

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Г. КОРОЛЕНКА
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СТАЦЕНКО Дмитро Володимирович

УДК 94(477.53):321.74 «1920» (043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
УТВЕРДЖЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДНОЇ МОНОПОЛІЇ НА
ПОЛТАВЩИНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ (1920-ті рр.)

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник:

Бабенко Людмила Леонідівна,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії України
ПНПУ імені В. Г. Короленка

Полтава-Запоріжжя – 2020

АНОТАЦІЯ

Стаценко Д. В. Утвердження більшовицької владної монополії на Полтавщині: регіональний аспект (1920-ті рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка; Запорізький національний університет, Полтава-Запоріжжя, 2020.

Значний науковий і суспільний інтерес становить з'ясування специфіки формування більшовицької монопартиїної диктатури на рівні окремих територій України. Регіональний рівень дає змогу конкретизувати та персоніфікувати процеси минулого, відійти від їх абстрактного, спрощеного, схематичного розуміння та розкрити його в усій складності, суперечливості й багатогранності. У цьому контексті Полтавщина характеризувалася наявністю розгалуженої організаційної мережі різних політичних сил. Опинившись під контролем більшовиків, вона поряд з іншими українськими територіями стала ареною проведення масштабного комуністичного експерименту. Одним із його ключових аспектів була відносно швидка нейтралізація й усунення небільшовицького політичного спектру задля концентрації влади в руках більшовицької партії.

Актуальність теми дослідження зумовлена й теоретико-методологічними потребами вітчизняної історичної науки. Відмовившись від упередженості радянської історіографії, сучасні українські історики досліджують короткотривалу історію багатопартійності на території радянської України з очевидним домінуванням загальної проблематики щодо механізмів формування монопартиїної диктатури. При цьому залишається осторонь регіональна специфіка глибинних комуністичних трансформацій, процесів утвердження більшовицької владної монополії. Відтак їхні висновки часто хибують спрощенням, надто широкими узагальненнями, з акцентами на певних соціологічних схемах. Про діяльність і сходження з політичної арени партійних організацій та осередків на Полтавщині

спеціального наукового дослідження не існує, а в окремих публікаціях згадується лише фрагментарно.

Метою дисертаційної роботи є аналіз процесу, конкретних методів і наслідків формування однопартійної більшовицької диктатури в межах Полтавщини упродовж 1920-х рр.

У дисертації на основі аналізу комплексу опублікованих та неопублікованих джерел розкрито процес утвердження більшовицької владної монополії на Полтавщині упродовж 1920-х рр. При цьому в тексті роботи досліджено сходження з суспільно-політичної арени регіону осередків не лише партій, а й організацій, які не мали формальної «партійної оболонки», а тому діяли в рамках організацій (зокрема деяких соціалістів-революціонерів, анархістів, сіоністів).

У дисертації проаналізовано стан наукової розробки та джерельної бази досліджуваної проблеми. За радянської доби проблема ліквідації осередків небільшовицьких партій та організацій на Полтавщині спеціально не вивчалася, залишаючись «білою плямою» в історії регіону. Інтерес дослідників до окремих аспектів комуністичного минулого зріс після проголошення незалежності України. З початку 2000-х рр. місцеві науковці почали звертатися до проблем становлення більшовицької диктатури.

У ході роботи над темою дослідження залучено широкий масив джерельної бази, який здебільшого ґрунтується на неопублікованих документах місцевих та центральних архівних установ. Більшість таких матеріалів, зокрема, архівні слідчо-кримінальні справи репресованих громадян, службова звітна документація радянських органів державної безпеки, партійних структур тощо тривалий час перебувала під грифом таємності. Загалом залучені матеріали дозволили здійснити реконструкцію подій минулого, персоніфікувати та ґрунтовно розкрити предмет дослідження.

Аналіз наявного історіографічного доробку дозволяє констатувати недослідженість регіонального аспекту проблематики на фоні загалом активного інтересу науковців до розкриття загальноукраїнського контексту та відсутність комплексного дослідження проблем утвердження більшовицької владної монополії

на Полтавщині.

У дисертаційному дослідженні розкрито специфіку сходження з політичної арени Полтавщини осередків українських прорадянських ліворадикальних партій (УКП(б), УПЛСР(б), УКП), з'ясовано методи усунення та ліквідації осередків соціалістичних політичних сил (соціал-демократів (меншовиків), правих та лівих соціалістів-революціонерів), анархістських організацій, досліджено особливості нейтралізації та розгрому сіоністського руху, сходження єврейських лівих прорадянських партій (ЄКП, ЄСДРП). Встановлено, що більшість осередків небільшовицьких партій та організацій припинили існувати до середини 1920-х рр. При цьому осередки підпільних сіоністських організацій виявилися гнучкими до репресій з боку влади та продовжували існувати до кінця 1920-х рр.

Зокрема, у роботі з'ясовано специфіку сходження з політичної арени Полтавщини осередків українських ліворадикальних партій – УКП(б), УПЛСР(б), УКП. Усі вони припинили існувати в результаті ухвалення рішень про самоліквідацію та входження у лави КП(б)У. При цьому у випадку з боротьбістами такому рішенню передували кількомісячні конфлікти відносини, дискредитація більшовиками боротьбістів у пресі, ужиття заборон видання боротьбістської преси. Ліквідації осередків лояльних до більшовиків лівих есерів-борьбістів у липні–серпні 1920 р. передував розкол на рівні її губернської партійної організації, більшість членів якої виступала за збереження існування УПЛСР(б). Відтак боротьбісти з числа противників ліквідації стали основою формування партії лівих есерів-синдикалістів.

Навесні 1925 р. самоліквідувалася Українська комуністична партія з подальшим входження її членів у КП(б)У. Проти укапістів більшовики використовували різні методи нейтралізації, зокрема внутрішнє розкладання лав, дискредитацію у пресі, інспірування руху з самоліквідації.

У дисертаційній роботі з'ясовано методи усунення та ліквідації осередків соціал-демократів (меншовиків), соціалістів-революціонерів, анархістів. За винятком меншовиків, указані політичні сили були нечисленними й маловпливовими. У боротьбі з ними правлячим більшовицьким режимом

традиційно застосовувалися два головні методи – репресивний (арешти, звільнення з роботи тощо) та агітаційно-пропагандистський, спрямований на дискредитацію в очах населення та внутрішню деморалізацію.

У результаті періодичних арештів меншовиків та співчуваючих, які їм співчували, партійні організації РСДРП до кінця 1922 р. були знищені, за винятком підпільного осередку в Полтаві. Остаточний розгром російських соціал-демократів (меншовиків) відбувся влітку 1924 р. в результаті проведених арештів.

Російські праві есери (ПСР) у Полтаві під тиском репресій також змушені були перейти в підпілля, проте це не заважало їм вдаватися до поширення листівок, агітації в профспілках тощо. Фактично вони діяли під прикриттям Полтавського політичного червоного хреста. У результаті проведеного восени 1922 р. обшуку в приміщенні вказаної організації, виявлення архіву Полтавської організації ПСР, а також арештів авторитетних лідерів місцевих правих есерів, останні розпорошилися й політичної діяльності практично не виявляли.

Представники партії лівих есерів-синдикалістів та інтернаціоналістів діяли нелегально, але в тісному контакті з Союзом есерів-максималістів, який був дозволений владою. Восени 1922 р. обидві політичні сили об'єдналися в Полтаві, але в результаті дій завербованими агентами вказане середовище вдалося розкласти. Навесні 1923 р. есерами було прийнято рішення про ліквідацію об'єднання й перехід у лави КП(б)У. Нечисленні противники самоліквідації сформували окрему групу, яку спецслужби ліквідували репресивними заходами на початку 1924 р.

Анархісти на Полтавщині включали представників різних течій, діяли в підпіллі, мали гуртки, особливо молодіжні, нерідко вдавалися до поширення власних листівок, відозв, газет. Після проведених влітку 1925 р. у регіоні арештів підпільні осередки припинили своє існування. При цьому вітчизняні дослідники доводять, що анархісти могли продовжити підпільну діяльність і в другій половині 1920-х рр.

У дисертаційній роботі також досліджено особливості нейтралізації та розгрому сіоністського руху. Сіоністський суспільно-політичний спектр на Полтавщині був представлений осередками прорадянських та антирадянських

партій і організацій у населених пунктах регіону зі значною концентрацією єврейського населення – Полтаві, Кременчуці, Семенівці та ін. Специфіка руху полягала в його соціальній основі – винятково єврейській спільноті та пропагованій ключовій меті створення держави в Палестині.

Осередки лівих партій (ЄКП, ЄСДРП) були нечисленими, лояльними до радянської влади, мали змогу діяти легально. Значною активністю, як і помітним впливом серед єврейського населення вони не відзначалися. Місцеві структури радянських спецслужб встановили над ними негласний контроль та застосовували методи внутрішнього розкладання. Зрештою політичний шлях осередків прорадянських партій завершився прийняттям рішення про самоліквідацію з подальшим входженням окремих партійців у лави КП(б)У.

У свою чергу осередки антибільшовицьких сіоністських партій та організацій не підтримували політику правлячого режиму. Вони мали централізовану ієрархічну структуру, діяли в підпільних умовах, займаючись культурно-просвітницькою діяльністю, гуртковою роботою, пропагандою ідей сіонізму, еміграційних настроїв щодо Палестини, й нерідко вдавалися до публічної критики більшовицького режиму та його політики. Проти осередків сіоністських організацій антибільшовицького спрямування спецслужби використовували методи внутрішнього агентурного розкладання, а також періодичні масові затримання, арешти, висилки найактивніших членів та керівної верхівки. У результаті наприкінці 1920-х рр. сіоністський рух на Полтавщині було розгромлено.

Разом із тим проаналізовано методи й структурні складники більшовицької системи з протидії ідеологічним союзникам та політичним опонентам у межах регіону. Досліджено, що в процесі боротьби з ними застосовувалися адміністративні, ідеологічно-пропагандистські та репресивні методи. Зокрема доведено, що одним із ключових інструментів переслідування, нейтралізації та усунення опонентів були радянські органи державної безпеки (ВЧК–ВУЧК–ДПУ), які застосовували репресивні та оперативно-агентурні методи. Їхня діяльність базувалася на рішеннях вищого партійно-політичного та внутрішньовідомчого керівництва. Місцеве керівництво радянських спецорганів на виконання отриманих

вказівок здійснювало розробку та проведення масових репресій, затримання й переслідування окремих осіб. Крім цього, чекісти упроваджували до партійного середовища власних агентів – сексотів, вербували освідомлювачів, здійснювали моніторинг діяльності осередків та його найактивніших членів, підготовку до проведення ліквідаційних з'їздів, вносили розкол у лавах партій та організацій тощо. Прикметно, що більшовики з допомогою спецслужб намагалися інспірувати на місцях з'їзди осередків інших політичних сил, а також знайти необхідних для цього осіб. Метою останніх було проголошення зсередини рішення про ліквідацію власних партій та організацій, яке більшовики намагалися використати з пропагандистською метою, уникаючи звинувачень у штучному переслідуванні та усуненні опонентів.

Показано, що ідеологічна парадигма більшовиків була зорієнтована на диктатуру власної політичної сили. Практичні заходи з ліквідації осередків небільшовицьких партій та організацій, навіть тих, котрі мали спільні риси ідейно-політичної платформи, мали наступальний репресивний характер і завершилися утвердженням більшовицької владної монополії на Полтавщині.

Основні результати та зміст роботи обговорено на засіданнях кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Матеріали дослідження апробовано на засіданнях аспірантського семінару, що діє при кафедрі історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Положення й результати дослідження також були оприлюднені в доповідях на наукових конференціях міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів: Результати дослідження опубліковано у 18 працях, 7 із яких – у виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії (з них 1 стаття у співавторстві), 1 – в зарубіжному виданні, 10 – у виданнях, що додатково відображають результати дослідження.

Ключові слова: радянська Україна (УСРР), Полтавщина, більшовики, радянська влада, небільшовицькі партії та організації, боротьбисти, боротьбисти,

укапісти, меншовики, соціалісти-революціонери (есери), анархісти, сіоністи, радянські спецслужби, репресія, диктатура, монополія, монопартійна політична система.

SUMMARY

Statsenko D. V. Establishment of the Bolshevik power monopoly in Poltava region: regional aspect (1920s). – Qualification scientific work with the manuscript copyright.

Thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences according to speciality 07.00.01 – «History of Ukraine». – Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko; Zaporizhzhya National University. – Zaporizhzhya-Poltava, 2020.

Significant scientific and public interest is to clarify the specifics of the formation of the Bolshevik mono-party dictatorship at the level of individual territories of Ukraine. The regional level makes it possible to concretize and personify the processes of the past, to move away from their abstract, simplified, schematic understanding and reveal it in all its complexity, contradictions and versatility. In this context, Poltava region was characterized by the presence of an extensive organizational network of various political forces. It was under the control of the Bolsheviks, along with other Ukrainian territories, became the scene of a large-scale communist experiment. One of its key aspects was the relatively rapid neutralization and elimination of the non-Bolshevik political spectrum in order to concentrate power in the hands of the Bolshevik Party.

The urgency of the research topic is due to the theoretic-methodological needs of domestic historical science. Renouncing the bias of Soviet historiography, modern Ukrainian historians study the short history of multiparty system in Soviet Ukraine with the obvious dominance of general issues concerning the mechanisms of formation of a mono-party dictatorship. At the same time, the regional specificity of deep communist transformations, the processes of establishing the Bolshevik power monopoly is left out. As a result, their conclusions often lack simplification, too broad generalizations, with emphasis on certain sociological schemes. There is no special scientific research on the

activity and ascent from the political arena of party organizations and branches in Poltava region, and in some publications it is mentioned only in fragments.

The aim of the dissertation is to analyze the process, specific methods and consequences of the formation of a one-party Bolshevik dictatorship within Poltava region during the 1920s.

The dissertation based on the analysis of a complex of published and unpublished sources reveals the process of establishing the Bolshevik power monopoly in Poltava region during the 1920s. At the same time, the text of this work examines the ascent of cells from the socio-political arena of the region not only of parties but also of organizations that didn't have a formal «party shell» and therefore operated within organizations (including some socialist-revolutionaries, anarchists, Zionists).

The dissertation analyzes the state of scientific development and the source base of the research problem. During the Soviet era, the problem of liquidation of branches of non-Bolshevik parties and organizations in Poltava region was not specifically studied, remaining a «white spot» in the history of the region. Researchers' interest in certain aspects of the communist past has grown since Ukraine's independence. From the early 2000s, local scholars began to address the problems of the formation of the Bolshevik dictatorship.

In the course of work on the research topic, a wide array of source databases was involved, which is mostly based on unpublished documents of local and central archival institutions. Most of such materials, in particular, archival investigative and criminal cases of repressed citizens, official reporting documents of Soviet state security bodies, party structures, etc., have long been privacy wording. In general, the involved materials allowed to reconstruct the events of the past, to personify and thoroughly reveal the subject of research.

The analysis of the available historiographical work allows to state the unexplored regional aspect of the issue against the background of the generally active interest of scholars in revealing the all-Ukrainian context and the lack of a comprehensive study of the problems of establishing the Bolshevik power monopoly in Poltava region.

The dissertation research reveals the specifics of the ascent of the cells of the Ukrainian pro-Soviet left-wing radical parties from the political arena of Poltava region (the Ukrainian Party of Socialist-Revolutionary-Borotbists, the Ukrainian Party of the Left Socialist Revolutionaries (the Borbysts), The Ukrainian Communist Party), the methods of elimination and liquidation of the cells of socialist political forces (social democrats (Mensheviks), right and left socialist revolutionaries), anarchist organizations were clarified, the peculiarities of neutralization and defeat of the Zionist movement are studied, convergence of Jewish left-wing pro-Soviet parties (Jewish Communist Party, Jewish Social Democratic Labour Party). It is established that most branches of non-Bolshevik parties and organizations ceased to exist by the mid-1920s. But at the same time, the branches of underground Zionist organizations proved to be flexible to repression by the authorities and continued to exist until the end of the 1920s.

In particular, the work clarifies the specifics of the ascent of Ukrainian left-wing radical parties from the political arena of Poltava region – the Ukrainian Party of Socialist-Revolutionary-Borotbists, the Ukrainian Party of the Left Socialist Revolutionaries (the Borbysts), The Ukrainian Communist Party. All of them ceased to exist as a result of decisions about self-liquidation and joining the ranks of The Communist Party of Ukraine. At the same time, in the case of the militants, such a decision was preceded by several months of conflicting relationships, the Bolsheviks discredited the militants in the press, and using of bans on the publication of the militant press. The liquidation of the centers of the Left Socialist-Revolutionary fighters loyal to the Bolsheviks in July-August 1920 was preceded by a split at the level of its provincial party organization, the majority of whose members advocated the preservation of existence the Ukrainian Party of the Left Socialist Revolutionaries (the Borbysts). As a result, militants from among the opponents of the liquidation became the basis for the formation of a party of left SRs-syndicalists.

In the spring of 1925, the Ukrainian Communist Party self-liquidated, with its members joining the ranks of The Communist Party of Ukraine. The Bolsheviks used various methods of neutralization against the Ukapists, including internal disintegration of the ranks, discrediting in the press, and inspiring the self-liquidation movement.

The dissertation clarifies the methods of elimination and liquidation the cells of the Social Democrats (Mensheviks), Socialist-Revolutionaries and Anarchists. With the exception of the Mensheviks, these political forces were few and low-influential. In the struggle against them, the ruling Bolshevik regime traditionally used two main methods – repressive (arrests, dismissals, etc.) and agitation and propaganda, aimed at discrediting the population and internal demoralization.

As a result of periodic arrests of Mensheviks and sympathizers who sympathized them, the party organizations of the RSDLP were destroyed by the end of 1922, except for the underground cell in Poltava. The final defeat of the Russian Social Democrats (Mensheviks) took place in the summer of 1924 as a result of the arrests.

The Russian right-wing Socialist-Revolutionaries (the Party of Socialist-Revolutionaries) in Poltava were also forced to go underground under repression, but this did not prevent them from distributing leaflets, agitating in trade unions and so on. In fact, they operated under the guise of the Poltava Political Red Cross. As a result of a search conducted in the fall of 1922 in the premises of this organization, the discovery of the archives of the Poltava organization of the Party of Socialist-Revolutionaries, as well as the arrests of authoritative leaders of the local right-wing SRs, the latter dispersed and found virtually no political activity.

Representatives of the Left Socialist-Revolutionary Party and Internationalist Party acted illegally, but in close contact with the Union of Maximalist Socialist-Revolutionaries, which was allowed by the authorities. In the autumn of 1922, the two political forces united in Poltava, but as a result of actions by recruited agents, this environment was dismantled. In the spring of 1923, the Socialist-Revolutionaries decided to liquidate the association and joining the ranks of The Communist Party of Ukraine. A few opponents of self-liquidation formed a separate group, which the special services liquidated by repressive measures in early 1924.

Anarchists in the Poltava region included representatives of various currents, operated underground, had mugs, especially youth groups, and often resorted to distributing their own leaflets, appeals and newspapers. After arrests in the summer of 1925, underground cells in the region ceased to exist. At the same time, domestic

researchers argue that anarchists could continue underground activities in the second half of the 1920's.

In the dissertation work the peculiarities of neutralization and defeat of the Zionist movement are also investigated. The Zionist socio-political spectrum in Poltava was represented by cells of pro-Soviet and anti-Soviet parties and organizations in the settlements of the region with a significant concentration of the Jewish population – Poltava, Kremenchug, Semenivka and others. The specificity of the movement was its social basis – exclusively to the Jewish community and the promoted key goal of statehood in Palestine.

The cells of the left parties (the Jewish Communist Party, the Jewish Social Democratic Labour Party) were small, loyal to the Soviet government, and were able to operate legally. They were not marked by significant activity or significant influence among the Jewish population. Local structures of the Soviet secret services established secret control over them and applied methods of internal decomposition. In the end, the political path of the pro-Soviet parties ended with the decision to self-liquidate, with the subsequent entry of individual party members into the ranks of The Communist Party of Ukraine.

In turn, cells of anti-Bolshevik Zionist parties and organizations didn't support the policies of the ruling regime. They had a centralized hierarchical structure, operated underground, engaged in cultural and educational activities, group work, propaganda of Zionist ideas, emigration attitudes toward Palestine, and often resorted to public criticism of the Bolshevik regime and its policies. The secret services used methods of internal intelligence, as well as periodic mass detentions, arrests, expulsions of the most active members and the top leadership, against the cells of anti-Bolshevik Zionist organizations. As a result, in the late 1920s, the Zionist movement in the Poltava region was defeated.

At the same time, the mechanisms and structural components of the Bolshevik system for counteracting ideological allies and political opponents within the region are analyzed. It is investigated that administrative, ideological-propagandistic and repressive methods were used in the process of struggle against opponents and allies. In particular,

it has been proven that one of the key tools for prosecuting, neutralizing and eliminating opponents were the Soviet state security services (The All-Russian Extraordinary Commission – the All-Ukrainian Extraordinary Commission – The State Political Directorate) which used repressive and operational-agent methods. Their activities were based on the decisions of the top party-political and internal leadership. Local leadership of the Soviet special services for execution the instructions carried out the development and conduct of mass repression, detention and persecution of individuals. In addition, the Chekists introduced their own secret agents (seksots) into the party environment, recruited informants, monitored the activities of the cells and their most active members, prepared for liquidation congresses, split the ranks of parties and organizations, and so on. It is noteworthy that the Bolsheviks, with the help of special services, tried to inspire the congresses of other political forces on the ground, as well as to find the necessary people. The aim of the latter was to proclaim from within the decision to liquidate their own parties and organizations, which the Bolsheviks tried to use for propaganda purposes, avoiding accusations of artificial persecution and the elimination of opponents.

It was shown that the ideological paradigm of the Bolsheviks was focused on the dictatorship of their own political force. Practical measures to eliminate the branches of non-Bolshevik parties and organizations, even those that had common features of ideological and political platform, had an offensive repressive nature and ended with the establishment of the Bolshevik power monopoly in Poltava region.

The main results and content of the work were discussed at the meetings of the Department of History of Ukraine Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko. The research materials were tested at the meetings of the postgraduate seminar, which operates at the Department of History of Ukraine of Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko.

The provisions and results of the study were also published in reports at scientific conferences at the international, national and regional levels: The results of the study were published in 18 works, 7 of which – in publications included in the List of

scientific journals of Ukraine (1 of them is a co-authored article), 1 is in a foreign publication, 10 are in publications that additionally reflect the results of the research.

Keywords: Soviet Ukraine (The Ukrainian Soviet Socialist Republic), Poltava region, Bolsheviks, Soviet power, non-Bolshevik parties and organizations, the Borotbists, the Borbysts, the Ukapists, Mensheviks, socialist-revolutionaries (SRs), anarchists, Zionists, Soviet special services, repressions, dictatorship, monopoly, mono-party political system.

Список публікацій здобувача

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Стаценко Д. Самоліквідація осередків Української комуністичної партії (боротьбистів) у 1920-му році (на прикладі Полтавщини). *Історична пам'ять*. Полтава, 2013. № 29. С. 58–71.
2. Стаценко Д. Сходження з політичної арени Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів) (на матеріалах Полтавської губернії УСРР). *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2013. Вип. 6. С. 306–308.
3. Стаценко Д. Заходи радянської влади по обмеженню діяльності осередків єврейської молодіжної спортивно-гімнастичної організації «Маккабі» у першій половині 1920-х років (на матеріалах Полтавщини). *Краєзнавство*. 2014. № 1 (86). С. 172–182.
4. Стаценко Д. Партія соціалістів-революціонерів на Полтавщині в умовах більшовицької диктатури. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2014–2015. Вип. 8–9. С. 184–188.
5. Стаценко Д. В. Єврейська комуністична партія (Поалей-Ціон) на Полтавщині у світлі джерел (початок 1920-их років). *Історична пам'ять*. Полтава, 2015. № 33. С. 133–148.

6. Стаценко Д. В. Українська комуністична партія на Полтавщині у світлі архівних джерел (перша половина 1920-х років). *Історична пам'ять*. Полтава, 2017. № 37. С. 116–121.

7. Бабенко Л., Стаценко Д. Боротьба за політичне домінування на Полтавщині (початок 1920-х років: на прикладі партій боротьбистів, борьбистів та більшовиків). *Історична пам'ять*. Полтава, 2019. № 2 (41). С. 73–79.

Статті в іноземних періодичних виданнях

8. Стаценко Д. Формирование однопартийной системы в Украине в первой половине 1920-х гг. (на материалах Полтавщины). *Colloquium-journal*. Warszawa, 2020. № 22 (74). Część 1. S. 7–10.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження та його апробацію

9. Стаценко Д. Небільшовицькі єврейські партії і організації Полтавщини та проблема збереження самобутності єврейського населення краю (перша половина 1920-их років). *Держава і церква в новітній історії України* : зб. статей за матеріалами IV всеукр. наук. конф., м. Полтава, 21-22 листоп. 2012 р. Полтава, 2013. С. 196–204.

10. Стаценко Д. Єврейські партійні осередки на Полтавщині у 1920-х роках. *Полтавщина: історичні шляхи та перспективи розвитку (від губернії – до області)* : зб. статей регіон. наук. конф., м. Полтава, 20 верес. 2012 р. Полтава, 2012. С. 101–111.

11. Стаценко Д. Особливості боротьби більшовицької влади із єврейськими політичними організаціями в УСРР 1920-х рр. *Сьомі Богданівські читання* : матеріали всеукр. наук. конф. : зб. наук. праць. Черкаси, 2013. С. 342–345.

12. Стаценко Д. Механізми нейтралізації меншовицької опозиції на Полтавщині (перша половина 1920-х рр.). *Сучасні соціально-гуманітарні*

дискурси : матеріали V всеукр. наук. конф., м. Дніпропетровськ, 21 берез. 2015 р. : у 5 ч. Дніпропетровськ, 2015. Ч. 4. С. 157–160.

13. Стаценко Д. В. Сходження з політичної арени Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон) (на матеріалах Полтавської губернії УРСР). *Соціально-гуманітарні науки, економіка, право: нові виклики, практика інновацій* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Полтава, 16-17 квіт. 2015 р. : в 2 т. Київ, 2015. Т. 1. С. 283–298.

14. Стаценко Д. Діяльність анархістів Полтави в умовах становлення більшовицької диктатури (перша половина 1920-х років). *Треті Череванівські читання* : зб. наук. ст. за матеріалами III всеукр. наук. конф., 17-18 берез. 2016 р. Полтава, 2016. С. 203–217.

15. Стаценко Д. В. Репресивні аспекти антисіоністської боротьби більшовицького режиму у середині 1920-х рр. (на матеріалах Полтавського регіону радянської України). *Право і суспільство: актуальні питання і перспективи розвитку* : матеріали II міжнар. наук. конф., м. Полтава, 30 листоп. 2017 р. Полтава, 2017. С. 90–93.

16. Стаценко Д. Чинники сіоністського і клерикального впливу в єврейському середовищі та труднощі боротьби з ним більшовицького режиму (на матеріалах Кременчуцького округу УСРР другої половині 1920-х рр.). *Держава і Церква в новітній історії України* : зб. наук. ст. за матеріалами VI всеукр. наук. конф., м. Полтава, 25-26 жовт. 2017 р. Полтава, 2017. С. 306–321.

17. Стаценко Д. В. Репресивні аспекти нейтралізації підпільних сіоністських осередків у 1920-х роках (на матеріалах Полтавщини). *Студентська науково-практична Інтернет-конференція «Кроскультурна освіта сучасної молоді»*, м. Полтава, КУЕП ПДАА, 23-27 квіт. 2018 р. URL://<http://crossculture-tourism.forumotion.me/>

18. Стаценко Д. Репресивні механізми антисіоністської боротьби більшовицького режиму в Україні у 1920-х роках. *Збірник матеріалів XXII наукової конференції студентів, магістрантів і аспірантів факультету історії та географії*, м. Полтава, квіт. 2019 р. Полтава, 2019. С. 50–55.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	18
ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	30
1.1. Історіографічний аналіз	30
1.2. Характеристика джерельної бази	45
РОЗДІЛ 2. СХОДЖЕННЯ ОСЕРЕДКІВ УКРАЇНСЬКИХ ПРОРАДЯНСЬКИХ ПАРТІЙ	53
2.1. Українська комуністична партія (боротьбистів)	53
2.2. Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів)	64
2.3. Українська комуністична партія	72
РОЗДІЛ 3. УСУНЕННЯ ТА ЛІКВІДАЦІЇ ОСЕРЕДКІВ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ (МЕНШОВИКІВ), СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ, АНАРХІСТІВ	92
3.1. Соціал-демократи (меншовики)	92
3.2. Соціалісти-революціонери (есери)	107
3.3. Анархісти	135
РОЗДІЛ 4. НЕЙТРАЛІЗАЦІЯ ТА РОЗГРОМ СІОНІСТСЬКОГО РУХУ	162
4.1. Єврейські прорадянські партії	162
4.2. Сіоністське підпілля	181
ВИСНОВКИ	213
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	218

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

виконком	виконавчий комітет
ВУЦВК	Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВУЧК	Всеукраинская чрезвычайная комиссия (рос.)
ГДА СБУ	Галузевий державний архів Служби безпеки України
губбюро	губернське партійне бюро
губвідділ	губернський відділ
губком	губернський партійний комітет
губЧК	губернская чрезвычайная комиссия (рос.)
ДПУ	Державне політичне управління (ГПУ – рос.)
есер	соціаліст-революціонер
єввідділ	єврейський відділ
євсекція	єврейська секція
ЄКП	Єврейська комуністична партія (Поалей-Ціон)
ЄКРП	Єврейська комуністична робітничка партія (Поалей-Ціон)
ЄСДРП	Єврейська соціал-демократична робітничка партія (Поалей-Ціон)
ІНО	інститут народної освіти
Комінтерн	Комуністичний інтернаціонал
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
КСМУ,	Комуністична спілка молоді України
комсомол	
НЕП	нова економічна політика
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВД – рос.)
ОДПУ	Об'єднане державне політичне управління (ОГПУ – рос.)
окрвідділ	окружний відділ
окрком	окружний партійний комітет
ПЛСР	Партія лівих соціалістів-революціонерів
повітком	повітовий партійний комітет

профспілка	професійна спілка
ПСР	Партія соціалістів-революціонерів
ревком	революційний комітет
РКП(б)	Російська комуністична партія (більшовиків)
РРФСР	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП(м)	Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків)
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
УКП	Українська комуністична партія
УКП(б)	Українська комуністична партія (боротьбистів)
УПЛСР(б)	Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів)
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
фабзавком	фабрично-заводський комітет
ЦДАВОУ	Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГОУ	Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦК	Центральний комітет
ЦСП	Сіоністсько-соціалістична партія (Цейрей-Ціон)
ЦСЮФ	Сіоністсько-соціалістична спілка молоді
ЧК	Чрезвычайная комиссия (рос.)

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема суспільно-політичних трансформацій українського суспільства за радянської доби залишається однією з пріоритетних у сучасній історичній науці. Осмислення досвіду минулого є надзвичайно важливим в умовах становлення демократичних інститутів в Україні, визнання пріоритету захисту прав людини, основних політичних свобод, пошуку відповідей на нові виклики, недопущення повернення до практики авторитаризму й тоталітаризму.

Значний науковий і суспільний інтерес становить з'ясування специфіки формування більшовицької монопартійної диктатури на рівні окремих територій України. Регіональний рівень дає змогу конкретизувати та персоніфікувати процеси минулого, відійти від їх абстрактного, спрощеного, схематичного розуміння та розкрити його в усій складності, суперечливості й багатогранності. У цьому контексті Полтавщина характеризувалася наявністю розгалуженої організаційної мережі різних політичних сил. Опинившись під контролем більшовиків, вона поряд з іншими українськими територіями стала ареною проведення масштабного комуністичного експерименту. Одним із його ключових аспектів була відносно швидка нейтралізація й усунення небільшовицького політичного спектру задля концентрації влади в руках більшовицької партії.

Актуальність теми дослідження зумовлена й теоретико-методологічними потребами вітчизняної історичної науки. Відмовившись від упередженості радянської історіографії, сучасні українські історики досліджують короткотривалу історію багатопартійності на території радянської України з очевидним домінуванням загальної проблематики щодо механізмів формування монопартійної диктатури. При цьому залишається осторонь регіональна специфіка глибинних комуністичних трансформацій, процесів утвердження більшовицької владної монополії. Відтак їхні висновки часто хибують спрощенням, надто широкими узагальненнями, з акцентами на певних соціологічних схемах. Про діяльність і сходження з політичної арени партійних організацій та осередків на Полтавщині

спеціального наукового дослідження не існує, а в окремих публікаціях згадується лише фрагментарно.

Отже, наукове осмислення історичного досвіду та уроків політичної боротьби в межах одного з регіонів України – Полтавщини, в період поразки Української революції й утвердження диктатури більшовицької партії, процесів, що її спричинили, робить комплексний аналіз регіонального виміру теми дисертаційного дослідження актуальним.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно до наукової проблематики кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: «Трансформаційні процеси в Лівобережній Україні (XVIII–XX ст.): політика, суспільство, релігія» (номер державної реєстрації 0109U001577) та наукових розробок кафедри історії України.

Об'єктом дослідження є процес формування більшовицької владної монополії в радянській Україні як складника тоталітарного режиму.

Предметом дослідження є діяльність партійних більшовицьких та державних органів влади з застосуванням комплексу соціально-політичних та силових методів, спрямованих на ліквідацію осередків небільшовицьких партій та організацій на Полтавщині упродовж 1920-х рр.

Мета роботи – аналіз процесу, конкретних методів і наслідків формування однопартійної більшовицької диктатури в межах Полтавщини упродовж 1920-х рр.

Відповідно до поставленої мети висувалися такі **завдання**:

- проаналізувати стан наукової розробки та джерельної бази досліджуваної проблеми;
- розкрити специфіку сходження з політичної арени Полтавщини осередків українських ліворадикальних партій;
- з'ясувати методи усунення та ліквідації осередків соціал-демократів (меншовиків), соціалістів-революціонерів, анархістів;
- дослідити особливості нейтралізації та розгрому сіоністського руху;
- проаналізувати методи й структурні складники більшовицької системи з

протидії ідеологічним союзникам та політичним опонентам у межах регіону.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період кінця 1919–1920-х рр. Вибір нижньої межі зумовлений остаточним установленням радянської влади на території Полтавщини з домінуванням більшовиків у владних органах на місцях. Верхня межа дослідження пов'язана із завершенням розгрому залишків анархістського та сіоністського підпілля на Полтавщині.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Полтавщини відповідно до адміністративно-територіального поділу досліджуваного часу – Полтавську губернію та округи, які стали основними адміністративно-територіальними одиницями після її ліквідації у 1925 р. Використання в тексті дослідження умовної назви «Полтавщина» вмотивоване його поширеним вживанням у офіційній документації більшовицьких партійних та радянських структур, зокрема спецслужб. При цьому межі сучасної Полтавської області не збігаються з ареалом поширення назви «Полтавщина», вживаної в період 1920-х рр. Вони є значно вужчими й не включають у себе низку територій, які в минулому входили до Полтавської губернії, а нині належать до адміністративних меж суміжних областей. У свою чергу термін «регіон» має універсальне значення і використовується для означення території Полтавщини досліджуваного в дисертації періоду. У роботі вживаються топоніми, що відповідають тогочасним назвам.

Методи дослідження. Методологічна основа дисертаційного дослідження базується на сукупності наукових принципів, підходів та методів, використання яких дозволило всебічно реконструювати та вивчити явища, факти і події минулого, пов'язані з утвердженням більшовицької владної монополії на Полтавщині у 1920-х рр.

У роботі дисертант керувався принципами об'єктивності та історизму, системності та відповідності [438, с. 90-91; 507]. Дотримання принципу об'єктивності дозволило вивчати предмет дослідження, враховуючи різні аспекти, наукові погляди на проблему, залучаючи різноманітні джерела, уникаючи спотворень чи фальсифікацій фактів і явищ минулого, тенденційності чи заангажованості у висвітленні сюжетів. Водночас автор свідомий того, що будь-яке

дослідження містить у собі відбиток авторських інтерпретацій, які можуть мати суб'єктивний характер. Принцип історизму зумовив розкриття процесу формування більшовицької монопартійної політичної системи на Полтавщині у хронологічній послідовності, крізь призму його еволюції у часі, враховуючи історичні взаємозв'язки, взаємозумовленість, історичний контекст. Принцип системності дав змогу, використовуючи різнопланові документи, матеріали, праці дослідників, надати досліджуваному матеріалу структурно завершеної форми, а також встановити умови подій, явищ, процесів, встановити причинно-наслідкові зв'язки.

Разом із тим дослідження базувалося на дотриманні низки наукових підходів. Синергетичний підхід дозволив розкрити комбінований вплив партійних та радянських структур на хід суспільно-політичних процесів у масштабах окремо взятого регіону України. З огляду на це ліквідація небільшовицьких партій постає як багатовимірний процес формування більшовицького монопартійного режиму.

Застосування антропологічного підходу дозволило показати політичні партії та організації не як абстрактні категорії, а як сукупність діяльності індивідів, об'єднаних структурно, персоніфікувати досліджувані процеси.

Специфіка предмета дисертаційного дослідження зумовила залучення регіонального підходу, завдяки чому вдалося виявити особливості боротьби правлячого режиму з небільшовицькими партіями та організаціями у 1920-х рр. на території окремо взятого регіону України.

Мікроісторичний підхід зреалізований у оперті на базові складники поняття «мікроісторія», зокрема зменшення масштабу дослідження, перехід до «мікроскопічного» аналізу, об'єктом якого є одиничні події, окремі казуси, вчинки особи, складна мережа взаємин різних осіб, життєвих стратегій тощо. Він зумовив реконструкцію множинності контекстів через досліджуваний об'єкт. Так, досліджувалися мікрорегіональні аспекти, окремі сфери діяльності персоналій, організацій, фрагменти документів особового походження тощо.

Реалізація вказаних вище принципів та підходів, розкриття поставлених мети та завдань роботи зумовили комплексне залучення загальнонаукових методів:

логічного, аналізу і синтезу, індукції і дедукції, системно-структурного, проблемно-тематичного, узагальнення.

Використання логічного методу дозволило розвинути існуючі теоретичні уявлення щодо проблем структурування політичного спектру Полтавщини та виявити закономірність його еволюції в бік силової моделі утвердження однопартійної системи. Автор використав фактологічні аргументи для переконливості логіки викладу подій.

Використання методів аналізу і синтезу зумовило виокремлення у предметі дослідження складових частин, відокремлення суттєвого від другорядного. Ці загальнонаукові методи залучалися при опрацюванні інформації з розрізнених джерел, історіографічного доробку науковців, що дозволило створити цілісну картину формування монопартійного середовища на території Полтавщини, обґрунтувати проміжні та загальні висновки.

Залучення системно-структурного методу дало змогу розглянути динаміку боротьби з окремими осередками небільшовицьких партій та організацій на Полтавщині у загальному контексті формування монопартійної диктатури, взаємодію радянських спецслужб із партійно-державним апаратом у ході усунення політичних опонентів правлячого режиму.

Проблемно-тематичний метод дозволив окреслити низку ключових проблем у структурі дисертаційного дослідження, серед яких – стан наукової розробки та джерельної бази досліджуваної проблеми, специфіка сходження осередків українських ліворадикальних партій, соціал-демократів (меншовиків), соціалістів-революціонерів, анархістів, сіоністів, механізми усунення більшовиками ідеологічних союзників та опонентів, тенденції формування монопартійного середовища на Полтавщині.

Застосування методу узагальнення передбачало виявлення загальних ознак і тенденцій процесу сходження конкретних політичних сил у регіоні, що дало змогу узагальнити процес та механізми ліквідації багатопартійності в Україні в цілому.

Разом із тим використовувалися спеціально-історичні методи наукового пізнання, зокрема, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, історико-

системний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історичної реконструкції, компаративний, бібліографічної та архівної евристики, герменевтичний, критичний [438, с. 189-191].

Історико-типологічний метод дозволив умовно поділити регіональний політичний спектр на антибільшовицький та прорадянський. До першого входили партії та організації, вороже налаштовані до більшовиків, а до другої – ідеологічно близькі ліві сили, які були союзниками більшовиків у встановленні та розбудові радянської влади. Метод також використано для аналізу джерельної бази дисертаційного дослідження відповідно до певних груп.

Проблемно-хронологічний метод використовувався під час вивчення динаміки та інструментарію боротьби з окремими партіями та організаціями, у ході аналізу історіографії проблеми радянського та пострадянського періодів. Виокремлені проблеми дослідження аналізувалися у конкретному хронологічному вимірі: від встановлення радянсько-більшовицького режиму на території Полтавщини наприкінці 1919 р. до ліквідації залишків анархістського та сіоністського підпілля наприкінці 1920-х рр.

Історико-системний метод дав змогу показати партійно-політичний спектр Полтавщини як систему різних сил, об'єднань, а також представити боротьбу більшовиків проти союзників та опонентів як комплекс різних заходів.

Історико-генетичний метод дозволив виявити причинно-наслідкові зв'язки між цілеспрямованими штучними діями більшовицького режиму через підконтрольні йому карально-репресивні й інші державно-партійні структури та характером сходження небільшовицьких партій із політичної арени Полтавщини.

Історико-порівняльний метод дозволив встановити у досліджуваних подіях схожість і відмінність певних рис. Порівняльно-історичний метод використано для виявлення тотожного і відмінного, загального й особливого у боротьбі правлячого режиму з різними політичними силами на Полтавщині, порівняння тактики й методів усунення політичних конкурентів. Застосування методу також дозволило визначити спільне і відмінне у поглядах науковців на вирішення досліджуваної у роботі проблеми.

Метод історичної реконструкції забезпечив відтворення процесу діяльності всіх ланок небільшовицьких партій та організацій у контексті формування авторитарного та тоталітарного режиму, боротьби влади з політичними опонентами.

Метод бібліографічної евристики дозволив проаналізувати історіографічний комплекс у його динаміці з урахуванням найновіших досягнень, зокрема, виокремити ключові напрями й дискусійні питання досліджуваної проблеми, різні підходи до її трактування, тотожність оцінок.

Специфіка джерельної бази дисертаційного дослідження зумовила залучення методу архівної евристики, за допомогою якого виявлено та проаналізовано неопубліковані джерела. При цьому переважна їх кількість уперше введена в науковий обіг. Водночас у ході роботи над текстовими історичними джерелами використовувався герменевтичний метод. Він дозволив інтерпретувати тексти джерел з огляду на специфіку їх створення, висвітлення у них подій із позицій «класової боротьби» тощо.

Робота над історичними джерелами також зумовила застосування критичного методу. Він передбачав проведення внутрішньої та зовнішньої джерелознавчої критики. Передусім критичний метод залучався для роботи з архівно-кримінальними справами для встановлення ідентичності, достовірності та рівня інформативності джерела. Встановлювалися походження й авторство документа, зверталася увага на мотиви затримання особи/осіб, формулювання звинувачення, анкетні біографічні дані, обраний вирок та можливі його зміни, аналізувалася логічна узгодженість між мотивами затримання, звинувачення та вироку. Проводився аналіз змісту, встановлення повноти і достовірності наявної у документах інформації, фактів чи самого джерела, зверталася увага на частоту зміну показів затриманого, періодичність допитів, відповідність фактів-джерел фактам-подіям.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*:

– на основі широкого кола джерел здійснено комплексне дисертаційне дослідження моделі процесу утвердження більшовицької владної монополії на території Полтавщини;

– виявлено й систематизовано на регіональному рівні увесь небільшовицький партійно-політичний спектр раннього етапу радянської доби, який став об'єктом цілеспрямованого ідеологічного й силового тиску;

– з'ясовано хронологію сходження осередків політичних партій та організацій і формування монопартійного середовища на Полтавщині;

– встановлено організаційну мережу осередків партій та організацій, їх концентрацію й локалізацію в межах округів, районів, повітів, волостей, населених пунктів Полтавщини;

– розкрито форми й методи ліквідації осередків партій та організацій ідейних союзників та опонентів більшовиків, зокрема агентурно-оперативні, карально-репресивні та адміністративні;

– на конкретному фактологічному матеріалі показано безпосередню участь місцевих радянських органів держбезпеки та партійно-політичних структур у формуванні атмосфери політичної нетерпимості й остракізму щодо представників небільшовицьких партій та організацій на території краю;

– виявлено форми діяльності організаційних структур окремих політичних сил у регіоні в умовах підпілля;

– розкрито регіональну специфіку сіоністського руху;

– залучено до наукового обігу значну кількість неопублікованих та неопрацьованих раніше архівних документів;

– здійснено комплексну наукову інтерпретацію проблеми.

Уточнено:

– персоніфікацію історичного тла політичної боротьби 1920-х рр. на Полтавщині;

– процедуру інтеграції в більшовицьке середовище колишніх членів ліквідованих партій та організацій на місцях.

Подальшого розвитку набули:

– історіографічний аналіз проблеми боротьби більшовицької партії проти політичних опонентів;

– тематичний спектр вивчення процесу утвердження більшовицької

однопартійної системи в радянській Україні;

– дослідження політичних репресій більшовицького режиму стосовно представників небільшовицьких партій та організацій;

– з'ясування впливу рішень, вказівок вищих партійних та радянських структур на процес ліквідації осередків небільшовицьких партій та організацій на Полтавщині;

– розкриття закономірної залежності взаємодії місцевих апаратів органів держбезпеки і партійних органів у процесі усунення політичних опонентів більшовиків;

– вивчення регіональної специфіки діяльності радянських карально-репресивних органів у контексті формування однопартійної системи.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що вони можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з новітньої історії України, історії Полтавщини, політичної історії, навчальної літератури для закладів освіти, при викладанні курсів і спецкурсів з історії України ХХ ст. для здобувачів вищої освіти.

Апробація результатів дослідження. Основні результати та зміст роботи обговорено на засіданнях кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Матеріали дослідження апробовано на засіданнях аспірантського семінару, що діє при кафедрі історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Положення й результати дослідження також були оприлюднені в доповідях на наукових конференціях міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів: IV Всеукраїнській науковій конференції «Держава і церква в новітній історії України» (Полтава, 2012 р.); Регіональній науковій конференції «Полтавщина: історичні шляхи та перспективи розвитку (від губернії – до області)» (Полтава, 2012 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Сьомі Богданівські читання» (Черкаси, 2013 р.); V Всеукраїнській науковій конференції «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровськ, 2015 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Другі

Череванівські читання» (Полтава, 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-гуманітарні науки, економіка, право: нові виклики, практика інновацій» (Полтава, 2015 р.); III Всеукраїнській науковій конференції «Треті Череванівські читання» (Полтава, 2016 р.); II Міжнародній науковій конференції «Право і суспільство: актуальні питання і перспективи розвитку» (Полтава, 2017 р.); VI Всеукраїнській науковій конференції «Держава і Церква в новітній історії України» (Полтава, 2017 р.); Міжнародній науковій конференції «Великий терор 1937–1938 рр.: жертви та виконавці» (Полтава, 2018 р.); Студентській науково-практичній Інтернет-конференції «Кроскультурна освіта сучасної молоді» (Полтава, 2018 р.); Всеукраїнській науковій конференції (з міжнародною участю) «Четверті Череванівські наукові читання (до 100-річчя з часу створення історико-філологічного факультету в Полтаві)» (Полтава, 2018 р.); XXII науковій конференції студентів, магістрантів і аспірантів факультету історії та географії (Полтава, 2019 р.); Всеукраїнській науковій конференції «П'яті Череванівські наукові читання» (на пошану професора А. С. Череваня) (Полтава, 2020 р.).

Публікації. Результати дослідження опубліковано у 18 працях, 7 із яких – у виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії (з них 1 стаття у співавторстві), 1 – в зарубіжному виданні, 10 – у виданнях, що додатково відображають результати дослідження.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою та завданнями дослідження. Робота складається з анотацій українською та англійською мовами, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, які поділяються на десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг роботи становить 266 сторінок, обсяг основного тексту – 205 сторінок.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний аналіз

Проблема становлення більшовицької монопартійної системи в Україні налічує значну історіографічну базу. Наукове вивчення різних її аспектів розпочалося ще за радянської доби й особливо динамічно продовжується після розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі СРСР – авт.). Відтак у масиві опрацьованої літератури досліджуваної проблематики умовно виокремлюємо праці радянського та пострадянського періоду.

За десятиліття існування Радянського Союзу над науковцями тяжів ідеологічний диктат тоталітарної системи, який безпосередньо позначався на їхніх дослідженнях. Водночас існувала закритість або обмеженість доступу до певних архівних установ та документів, цензура, з огляду на яку не вся віднайдена інформація підлягала опублікуванню або використанню, а також скутість дослідницького інструментарію рамками пануючої марксистської методології. З огляду на вкрай малу кількість представлених в історіографії вказаного періоду праць, незмінність методологічної бази, однотипність оцінок та висновків, зроблених дослідниками, не вважаємо за необхідне виділяти в ній підперіоди.

За радянської доби проблема зникнення («краху») окремих політичних сил, формування однопартійної системи в Україні розглядалася побіжно в узагальнюючих працях, присвячених «всеросійському» та «загальносоюзному» контекстам [295; 296; 297; 298; 299; 322; 357; 373; 384; 448; 495; 496; 497]. Так, у роботі К. Гусєва, В. Полушкіної «Стратегия и тактика большевиков в отношении непролетарских партий» (1983 р.) звучить характерний для дослідників радянської доби висновок про те, що «... повний ідейний, політичний і організаційних крах ...» «дрібнобуржуазних» партій був наслідком політики, яку вони здійснювали, та неспроможністю їхніх доктрин [299, с. 77].

Розкриттю проблеми у всеукраїнському масштабі стосувалися роботи А. Сабініна та І. Кураса [344; 439]. При цьому слід відзначити узагальнюючу монографію І. Кураса «Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине» (1978 р.) [344], яка містить цінний фактаж, аналіз політичного шляху ключових російських, українських і єврейських партій у першій чверті ХХ ст.

Низка науковців займалася вивченням окремих політичних партій, організацій, рухів в Україні в контексті їх взаємовідносин із більшовицькою партією. Прикладом цього є роботи В. Чирка [488], П. Білого [246], Р. Ветрова [278; 279], І. Кураса, В. Полушкіної [342; 343; 415; 416].

Не можна не помітити позитивного впливу на постановку досліджуваної проблеми та шляхи її вирішення проявами започаткованої в СРСР із другої половини 1980-х рр. політики Перебудови, гласності, демократизації. Цю добу можна уважати певним проривом у висвітленні раніше замовчуваних тем, уведення до обігу нового фактологічного матеріалу. Проте у фокусі уваги науковців опинилися насамперед події та явища сталінської епохи. Так, наприклад, у збірнику статей «Про минуле – заради майбутнього» [421] було зроблено спробу висвітлити «білі плями» вітчизняної політичної історії, проте проблеми становлення більшовицької монопартійної системи в ньому не розкривалися.

Разом із тим було опубліковано колективну монографію М. Басманова, К. Гусева, В. Полушкіної «Сотрудничество и борьба: Из опыта отношений КПСС с непролетарскими и некоммунистическими партиями» (1988 р.) [240]. У ній подано розгорнуту картину партійно-політичного спектру Російської імперії на початку ХХ ст., розкрито деякі аспекти боротьби та співпраці більшовиків з окремими політичними силами в межах колишньої імперії упродовж 1917–1925 рр. Було згадано і про націонал-комуністичні, загальноросійські та єврейські партії, які існували на території України. Однак написана на марксистсько-ленінській методології, указана праця не могла дати об'єктивні відповіді на питання про причини сходження небільшовицьких партій.

Отже, радянська історіографія хибувала догматизмом підходів, певною примітивністю в реконструкції подій та явищ. Її характерними особливостями були безальтернативність, пропагування ідеї закономірності «політичного банкрутства», «краху» партій, виклад та оцінка матеріалу винятково з перспективи марксистсько-ленінської ідеології, теорії класової боротьби, вибірковість у використанні історичних фактів, упередженість і однотипність висновків, оцінок. Діяльність політичних сил здебільшого розглядалася в контексті закономірної і неминучої перемоги більшовиків над суперниками в період революції та громадянської війни. Формування монопартійної системи і зникнення партій трактувалося як закономірний процес, зумовлений втратою до них довіри населення. При цьому праць радянського періоду, які б стосувалися розкриття регіональної специфіки досліджуваної проблеми на Полтавщині, дисертантом не виявлено.

Переломний етап у розвитку вітчизняної історичної науки та вивченні теми становлення більшовицької монопартійної системи, зокрема, почався на початку 1990-х рр. Він пов'язаний із виходом України зі складу СРСР. Відтоді з'являються нові дослідження, особливістю яких став відхід від марксистсько-ленінської парадигми тлумачення історичного розвитку, уведення в обіг раніше недоступних джерел та матеріалів, вивчення замовчуваних тем, долучення до надбань світової методології, свобода публікації результатів досліджень. Усе це зумовило кардинальний перегляд усталених раніше концепцій, зокрема, переосмислення ролі більшовицького терору та радянських спецслужб у формуванні диктатури та знищенні/усуненні опонентів, зміщення політичних акцентів.

Загальні аспекти процесу усунення більшовиками політичних опонентів/конкурентів та формування монопартійної системи знайшли відображення насамперед в узагальнюючих працях, які стосуються проблем вітчизняної історії новітнього періоду [339; 371; 407; 408; 480; 492]. Водночас проблема боротьби за владу, початкових етапів становлення монопартійності частково розкривається в узагальнюючих працях, присвячених періоду перших двох десятиліть ХХ ст., зокрема буремним подіям Української революції 1917–1921 рр. [289; 290; 291; 369; 370]. Попри те, що вказана проблема розглядалася

побіжно, у контексті інших проблем, уперше висновки зводяться до констатації цілеспрямованих репресивних дій більшовицького режиму, спрямованих на усунення в державі політичної альтернативи і встановлення однопартійної диктатури.

Окремі науковці намагалися з'ясувати питання зародження, типології, еволюції, діяльності політичних партій та організацій України наприкінці XIX – на початку XX ст. Як приклад, можна назвати роботи П. Шморгуна [502], А. Павка [379; 380; 381].

На сьогодні також є низка дисертаційних та узагальнюючих досліджень, присвячених проблемам становлення, діяльності та ліквідації небільшовицьких партій у процесі формування монопартійної диктатури в масштабах радянської України. Одне з таких, під промовистою назвою «Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки XX століття», належить авторству О. Бриндака [264; 265]. Дослідник чи не вперше комплексно розглянув процес сходження з політичної арени організацій соціалістів-революціонерів, соціал-демократів (меншовиків), українських націонал-комуністів та деяких інших. Водночас він з'ясував роль радянських спецслужб у реалізації механізмів усунення багатопартійності, а також проаналізував розроблені більшовицьким керівництвом методи ліквідації партій шляхом саморозпуску. Недоліком дослідження О. Бриндака є вузька джерельна база, обмежена в основному матеріалами одеських архівів.

Вивченням питання становлення монопартійної системи в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (далі УСРР – авт.) також займалася Я. Остапенко [378]. У своєму дослідженні вона проаналізувала стосунки партій із владою, процес та методи ліквідації більшовиками українських націонал-комуністичних та загальноросійських партій, загальні тенденції встановлення однопартійної диктатури упродовж 1920–1925 рр. Водночас нею з'ясовано діяльність радянських спецслужб, спрямовану на ліквідацію опонентів більшовицького режиму. Дослідниця пояснює ліквідацію опозиційних партій насамперед прагненням більшовиків до монополії на владу в Україні.

Проблемам існування та сходження партій із суспільно-політичної арени України періоду першої чверті ХХ ст. присвячена монографія Р. Ветрова «Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.)» [277]. Дослідник розкриває процес ліквідації більшовиками багатопартійності і створення однопартійної системи влади в країні в перші роки радянської влади. Йдеться, зокрема, про поглинення націонал-комуністичних партій, у т. ч. входження Бунду до Комуністичної партії (більшовиків) України (далі КП(б)У – авт.), ліквідацію соціалістів-революціонерів (далі есери – авт.) та усунення меншовиків з політичної арени України.

Історико-правовий аспект ліквідації небільшовицьких партій та громадських об'єднань радянської України в період 1920-х рр. досліджував І. Ніколаєв [374].

М. Дорошко і В. Колесник [307; 308] проаналізували процес формування в радянській Україні партійно-державної номенклатури, зрощення й підпорядкування державного апарату партійному. Науковці дійшли висновку, що через систему кадрових призначень, які здійснював обліково-розподільчий відділ Центрального комітету (далі ЦК – авт.) більшовицької партії, правляча партія виконувала такі самі керівні функції, що й держава.

Проблеми формування та функціонування політичної системи радянської України 1920–1930-х рр., місцевої партійно-радянської бюрократії (номенклатури), знайшли висвітлення у працях М. Фролова [482; 483; 484; 485]. У них також розкривається ієрархія та взаємодія рад різних рівнів, більшовицьких партійних органів, радянських спецслужб, армії, судів, прокуратури, міліції, закладів позбавлення волі та інших структур. Доводиться, що на них трималася політична система в УСРР, а формувала і контролювала їх вища партійна верхівка. Науковець також дослідив перехід та подальшу діяльність у лавах КП(б)У вихідців із інших політичних сил у період 1920–1930-х рр. [481].

Глибокий аналіз проблем демонтажу більшовиками партійно-політичної опозиції, розкриття репресивних аспектів політичної боротьби більшовиків проти соціалістичних партій, антирадянської національної опозиції здійснили В. Ченцов та Д. Архієрейський [227; 228; 486].

Вивченням проблем передумов, форм і методів формування монопартійної системи в Україні в період 1917 р. – першої половини 1920-х рр. займався С. Білошицький [251; 252; 253; 255; 256; 257; 258]. Зокрема, науковець досліджував процес установа б більшовиками партійного контролю над державними інститутами, знищення опозиційної преси та впровадження цензури, технології формування представницьких органів влади та ін.

У дисертаційному дослідженні В. Бурди під назвою «Місцеві ради УСРР в утвердженні монополії більшовиків на державну владу (1920-ті рр.)» [273] розкрито механізми встановлення більшовицькою партократією повного контролю над місцевими радами, зокрема, досліджено ліквідацію опозиції в місцевих радах.

Окремі дослідники концентруються на вивченні діяльності та сходження з політичної арени конкретних політичних сил. Чимало таких досліджень стосуються розкриття їхньої ролі в державотворчих процесах, особливо в період 1917–1920 рр. У цьому контексті слід відзначити роботи В. Стрільця [469; 473; 475], О. Єфименко [314], О. Любовець [349; 351; 352; 353; 354], С. Донченка [306], О. Бобини [259], О. Висоцького [280; 281], Т. Бевз [241; 242; 243]. При цьому деякі з них лише дотично пов'язані з проблемою формування більшовицької монопартійної системи.

Значні напрацювання щодо українських лівих прорадянських (націонал-комуністичних) партій належать В. Солдатенку [447], М. Панчуку [382], В. Нагорному [365], В. Огієнко [375], А. Кам'янській [321], О. Єфименку [312; 313], О. Любовець [347; 348; 350], Ю. Шаповалу [490], О. Іщенку [319], С. Гіріку [282; 283], Ю. Дірявці [300; 303; 304].

Розробкою проблем діяльності та усунення більшовицьким режимом осередків російських есерів та соціал-демократів (меншовиків) займалися О. Голікова [284], Г. Лебедева [346], С. Кокін, О. Мовчан, О. Реєнт [330; 331; 332; 360; 361; 362; 363], Р. Ветров, К. Познанська, С. Зборець [275; 276; 404; 405; 406]. Зокрема, у центрі досліджень О. Мовчан опинилася проблема усунення меншовиків із профспілкового руху радянської України, позиції яких там певний час були доволі міцними. Вона доводить, що усунення меншовиків, які мали популярність

робітництва, було складником політичного підкорення робітничого класу. Також помітно вирізняються колективна монографія С. Кокіна та О. Мовчан [331], а також Р. Ветрова та К. Познанської [276]. Обидві стосуються ліквідації більшовиками правоесерівської та меншовицької політичної опозиції в радянській Україні упродовж 1920–1924 рр.

Проблема вивчення анархістського руху в Україні знайшла висвітлення у працях О. Лебеденка [345], М. Боровика [261; 262; 263], О. Бабічевої [237], О. Ситника [444], В. Савченка [440; 441; 442; 443]. Так, О. Лебеденко [345] з'ясував витоки та етапи розвитку анархістської суспільно-політичної течії в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У свою чергу М. Боровик [261; 262; 263] зосередив увагу на вивченні розгортання, ідейної еволюції та ролі анархістського руху в Україні в період революційних потрясінь 1917–1921 рр., практичної діяльності його організацій. Він також проаналізував причини занепаду та зникнення анархістського руху з політичної арени під репресивним тиском радянської влади. Утім верхня межа його дослідження обмежується жовтнем 1921 р.

У роботах В. Савченка [440; 441; 442; 443] розкриваються витоки та діяльність анархістів в Україні у 1903–1929 рр., робота радянських каральних органів щодо ліквідації анархістських груп на теренах УСРР у період 1920-х рр. При цьому науковець спростував тезу про те, що час припинення анархістського руху припав на 1920–1921 рр., довівши, що анархістське підпілля було ліквідоване в 1927–1929 рр.

Окремо в центрі уваги дослідників опинився повстанський рух під проводом Н. Махна. Його аспекти знайшли висвітлення в працях В. Верстюка [274], О. Тимощука [478], В. Чопа [121], О. Бабічевої [238; 239], Д. Архирейського [226] та інших.

З'ясуванню механізмів нейтралізації радянським режимом сіоністського руху та ліквідації єврейських політичних партій та рухів в Україні присвячені доробки Л. Гриневич, В. Гриневич [287; 288], В. Гусєва [292; 293; 294], О. Козєрода [325; 326; 327; 328; 329], О. Наймана [366; 367; 368], В. Орлянського [377], О. Копила [337], В. Доценка [309; 310] та інших. Загалом дослідники вказують на

цілеспрямовану репресивну політику більшовицької влади в справі нейтралізації сіоністського руху.

Так, вивчаючи процес розгрому єврейських організацій у межах радянської України 1920-х рр., О. Найману [366; 367; 368] вдалося комплексно розкрити форми діяльності єврейських партій, а також репресивну політику більшовицької влади стосовно сіонізму. У свою чергу В. Гусєв [292; 293; 294] проаналізував процес сходження Бунду з суспільно-політичної арени республіки, а також дослідив місце Бунду, Комфарбанду, єврейських секцій (далі євсекції – авт.) КП(б)У в політичному житті України періоду 1917–1921 рр.

У контексті вивчення соціально-економічного та політичного аспектів життя представників єврейської спільноти України в 1919–1929 рр. О. Козерод [325; 326; 327; 328; 329] проаналізував причини, основні заходи та наслідки боротьби режиму з політичними та громадськими єврейськими організаціями, зокрема, сіоністськими. Він доводить цілеспрямованість політики більшовицької влади зі знищення сіоністських організацій. У свою чергу О. Копил [337] здійснив політологічний аналіз форм і методів діяльності єврейських політичних партій та рухів у період 1920-х рр. Зокрема, він розкрив репресивну політику радянської влади, яка призвела до зникнення єврейського політичного руху в Україні.

У контексті проблем формування більшовицької монопартійної системи вивчається також сходження небільшовицьких молодіжних організацій, багато з яких були підпорядковані різним політичним силам. Зокрема, указаному аспекту присвячені роботи В. Прилуцького [418; 419; 420].

Важливе місце в розкритті формування більшовицької монопартійної системи посідає проблема діяльності карально-репресивних структур режиму – радянських органів державної безпеки. З'ясування ролі останніх у досліджуваному та суміжних, паралельних процесах, а також використання терору, політичних репресій знайшло висвітлення в працях І. Біласа [245], С. Білокіня [248; 249; 250], Ю. Шаповала [494], В. Ченцова [487], М. Шитюка [498], Р. Подкура [387; 388; 389; 390; 392; 393; 394; 396; 397; 398; 402; 403] та інших. Дослідники сходяться на думці, що радянські

спецслужби були одним із ключових чинників в усуненні політичної конкуренції та альтернативи в республіці.

Між іншим, питання діяльності радянських спецслужб, співробітництва їх із партійно-репресивними структурами в справі ліквідації небільшовицьких партій та організацій детально розкриваються у працях Р. Подкура [387; 388; 389; 390; 392; 393; 394; 396; 397; 398; 402; 403]. Науковець доводить, що усунення опонентів більшовиків досягалося шляхом застосування оперативних заходів, які включали інспірування розколів, дискредитації, звинувачення в контрреволюції, арешти, адміністративні вислання, тюремні ув'язнення тощо [73, с. 135-136]. При цьому Р. Подкур підкреслює той факт, що ЦК Російської комуністичної партії (більшовиків) (далі РКП(б) – авт.) був єдиним органом, який направляв і керував державним репресивним апаратом, приймав політичні рішення про початок кампанії з ліквідації партій, визначав міру покарання, умови дострокового звільнення тощо й мав фактично необмежену владу [73, с. 120-138].

Окремо слід згадати ґрунтовне дисертаційне дослідження Л. Бабенко [231; 232], присвячене з'ясуванню ролі радянських органів держбезпеки в реалізації державно-церковних відносин в Україні в 1920–1950-х рр. Привертає увагу той факт, що практиковані режимом методи й засоби боротьби щодо релігійних конфесій і політичних партій та організацій загалом виявилися тотожними.

Роль масових депортацій у нейтралізації більшовицьким режимом політичної опозиції та становленні однопартійної системи розкрито в працях В. Адамовського [221; 222; 223]. При цьому дослідник закликає коректно вживати термін «депортация» й не плутати його із «засланням» та «висланням».

Вивченням історіографічного та джерелознавчого аспекту теми державного терору, політичних репресій радянської доби, діяльності радянських спецслужб займалися С. Білокінь [247], Р. Подкур, О. Рубльов [395; 400; 401], Ю. Шаповал [493]. Ґрунтовне вивчення історіографії проблеми багатопартійності в Україні та її ліквідації у 1917–1925 рр. здійснено в роботах О. Козак [342], С. Зборець [316], О. Довбні [305]. У монографії О. Любовець «Українські політичні партії революційної доби 1917–1920 років у спогадах, історичних дослідженнях і

документальних матеріалах» (2013 р.) [354] проаналізовано корпус основних джерел, напрями й тенденції у вивченні діяльності українських політичних партій вітчизняною історіографією. Водночас слід виділити працю «Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.). Бібліографічний покажчик» (2007 р.) [410]. У ній упорядники сконцентрували величезний пласт вітчизняної та зарубіжної літератури з проблематики політичних репресій та терору.

Зауважимо, що документи й матеріали, створені радянськими спецслужбами, становлять вагому частку джерельної бази дослідження формування більшовицької монопартійної диктатури. Робота над ними потребує особливої методології. Відтак науково-методичні аспекти використання архівно-слідчих справ репресованих осіб, службової документації органів державної безпеки та відповідної джерелознавчої критики стали предметом дослідження С. Кульчицького [340], Я. Калакури [320], Р. Пирога, О. Гранкіної [383], Р. Подкура [386; 399] та інших. Зокрема, результати пошуків дослідників опубліковані в збірнику «Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання» (1998 р.) [225].

У цьому контексті помітно вирізняється колективна монографія В. Ченцова та Р. Подкура «Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ» (2010 р.) [391]. Науковці підкреслюють, що створення потужного механізму радянських спецслужб зумовило прагнення правлячої більшовицької партії встановити контроль над політичною, економічною, суспільною, ідеологічною, культурною сферами, приватним життям [391, с. 44]. При цьому вони наголошують на необхідності враховувати зіставлення джерелознавчого аналізу відомчої документації з матеріалами партійних і радянських інстанцій [391, с. 94-95].

Необхідно наголосити, що без з'ясування регіональних аспектів теми становлення більшовицької монопартійної політичної системи в Україні загальні висновки хибують потрапити під дію схематизму та поверховості. Відтак окремим її напрямом є дослідження відповідних процесів у межах конкретних частин УСРР. Так, Н. Бондар розкрила проблему діяльності українських партій на території Харківщини під час революції та громадянської війни (1917–1921 рр.) [260].

Проблему ліквідації більшовиками політичної опозиції на Харківщині в період 1919–1925 рр. було піднято С. Білошицьким [254]. Крім цього, вивчення формування монопартійної системи на території Харківщини знайшло висвітлення в окремих розділах дисертаційної роботи Т. Арзуманової [224]. Порівнюючи громадсько-політичне життя в УСРР та Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (далі РРФСР – авт.) першої половини 1920-х рр. на матеріалах Харківської та Воронежської губерній, вона дійшла висновку про ідентичність політики, спрямованої на забезпечення політичної монополії більшовиків [224, с. 15].

Загальні тенденції та регіональні особливості політичних репресій на Поділлі в 1920–1930-х рр. розкрив у дисертаційному дослідженні В. Жезицький [315].

Слід відзначити активну розробку вказаних вище проблем на матеріалах деяких південних регіонів сучасної України. Так, застосування репресій, терору, у т. ч. проти представників різних політичних партій і течій на півдні України в межах території сучасних Миколаївської, Херсонської та Одеської областей, стала предметом досліджень М. Шитюка [499; 500; 501]. Водночас проблема встановлення монопартійної системи на півдні радянської України знайшла висвітлення в працях О. Будякова [266; 267; 268; 269; 270; 271; 271]. Зокрема, у дисертаційній роботі на тему «Встановлення монопартійної системи на Півдні УСРР в 1920-х рр.» (2015 р.) [267] науковець показав політичний спектр у межах території сучасних Миколаївської, Херсонської та Одеської областей, розкрив діяльність партій в умовах здійснення більшовиками ліквідаційної політики проти політичної опозиції в контексті курсу на побудову авторитарного режиму. Зокрема, він проаналізував взаємовідносини влади з українськими лівоесерівськими та націонал-комуністичними силами, діяльність та ліквідацію громадсько-партійних утворень національних меншин регіону (вірмен, поляків, євреїв), знищення загальноросійських партій та рухів, діяльність та механізми знищення соціалістів-революціонерів, розгром анархістських організацій. При цьому дослідник показав роль радянських спецслужб, засобів масової інформації, голоду 1921–1923 рр. у боротьбі з опозицією.

Комплексний аналіз діяльності та сходження партій та організацій єврейського суспільно-політичного спектру південних регіонів УСРР (Миколаївщина, Херсонщина) у 1920-х рр. здійснив О. Копил [333; 334; 335; 336]. Привертають також увагу стаття Т. Іванової «Переслідування єврейського населення в 1920–1930-ті роки (за матеріалами південних областей УРСР)» (2012 р.) [318], О. Тригуба «Єврейські політичні партії на Миколаївщині в умовах становлення однопартійної системи» (2013 р.) [479], В. Іваненка, А. Голуба «Ліквідація демократичної опозиції (політичні переслідування меншовиків на Катеринославщині на початку 1920-х років)» (2002 р.) [317], статті Ю. Дірявка, присвячені діяльності Української комуністичної партії на Катеринославщині в 1920–1925 рр. [301; 302], монографія А. Бистрякова «Очерки истории сионистского движения в Екатеринославе» (2008 р.) [244],

Отже, аналіз праць пострадянського періоду свідчить, що в основі гіпотези українські дослідники ставлять силовий механізм усунення опонентів. Вони переконливо доводять, що становлення монопартійної системи в УСРР було можливе лише внаслідок застосування насилля, яке є наріжним каменем тоталітарної більшовицької ідеології та створюваного її адептами режиму. Одним із головних інструментів у цьому процесі виявилися радянські органи держбезпеки.

Водночас дисертантом не виявлено спеціальної уваги з боку науковців до відповідних процесів на Полтавщині. При цьому необхідно зауважити, що фрагментарно матеріали вказаного регіону використані в працях, присвячених розкриттю різних аспектів досліджуваної або дотичних до неї проблем у загальноукраїнському контексті.

Зауважимо, що в таких ґрунтовних узагальнюючих працях, як «Полтавщина: історичний нарис» (2005 р.) [412] та «Полтавщина: влада на історичних паралелях» (2005 р., 2012 р.) [413; 414] проблема діяльності та усунення небільшовицького партійного спектру з суспільно-політичної арени регіону практично не розкривається.

Окремі моменти досліджуваної проблематики розглядав у своїх роботах В. Ревегук у контексті розробки теми антибільшовицького повстансько-

партизанського руху та подій Української революції 1917–1921 рр. на теренах регіону [428; 429; 430; 431; 432; 433; 435; 436; 437]. Так, у праці «За волю України» (2000 р.) [437] він уперше побіжно згадав основні українські, російські та єврейські політичні сили, які діяли на Полтавщині в першій половині 1920-х рр. Разом із тим дослідник фрагментарно показав участь радянських спецслужб у ліквідації політичного плюралізму та становленні більшовицької диктатури. В інших роботах В. Ревегук згадав про деякі аспекти політичної діяльності боротьбистів і борьбистів на місцевому рівні.

Проблема усунення небільшовицьких партій та організацій із політичної арени Полтавщини стала предметом пошуків С. Ляхівненка, який опублікував декілька статей, присвячених боротьбі з соціалістичними партіями на початку 1920-х рр. [355; 356]. Загалом його розвідки відзначаються поверховістю, утім їх можна вважати першими спеціальними працями з указаної проблематики стосовно Полтавського краю.

Дослідженням окремих аспектів сіоністського суспільно-політичного руху в умовах більшовицького режиму на території Полтавщини та Харківщини займався А. Мучник [364].

У свою чергу В. Стрілець у своїх статтях [466; 467; 468; 470; 471; 472; 474; 476; 477] проаналізував організаційну структуру, функції та діяльність революційних комітетів (далі ревкоми – авт.) у процесі встановлення ними радянських порядків у Полтавській губернії упродовж грудня 1919 – квітня 1920 рр. Проте механізми усунення більшовиками політичних союзників/опонентів/противників науковець не розглядав.

Відомий дослідник Р. Подкур на матеріалах Полтавського та Подільського губернських відділів (далі губвідділ – авт.) радянських спецслужб проаналізував регіональні аспекти участі органів державної безпеки у становленні більшовицької однопартійної диктатури на початку 1920-х рр., зокрема, розкривши методи боротьби стосовно есерів-синдикалістів і анархістів [398].

Над розробкою дотичних наукових проблем працює Л. Бабенко. Вона досліджує становлення, форми та методи діяльності радянських органів державної

безпеки загалом та на Полтавщині зокрема в 1920-х рр. [229; 233; 234; 235; 376]. Серед іншого, дослідниця не оминула увагою розкриття участі спецслужб у ліквідації політичних партій та організацій на теренах регіону. Так, у колективній праці «Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991)» (2005 р.) [376], співавтором якої вона є, доводиться, що радянські спецслужби перетворилися на слухняне знаряддя в руках більшовицької партії. У вказаній роботі певну увагу приділено боротьбі режиму з існуванням багатопартійності та опозиційних політичних організацій, виявленню і припиненню їхньої діяльності. Ідеться про те, що із залишками небільшовицьких партій спецслужбам удалося покінчити здебільшого шляхом внутрішнього агентурного розкладу й арештів.

У статті Л. Бабенко під назвою «Діяльність органів ДПУ на Полтавщині у 1920-х роках» [229] на конкретних прикладах розкривається діяльність радянських спецслужб у здійсненні репресій у політичній сфері в період нової економічної політики (далі НЕП – авт.), реалізацію при цьому різних оперативних заходів (розкол, дискредитація, звинувачення у контрреволюції, арешт, адміністративне вислання, тюремне ув'язнення).

Політичні репресії та деякі аспекти становлення однопартійної диктатури на Полтавщині періоду 1920-х рр. також досліджуються в контексті біографічних досліджень. Перша з таких праць – «Реабілітовані історією» – побачила світ 1992 р. [422]. У ній Г. Ковтун, В. Войналович, Ю. Данилюк у спільній статті [323] порушили проблему масових незаконних репресій 1920-х – початку 1950-х рр. на Полтавщині. Утім вона, як і інші матеріали вказаного видання, не розкриває проблему формування більшовицької монопартійності.

Переважну більшість біографічних досліджень репресованих радянським режимом осіб, уродженців та мешканців Полтавщини, опубліковано в 5-томній серії науково-документальних книг «Реабілітовані історією. Полтавська область» (2004–2009 рр.) [423; 424; 425; 426; 427]. Над розробкою проблем історичної біографістики у ній працювали О. Юренко, О. Єрмак, В. Граб та інші дослідники. Уміщені в серії книг нариси дозволяють відтворити історію та масштаби політичних репресій. При цьому книга під порядковим номером 1 [423] містить наукові статті, написані

авторським колективом, а також текстові й ілюстровані документи з різних українських та полтавських архівів. Водночас слід зауважити, що опубліковані у виданні архівні джерела не відображають процесу та механізмів усунення більшовиками на Полтавщині політичних партій та організацій.

Постаті полтавських меншовиків К. Ляховича, Ф. Дуна стали одним із об'єктів дослідження В. Граба [285; 286]. Привертає увагу стаття дослідника під назвою «Полтавські меншовики», опублікована на шпальтах обласної газети «Зоря Полтавщини» [411]. До постаті К. Ляховича також зверталися В. Ревегук і Н. Кочерга в рамках спільної монографії, присвяченої полтавському періоду життя В. Короленка [434]. Біографію одного з лідерів лівоесерівського руху на Полтавщині, уродженця Опішного Дмитра Білика дослідив В. Міщанин [358; 359]. Разом із тим варто відзначити доробки О. Юренка, у яких він відтворив біографії таких політичних діячів, як І. Майстренко, Я. Огій, Л. Ковалів [503; 504; 505; 506].

Першою спробою стислого узагальнення політики більшовиків щодо інших партій стало дослідження Л. Бабенко та С. Ляхівненка «Ліквідація небільшовицьких політичних партій на Полтавщині в першій половині 1920-их років» (2009 р.) [230]. Опубліковане як навчальне видання, воно залишалось єдиною працею, у якій фрагментарно знайшов відображення майже увесь політичний спектр Полтавщини періоду 1920-х рр., але разом із тим автори лише окреслили основні вектори предмету дослідження, започаткували тематичні рамки проблеми.

Внеском у розкриття проблеми утвердження більшовицької владної монополії, формування монопартійної системи на Полтавщині періоду 1920-х рр. є також опубліковані роботи дисертанта (з них 1 стаття у співавторстві з Л. Бабенко) [236; 449–465].

Отже, у процесі роботи над дисертаційним дослідженням нами виявлено значну кількість праць, які прямо чи опосередковано стосуються проблем становлення монопартійної більшовицької диктатури в період 1920-х рр. здебільшого в загальноукраїнському масштабі. При цьому для досліджень радянської доби характерною була політична заангажованість, догматизм підходів, упередженість і однотипність висновків. У пострадянський період у центрі уваги

науковців опинилися конкретні методи, механізми та засоби, застосовані більшовиками, а також внутрішні та зовнішні чинники, які в кінцевому результаті призвели до сходження партій та організацій із політичної арени радянської України та встановлення «червоної» диктатури. Водночас фокус дослідників переключився на розкриття механізмів та алгоритмів зовнішніх впливів, які здебільшого мали силовий характер, а інструментом виступали насамперед радянські органи державної безпеки.

При цьому констатуємо, що вивчення регіональної специфіки та конкретних історичних подій не стали предметом глибокого наукового дослідження. У цьому контексті проблема діяльності та усунення небільшовицького партійного спектру з суспільно-політичної арени Полтавщини, встановлення більшовицької владної монополії в 1920-х рр. залишається малодослідженою.

1.2. Характеристика джерельної бази

Тема дисертаційної роботи має достатню джерельну базу, яка охоплює опубліковані та неопубліковані документи і матеріали. Вони дозволяють з'ясувати різні аспекти досліджуваної проблеми, а також аргументувати положення й висновки дисертанта. При цьому основу джерельної бази дослідження складають неопубліковані документи та матеріали з фондів центральних і місцевих архівних установ: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОУ – авт.), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ – авт.), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі ГДА СБУ – авт.), Державного архіву Полтавської області (далі ДАПО – авт.), галузевих державних архівів Служби безпеки України в Одесі, Полтаві, Чернігові. Загалом ця категорія джерел охоплює документи й матеріали органів партійної і державної влади та управління, небільшовицьких партій та організацій, радянських органів державної безпеки, архівні слідчо-кримінальні справи репресованих осіб тощо.

Залучені для розкриття теми дослідження джерела включають такі групи: документи актового характеру, діловодну документацію, матеріали архівно-кримінальних справ, періодичну пресу та публіцистику, статистичні матеріали, документи особового походження, агітаційно-пропагандистську літературу.

Джерела актового характеру, як правило, сконцентровані в опублікованих збірниках та працях. Вони складають видані вченими тематичні збірки документів і матеріалів діловодства більшовицької партії, вищих радянських органів влади та управління, карально-репресивних структур режиму, а також джерела, створені небільшовицькими політичними партіями та організаціями. Часто матеріали такого характеру використані вченим як додатки, що доповнюють статті та монографії. Указана група джерел забезпечує розкриття сутності більшовицької політики щодо політичних опонентів та союзників, реалізацію репресивних механізмів насадження диктатури й формування монопартійного політичного середовища в радянській Україні.

Слід відзначити опубліковану Ю. Шаповалом, В. Пристайком, В. Золотарьовим книгу «ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи» [491], яка містить чималу кількість документів та матеріалів, які стосуються діяльності радянських спецслужб. Утім лише окремі з них показують участь останніх у процесі усунення політичних опонентів.

У праці Ю. Шаповала «Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії» [494] опубліковано декілька архівних документів з фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України в Києві. Вони розкривають деякі аспекти усунення радянськими карально-репресивними структурами – органами Державного політичного управління (далі ДПУ – авт.) та прокуратури – сіоністських партій та організацій, особливо молодіжних, у другій половині 1920-х рр. на території радянської України.

Низка важливих документів оприлюднена в науковому журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» у рубриці «З матеріалів «Окремої папки» [207; 208]. До неї увійшла добірка джерел із 1-го фонду ЦДАГОУ. Їхня особливість полягає в надсекретному характері документів партійно-державного діловодства, які

призначалися для надзвичайно вузького кола посадовців найвищого рангу. У них містяться інструкції й алгоритми щодо знешкодження різних небільшовицьких політичних сил. Аналіз відповідних джерел також дає змогу простежити еволюцію формування однопартійної системи й тактику більшовицької партії з перебирання на себе владних функцій, підміняючи державно-правові інституції, з'ясувати роль спецслужб у ліквідації політичних конкурентів.

Значну кількість документів та матеріалів із проблем сіоністського руху опубліковано в збірнику за загальною редакцією В. Васильєва «Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг.» [205]. До нього увійшли документи з фондів Російського державного архіву соціально-політичної історії. Вони стосуються різних єврейських партій і організацій, у тому числі молодіжних, а також партійно-радянських, комсомольських органів, спецслужб, які здійснювали ідеологічні, організаційні, оперативні заходи. Це листи, звернення, доповідні і пояснювальні записки, протоколи, усні виступи, листівки, статті в періодиці тощо. Вони мають потужний інформаційний потенціал.

Утім опубліковані в збірниках та книгах джерела здебільшого стосуються загальноукраїнських, загальноросійських та загальносоюзних аспектів, залишаючи при цьому осторонь події на Полтавщині.

Діловодна документація, на якій базується дисертаційне дослідження, здебільшого розпорошена поміж фондів центральних та місцевих архівних установ. Вона охоплює документацію як державних (радянських) установ, так і політичних партій та організацій, у т. ч. правлячої більшовицької. Так, з фонду 1 ЦДАВОУ «Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК)» використано матеріали періодичних зведень Народного комісаріату внутрішніх справ (далі НКВС – авт.), які дають уявлення про кількісне представництво членів партій та організацій на Полтавщині навесні 1920 р. в місцевих радах, виконавчих комітетах (далі виконком – авт.), Всеукраїнському з'їзді рад.

Окремі використані документи фонду 24 ЦДАВОУ «Верховний Суд УРСР» стосуються проблем усунення меншовицької опозиції на території УСРР. Особливу увагу заслуговує справа щодо процесу над київськими меншовиками (1920 р.), яка

розкриває сутність більшовицького псевдоправосуддя, спотворення реальних фактів із метою дискредитації опонентів.

З фонду 2360 ЦДАВОУ «Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком), м. Харків» використано зведення, записи розмов по прямому дроту, доповіді, які розкривають діяльність Всеукраїнського ревкому, Полтавського губерньського ревкому, конструювання органів радянської влади на Полтавщині, атмосферу взаємовідносини більшовиків з боротьбістами і борьбістами після третього приходу більшовицьких військ на територію Полтавщини.

Використані матеріали фонду 8 ЦДАГОУ «Українська комуністична партія (УКП) (1920–1925 рр.) (об'єднаний фонд)», розкривають діяльність Української комуністичної партії на Полтавщині. Серед них протоколи, резолюції, постанови партійних з'їздів, конференцій, пленумів, нарад, звіти тощо. Вони дають цінну інформацію про стан осередків партії на місцях.

Численний масив джерел, використаних у роботі над дисертаційним дослідженням, складається з документів і матеріалів, які знаходяться на зберіганні у фондах Державного архіву Полтавської області. Переважна більшість із них уводиться в науковий обіг уперше. Джерела ДАПО дозволили проаналізувати специфічні методи усунення правлячим режимом своїх суперників, установити загальні закономірності й регіональні особливості ліквідації небільшовицьких партій і організацій на Полтавщині. Відтак вони мають надзвичайну цінність для розкриття теми дослідження й аргументації висновків.

З фонду 1 ДАПО «Полтавський губком ЛКСМ України Полтавської області. 1918–1933 рр.» використано документи і матеріали, які стосуються діяльності сіоністських та анархістських організацій у молодіжному середовищі на Полтавщині, а також заходів боротьби з ними структур правлячого режиму.

Залучені для розкриття теми дисертаційного дослідження документи і матеріали фонду 5 ДАПО «Кременчуцький окружний парткомітет КП(б)У. 1925–1930 рр.» дозволили з'ясувати окремі моменти та стан сіоністського руху на території Кременчуцького округу в другій половині 1920-х рр. та механізми протидії йому.

З фонду 1503 ДАПО «Полтавський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (губвиконком), м. Полтава, Полтавської губернії» використано окремі документи губернського виконавчого комітету, які містять інформацію про результати виборів у Полтавській губернії 1921 р.

Найчастіше у дисертаційній роботі використовувалися джерела фонду 9032 ДАПО «Полтавський губком КП(б)У. 1919–1925 рр.». Різноманітні документи і матеріали, які містяться в його справах, дозволили відтворити багатогранність політичної палітри регіону, діяльність небільшовицьких партій та організацій в умовах формування комуністичної диктатури, а також заходи структур режиму щодо ліквідації багатопартійності в регіоні. Важлива інформація для з'ясування участі й ролі місцевої правлячої комуністичної верхівки міститься в матеріалах офіційного партійного діловодства. До них належать протоколи засідань (особливо закритих частин) бюро, президії, секретаріату губернського та окружних комітетів КП(б)У, різних партійних конференцій, циркуляри тощо. Вони дають змогу простежити процес прийняття рішень у боротьбі з конкретними партійними осередками на рівні Полтавщини. У деяких випадках збереглися матеріали з місцевих «особливих папок».

Надзвичайну значущість мала періодична інформаційно-аналітична звітна документація, підготовлена місцевими структурами органів державної безпеки. Фактично саме вона стала основою для відтворення панорами сходження небільшовицьких партій та організацій із політичної арени Полтавщини. Документи спецслужб містять інформацію про політичний стан губерній, округів, фактичне становище існуючих на Полтавщині осередків, персональний, кількісний склад їхніх членів та співчуваючих, динаміку змін у особовому складі, роботу окремих членів організацій, особливо з когорти активу, вияви діяльності. Вони містили гриф секретності й склалися на основі інформації, яку отримували від секретних співробітників, освідомлювачів, зовнішнього спостереження, перлюстрації кореспонденції тощо. Також у них фіксувалася наявність чи відсутність окремих течій і груп усередині партій та організацій, зв'язки з партійними (організаційними)

центрами та іншими угрупованнями, ставлення до заходів радянської влади і більшовицької партії, ступінь впливу на населення тощо. Окремо звітувалося про вжиті спецслужбами заходи, використані методи, перспективи їхньої майбутньої роботи тощо. Значний інтерес становлять секретні телеграми, які надсилалися з вищих інстанцій до нижчих, у яких є вказівки й рекомендації щодо методів проведення «ліквідації» осередків політичних сил на місцях. При цьому характерною рисою такого роду джерел є їхня політична заангажованість, виставлення оцінок із класових позицій.

Загалом значення такої категорії документів проаналізував Р. Подкур. Він зауважує, що інформаційно-аналітична звітна документація центральних і місцевих структур, підрозділів радянських спецслужб у ряді випадків залишаються одним із нечисленних джерел для реконструкції діяльності місцевих партійних осередків [390, с. 394].

Окрему специфічну групу джерел складає корпус розсекречених архівних слідчо-кримінальних справ репресованих реабілітованих та нереабілітованих осіб із фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України у м. Києві, Одесі, Чернігові, а особливо в Полтаві. Уведення їх до наукового обігу дозволило на конкретних прикладах показати методи реалізації розправи радянської карально-репресивної машини з політичними та ідеологічними опонентами, а також персоніфікувати, антропологізувати тему роботи.

Для розкриття окремих аспектів дисертаційного дослідження також використано періодичні видання 1920-х рр. Вони охоплюють офіційну місцеву пробільшовицьку періодику (газети «Вісти-Известия», «Більшовик Полтавщини», «Наш путь»), а також часописи інших партій і організацій (друкований орган Полтавського губкому УКП(б) «Боротьбист», видання УПЛСР(б) «Борьба»).

Статистичні матеріали представлені «Списком залюднених місць Полтавської округи за Всесоюзним переписом на 17 грудня 1926 року». У ньому подано інформацію про кількісний та національний стан населення вказаного округу.

Документи особового походження складають мемуари та приватне листування окремих осіб. Зокрема, у роботі використано матеріали опублікованого щоденника

та кореспонденції відомого письменника-гуманіста В. Короленка, а також перлюстровану спецслужбами приватну кореспонденцію представників різних партій та організацій. Вони створюють історичне тло досліджуваної епохи, формують уявлення про історичні події 1920-х рр. на Полтавщині очима сучасників [202].

Група агітаційно-пропагандистських джерел включає друковані та рукописні брошури, листівки, прокламації, відозви різних політичних партій, організацій, осередків, окремих груп. В основному вони містяться в опублікованих збірниках документів, у статтях та монографіях як додатки, що їх доповнюють, в архівних фондах, зокрема, як додатки до службової звітної документації радянських спецслужб, а також у архівно-кримінальних справах, де вони перебувають у якості речові докази.

Отже, документальна база дисертаційного дослідження включає різноманітні за своїм характером і походженням документи і матеріали. Вона дозволила вивчити та сконцентрувати фактологічний матеріал для розкриття предмету дослідження, з'ясувати різні аспекти встановлення більшовицької владної монополії упродовж 1920-х рр. на Полтавщині. При цьому основна частина джерел є неопублікованою й знаходиться на зберіганні у фондах державних та відомчих архівних установ. Особливу цінність становлять документи, створені колишніми радянськими спецслужбами. Комплексне вивчення інформаційно-аналітичних документів радянських органів державної безпеки та державно-партійних органів конкретного досліджуваного регіону дозволяє простежити взаємовідносини небільшовицьких партій та організацій із правлячою партією, з'ясувати методи усунення з політичної арени союзників та опонентів, розкрити процес становлення монопартійної диктатури. Разом із тим наявні джерела виступають повноцінним джерелом інформації лише після проведення їхнього критичного аналізу та зіставлення з опублікованими доробками науковців.

Отже, аналіз історіографічного масиву свідчить про достатній стан розробки всеукраїнського аспекту проблем формування більшовиками власної політичної монополії. Утім її регіональний вимір залишається недостатньо вивченим. За

радянської доби тема дослідження перебувала поза увагою науковців та краєзнавців. Більше того, тривале безроздільне панування марксистсько-ленінської методології в науковому просторі радянської доби загалом призвело до численних перекручень, а подекуди міфологізації певних сторінок минулого. Лише з початку 1990-х рр. з'являються перші розвідки, у яких почали розкриватися окремі аспекти формування більшовиками владної монополії. Головними вадами вказаних праць є фрагментарність викладу матеріалу, відсутність широких узагальнень та висновків, переважання описового стилю викладу. Безумовно позитивним моментом стало залучення дослідниками раніше недоступних, засекречених документів та матеріалів із фондів колишнього партійного архіву, що нині перебувають на зберіганні у Державному архіві Полтавської області, а також слідчо-кримінальних справ архіву управління Служби безпеки України в Полтаві. Попри це, фактично відсутнє повноцінне дослідження, присвячене з'ясуванню особливостей формування більшовицької владної монополії та зникнення небільшовицьких партій та організацій на Полтавщині.

Джерельна база дисертаційної роботи дозволила відтворити шлях сходження небільшовицьких партій та організацій, розкрити пряму причетність радянських органів державної безпеки до процесу усунення опонентів режиму, з'ясувати методи й засоби знищення багатопартійності. Зокрема, документи слідчо-кримінальних справ дозволили наочно виявити й проаналізувати механізми політичних репресій та терору на прикладах конкретних осіб.

У результаті комплексне використання опублікованих та неопублікованих документів і матеріалів, а також напрацювань науковців дозволило дисертанту розкрити різні аспекти проблеми ліквідації правлячим комуністичним режимом та його структурами небільшовицьких партій та організацій, існуючих на Полтавщині в 1920-х рр., а також прослідкувати етапи формування більшовицької владної монополії в досліджуваному регіоні України.

РОЗДІЛ 2.

СХОДЖЕННЯ ОСЕРЕДКІВ УКРАЇНСЬКИХ ПРОРАДЯНСЬКИХ ПАРТІЙ

2.1. Українська комуністична партія (боротьбистів)

На початку 1920 р. певною специфікою в Україні вирізнялися українські прорадянські політичні сили, представлені Українською комуністичною партією (боротьбистів), Українською партією лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів) та Українською комуністичною партією. Вони сповідували близьку до більшовицької ліворадикальну ідеологію, підтримували класову радянську модель організації влади, світову соціалістичну (комуністичну) революцію й водночас національно-державну окремішність.

Українська комуністична партія (боротьбистів) (далі УКП(б) – авт.) мала популярність серед українського селянства та впливовість на нього [277, с. 108; 352, с. 423]. Організаційно вона мала найбільше поширення й уплив у Київській, Полтавській та Чернігівській губерніях [350, с. 13-14; 352, с. 435;]. Її представники брали активну участь у збройній повстанській боротьбі проти білогвардійського режиму. Утім прерогатива формування владних структур на межі 1919–1920 рр. опинилася в руках у більшовиків, які спиралися на присутність Червоної армії та допомогу радянської Росії. Боротьбисти долучилися до управлінської роботи, зокрема, уклали угоду з КП(б)У про міжпартійне співробітництво у створеному 11 грудня Всеукраїнському революційному комітеті [9, арк. 1 а; 10, арк. 1; 13, арк. 7; 352, с. 432-434; 382, с. 97].

Згодом за вказівкою з Москви більшовики розгорнули кампанію з «ліквідації» УКП(б) [352, с. 434; 382, с. 102]. Вона включала публічну дискредитацію в пресі, арешти, усунення боротьбистів із займаних посад чи переведення на нижчі посади тощо [352, с. 434]. Мала місце й відмова в прийнятті УКП(б) до Комуністичного інтернаціоналу (далі Комінтерн – авт.) та рекомендації останнього щодо організаційного вступу в КП(б)У [352, с. 436; 382, с. 102]. За таких умов верхівка

УКП(б) обрала курс на саморозпуск власної партії та вступ у більшовицьку, який згодом було схвалено Всеукраїнською конференцією УКП(б) [352, с. 436-437; 382, с. 103]. Колишні лідери, а також частина боротьбистів були прийняті до лав правлячої політичної сили, отримали посади в партійному та державному апаратах [352, с. 437; 371, с. 163]. У травні 1920 р. Я. Яковлев (Епштейн) у привітальному слові від ЦК КП(б)У до учасників IV Всеукраїнського з'їзду рад зазначав, що «... недовго той час, коли неможливо буде відрізнити старого боротьбиста від старого більшовика» [1, арк. 40].

Полтавщина належала до територій найбільшого поширення і впливу УКП(б) [350, с. 13-14; 352, с. 435]. Боротьбисти мали великий вплив на селянське та робітниче середовище [432, с. 193; 433, с. 48]. Після залишення регіону білогвардійськими військами перші ревкоми на місцях формувалися шляхом компромісу між більшовиками та боротьбистами [432, с. 193; 436, с. 137-139]. Однак невдовзі їх склад почав зазнавати змін. Так, формування губернського й повітових ревкомів у Полтавській губернії на межі 1919–1920 рр. здійснювалося в основному військовою владою Південного фронту шляхом призначення та реорганізацій [477, с. 96-104]. У свою чергу організація місцевих – волосних та сільських – ревкомів, за деякими винятками, відбувалася шляхом проведення виборів. При цьому губернський та повітові ревкоми застосовували механізм переобрання місцевих ревкомів у тих випадках, де їх соціально-політичний склад не задовольняв більшовиків [476, с. 105-114].

Певним конфліктом позначилися події навколо губернського ревкому. Так, за міжпартійною угодою 9 грудня 1919 р. його утворили у складі 4 більшовиків, 2 боротьбистів, 1 боротьбиста [11, арк. 41]. За даними В. Стрільця, рішення про утворення губернського ревкому в наведеному вище складі було прийнято на міжпартійній нараді 13 грудня [466, с. 31; 477, с. 99]. У свою чергу В. Ревегук, датуючи утворення ревкому 13 грудня, указав, що до його складу увійшло 5 більшовиків та 2 боротьбисти [429, с. 284; 432, с. 192; 436, с. 137]. Проте з 18 грудня революційною військовою радою Південного фронту попередню конфігурацію було змінено шляхом призначення членів ревкому з «центру». Відтепер до нього мали

увійти 5 більшовиків і 1 боротьбист [11, арк. 41; 429, с. 284-285; 432, с. 193; 436, с. 137]. У відповідь губернський комітет (далі губком – авт.) УКП(б) на своєму засіданні 20 грудня 1919 р. відхилив пропозицію Полтавського комітету КП(б)У делегувати до ревкому представника. Про це було публічно оголошено на шпальтах друкованого органу губкому УКП(б) – газети «Боротьбист» – у номері за 23 грудня. Боротьбисти зауважували, що обстоювали механізм утворення влади до часу скликання з'їздів рад згідно з принципом «децентралізації», тобто шляхом обрання за згодою місцевих організацій партій революційного соціалізму, а не через призначення революційною військовою радою фронту осіб в органи влади. Відтак, «... беручи найактивнішу участь у будівничій роботі Радянської влади і ще збільшивши свої зусилля до остаточної перемоги пролетарської революції над її ворогами ...», губком відмовився брати участь у ревкомі [189].

Незважаючи на певні конфлікти, полтавські боротьбисти в статтях на шпальтах грудневих номерів свого друкованого видання намагалися показати себе відданими адептами, борцями пролетарської революції, соціалістичного будівництва, радянської влади. Вони закликали активно допомагати Червоній армії у справі знищення контрреволюційних сил, боротися за радянську владу. Разом із тим боротьбисти обережно вказували на допущені в минулому більшовиками помилки відносно України, що виходили з «... централістичної тенденції ...», для уникнення їх повторення, зокрема у справі земельної та культурної політики, а також згадували невдалу продовольчу політику органів радянської влади. Також висловлювали сумнів щодо шляху утворення тимчасових органів революційної влади – ревкомів – через призначення їх революційною військовою радою Південного фронту з «центру». Боротьбисти пропонували повстанству об'єднатися з Червоною армією й вести в тісному контакті з нею боротьбу з контрреволюцією на фронті з можливим правом створення окремих батальйонів Червоної армії, забезпеченням автономності внутрішнього розпорядку. Напередодні виборів до рад пропонували використання пропорційної системи виборів, подачу голосів через записки, допуск до виборів лише тих партій, що стояли на ґрунті радянської влади та ін. Боротьбисти відзначали невідповідність між переглянутою політикою

більшовиків у культурній (читай мовній – авт.) сфері й реальним її станом на місцях, зокрема, продовження існування нерозуміння української мови в установах, вимог писати російською тощо. Причиною цього боротьбисти вважали призначення в місцеві ревкоми осіб, незнайомих з місцевими особливостями, які опинилися в повітах з військовою частиною [189; 190; 191; 193; 194].

Зауважимо, що Всеукраїнський ревком допускав можливість входження в ревкоми представників лише «радянських партій» – боротьбистів і борьбистів, відповідно до принципу кількісного представництва конструкції Всеукраїнського ревкому та за необхідності дотриманням низки умов [12, арк. 116]. На переконання С. Білошицького, більшовики уклали політичні блоки за умов «... збереження за собою ключових, домінуючих позицій. Іншим учасникам, з точки зору участі в прийнятті рішень, завжди відводилася другорядна роль» [255, с. 21].

Відтак на Полтавщині боротьбистів намагалися залучити до роботи в державній сфері, надавши в їхнє розпорядження два відділи – земельний та просвіти (очевидно, ішлося про призначення на посади завідувачів відділів, утворених при губернському ревкомі – авт.). Утім голова Всеукраїнського ревкому Г. Петровський у розмові з головою Полтавського губернського ревкому Я. Дробнісом зауважив, що боротьбистам не варто було надавати земельного відділу, адже «... маючи інструкторів, вони будуть дурно впливати на селян, із-під впливу яких ми повинні вирвати в них». На його думку, можна було б віддати їм соціальне забезпечення, охорону здоров'я, просвіту. При цьому останнє він уважав за необхідне обмежити лише навчанням, друком підручників, але не видавництвом книг, агітацією та пропагандою. З огляду на надання земельного відділу, Г. Петровський закликав пильнувати за боротьбистами [11, арк. 63, 94 зв.]. Отже, більшовицька верхівка ставилася з обережністю й недовірою до боротьбистів, а особливо їх непокоїв вплив союзників на селянство.

Серед причин залучення українців-боротьбистів до радянської діяльності могла бути нестача в більшовиків власних кадрів із місцевого середовища. Так, Я. Дробніс прямо прохав Г. Петровського «... дати українців ...» для завідування

губернськими відділами й зауважив на тому, що «... Губпродком наводнюється росіянами, які знайомі з Україною так, як я з Андалузією» [11, арк. 94 зв.].

Загалом стосунки більшовиків з боротьбистами були конфліктогенними. Я. Дробніс у розмові по прямому дроту з Г. Петровським назвав відносини з боротьбистами як «... препогані ...», вважав діяльність боротьбистів шкідливою, зокрема, указував на їхню «... підлу агітацію, цілком схожу на махновську ...». У результаті він навіть удався до заборони видання їхньої газети, але потім за чийось наполяганням дозволив видавати її, але лише три рази на тиждень. Фактично в наріканнях полтавського очільника йшлося про публічну критику з боку УКП(б) на адресу більшовиків, зокрема в пресі. За словами Я. Дробніса, боротьбисти, незважаючи на пропозиції більшовиків, не брали участі в радянській роботі й навіть її саботували. Як приклад він наводив той факт, що боротьбисти спочатку погодилися взяти відділ просвіти, але після надання їм більшовиками своїх членів колегії – вирішили відкликати своїх кандидатів [11, арк. 90, 93]. При цьому ситуація із забороною друку видань не була винятковою, адже її використовували як один із методів нейтралізації опонентів. Так, у січні 1920 р. Прилуцький ревком заборонив видавати партійний орган Прилуцького повітового комітету (далі повітком – авт.) УКП(б). Унаслідок цього член ЦК УКП(б) М. Полоз у телеграмі ЦК КП(б)У висловлював прохання відмінити вказану заборону [13, арк. 1]. Разом із тим, попри складні взаємовідносини, існували й факти співпраці з УКП(б). Наприклад, під час проведення безпартійної конференції робітників, боротьбисти підтримали більшовицькі резолюції [11, арк. 90].

У деяких випадках конфліктогенна ситуація могла переростати в збройний виступ. Так, для вирішення питання про владу в Гадяцькому повіті боротьбисти вирішили скликати на початку лютого 1920 р. позапартійну повітову конференцію. У свою чергу губернський ревком заборонив її проведення. Відтак місцеві боротьбисти були причетні до підготовки та вчинення в лютому 1920 р. на території вказаного повіту невдалого збройного антибільшовицького повстання [431, с. 11].

Поставлені перед фактом відкритої опозиційності, можливих виступів, більшовики на вищому партійному рівні вирішили дати відсіч конкурентам. Губком

КП(б)У отримав від ЦК КП(б)У таємного листа за підписом заступника секретаря ЦК КП(б)У й, у свою чергу, надіслав його копію повітовим партійним комітетам КП(б)У. Ним мали керуватися у взаємовідносинах з УКП(б). Точного датування документ не містить. На адресу боротьбистів висловлювалися закиди в невиконанні умов підписаного договору, веденні лінії з дезорганізації армії закликами до створення самостійної української Червоної армії, шовіністичної кампанії проти більшовицької партії, яка «... мобілізує в Росії працівників для України», висунувши гасло «Геть козаків із нашої хати» тощо. З огляду на це ЦК КП(б)У розпочав «... ідейну боротьбу ...» проти боротьбистів, «... викриваючи їх шовіністичну дрібнобуржуазну сутність і спекуляції іменем комуніста», при цьому не пориваючи поки що з ними організаційно. Губкому КП(б)У пропонували розпочати відповідну кампанію та зобов'язали забезпечувати ЦК КП(б)У всіма боротьбистськими виданнями в кількості не менше 3 екземплярів кожного [37, арк. 23]. Отже, мова йшла про початок публічної дискредитації боротьбистів.

Крім цього, в ухвалених 11 лютого ЦК КП(б)У «Тезах про наше ставлення до боротьбистів ...» ішлося про те, що УКП(б), «... користуючись усім авторитетом і перевагами правлячої партії, дає легальний радянський прапор усім тим куркульсько-міщанським елементам міста і села, які ненавидять партію робітничого класу і радянську владу». Висувалися звинувачення у веденні нею роботи проти сполучення й об'єднання господарських апаратів України і Росії під виглядом боротьби за українську самостійність, підтримці партизанщини під виглядом боротьби за самостійну українську армію та ін. Серед іншого, передбачалося шляхом нещадних викриттів змусити прихильників УКП(б) зрозуміти, що її шлях «... є шляхом неминучої загибелі Радянської України» [37, арк. 20-20 зв.].

Під впливом постанови ЦК КП(б)У на рівні губкому КП(б)У було ухвалено секретний циркулярний лист, адресований більшовицьким повітовим партійним комітетам на Полтавщині. У ньому йшлося про те, що 2 березня на засіданні пленуму губкому КП(б)У розглядали питання про ставлення більшовицької партії до боротьбистів. Відтак пленум схвалив розпочати боротьбу проти вказаної партії із метою «... розколоти і внести в її лави дезорганізацію». Для цього необхідно було

вказувати на шовіністичні тенденції боротьбистів, їхнє прагнення створити незалежну Українську республіку, відділену «... китайською стіною від соціалістичної Росії ...» та ін. При цьому більшовики мали не відхилитися у бік шкідливого та контрреволюційного русифікаторства. У підсумку, губком КП(б)У пропонував ужити конкретні заходи з негайного припинення існуючого на місцях симбіозу більшовицьких організацій із боротьбистами, «... не входячи з ними ні в які переговори і угоди»; припинення виходу боротьбистської преси через відмову їм у видачі паперу під приводом його невеликих обсягів і необхідності збереження для друку іншої газети; звернення особливої уваги на зв'язки боротьбистів із селом та ретельного нагляду за ними; термінового призначення членів КП(б)У на всі відповідальні посади в цивільних установах (освіта, відділ управління, земельний відділ, раднаргосп), а особливо у військових. Указувалося на необхідності безумовного виконання положень циркулярного листа та дотриманні такту, не даючи боротьбистам приводів для демагогічної агітації [37, арк. 21].

У друкованих пробільшовицьких виданнях розгорнулася антиборотьбистська кампанія [436, с. 139-140]. Утім вона тривала недовго. Ухвалення в березні 1920 р. рішень про ліквідацію партії та входження в лави КП(б)У отримало відповідну реалізацію на місцевому рівні. Деталі цього процесу містяться в протоколах засідань більшовицьких губернських партійних органів. Так, 27 березня 1920 р. на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У було прийнято вироблену її головуючим Коцюбинським інструкцію зі злиття з боротьбистами [30, арк. 1; 33, арк. 1]. 30 березня до складу губкому КП(б)У було введено двох колишніх боротьбистів – Холодного і Мусіндзона (останнього у різних документах записано також як Мусінзов, Мусінзон, Мусензов – авт.). Мусіндзону також було запропоновано упродовж 5-ти днів ліквідувати «Кюста» (так у документі; очевидно, ідеться про КЮС – боротьбистську молодіжну організацію – авт.) [30, арк. 2; 33, арк. 5].

На місцях створювалися спеціальні комісії з представників УКП(б) і КП(б)У з метою втілення ухваленого рішення в життя. 1 квітня 1920 р. відбулося засідання президії губкому КП(б)У за участі колишніх боротьбистів Холодного і Мусіндзона. На ньому розглядали питання про ліквідацію Полтавського губкому УКП(б). У

результаті вирішили вибрати на засіданні губкому КП(б)У двох членів комісії з проведення перереєстрації. Крім цього ухвалили, що губком УКП(б) із цього дня не існує [30, арк. 4; 33, арк. 10].

3 квітня на засіданні губкому КП(б)У, серед іншого, сформували склад комісії із проведення перереєстрації партійних організацій КП(б)У. Зокрема до комісії з перереєстрації міської організації увійшли Козюра, Миронов, Пилипенко, а до губернської комісії з перереєстрації боротьбистів, що вливалися, – Василько, Коцюбинський, Козюра. Губернській комісії також доручили провести перереєстрацію партійних організацій КП(б)У. Крім цього, ухвалили запропонувати губернському ревкому затвердити на посаду завідувача робітничо-селянською інспекцією Мусіндзона [30, арк. 5; 33, арк. 11].

Зауважимо, що невдовзі боротьбистська верхівка в особі Мусіндзона і Холодного отримала посади в органах влади та управління. Так, відповідно до рішення президії губкому від 27 квітня 1920 р. в питанні розподілу обов'язків між членами виконкому (губернського виконкому – авт.), Мусіндзон отримав «робітничу інспекцію», а Холодний – «губвидав» [30, арк. 18; 33, арк. 39]. На засіданні губкому від 13 травня в питанні складу президії губернського виконкому посада секретаря була визначена за Холодним [30, арк. 20 зв.; 33, арк. 48]. Між іншим, у протоколі засідання Всеукраїнського ревкому від 26 січня 1920 р. міститься ухвала про затвердження 3-х осіб уповноваженими Державного контролю й Робітничої інспекції при Всеукраїнському ревкомі, серед яких значиться прізвище представника боротьбистів Мусензова [9, арк. 66, 68, 69].

7 квітня на засіданні президії губкому КП(б)У ухвалили видати ліквідаційній комісії губкому УКП(б) грошову суму в розмірі сто тисяч рублів для ліквідації справ боротьбистської газети [30, арк. 8; 33, арк. 18], а 26 травня, у відповідь на заяву ліквідаційної комісії губкому УКП(б), – п'ятдесят тисяч рублів для потреб ліквідації (яких саме – не вказано – авт.) [30, арк. 32; 33, арк. 76].

За даними зведення НКВС, станом на 25 квітня 1920 р., з метою проведення «чистки» було розпущено більшовицьку партійну організацію в Прилуках та призначено перереєстрацію більшовиків і колишніх боротьбистів. У зв'язку з

«чисткою» кілька партійних працівників зазнали арешту [5, арк. 10]. 4 травня на засіданні губернського бюро (далі губбюро – авт.) КП(б)У Пугачевському запропонували негайно відправитися в Прилуки, де, крім іншого, він мав провести злиття колишньої боротьбистської організації з партійною організацією КП(б)У [31, арк. 2; 35, арк. 3].

Однак робота з ліквідації/злиття боротьбистської організації на Полтавщині, вочевидь, дещо затягнулася. Про це свідчать матеріали засідання бюро Полтавського губкому КП(б)У від 7 травня 1920 р. Крім місцевих партійців, на ньому були присутні представники ЦК КП(б)У М. Скрипник та О. Шумський. Останній був одним із колишніх членів ЦК УКП(б) й ухвалив до створеної 30 березня ліквідаційної комісії [341, с. 115; 382, с. 103]. Серед іншого, на засіданні розглядали питання стосовно об'єднання УКП(б) із більшовиками згідно з постановою Всеукраїнської боротьбистської партійної конференції. Присутній член бюро В. Мазлах повідомив, що комісія з проведення відповідної постанови про злиття ще не встигла нічого зробити, оскільки була вибрана лише 5–6 днів тому. У свою чергу його колега Алексеєв, доповнюючи, зазначив, що комісія в складі Коцюбинського і Козюри «... обрана була і раніше ...», проте внаслідок відкликання їх ЦК «... робота призупинилася ...», і до того ж більшість комітету вважала за можливе не поспішати з вирішенням цього питання до кінця губернського з'їзду рад [31, арк. 4; 35, арк. 8-9]. Відтак О. Шумський указав губкому КП(б)У на невиконання постанов Всеукраїнської партійної конференції УКП(б). На засіданні затвердили нову комісію, до складу якої увійшли Лазарський, Вагринський і Полипенко (так у тексті, очевидно, Пилипенко – авт.). Їй доручили негайно розпочати роботу і в найкоротший термін здійснити об'єднання, а також негайно організувати такі самі комісії в повітах губернії [31, арк. 4; 35, арк. 8-9].

Після ухвалення зазначених вище кроків справа зрушила з місця. Уже 13 травня 1920 р. на засіданні Полтавського губкому КП(б)У в присутності М. Скрипника і О. Шумського, було розглянуто питання про злиття УКП(б) із КП(б)У, відповідну доповідь Лазарського. У результаті затвердили список, вироблений комісією зі злиття, а також вирішили з'ясувати в президії питання про

боротьбистів Матяша і Перцюка. Крім цього, ухвалили затребувати з усіх повітів губернії матеріали щодо затвердження боротьбистів. Мав місце і своєрідний курйоз: померлого боротьбиста Мельницького ухвалили вважати членом КП(б)У [30, арк. 20 зв.; 33, арк. 48-49]. Згодом на засіданні президії губбюро КП(б)У від 17 травня боротьбистів Матяша і Перцюка ухвалили прийняти в члени партії. Крім цього, Лазарському дозволили тимчасово виїхати на з'їзд рад, поклавши обов'язки здійснення роботи в комісії зі злиття на час його відсутності на Холодного [30, арк. 25; 33, арк. 58].

У цілому на Полтавщині в травні 1920 р. процес злиття двох комуністичних сил, а по-суті, поглинання боротьбистів більшовиками, був завершений. Проте в повітах продовжували спостерігатися вияви боротьбистських настроїв. Як свідчать факти, не всі колишні боротьбисти, які перейшли в КП(б)У, сприйняли більшовицьку ідеологію. Наприклад, у звіті про діяльність Полтавського губкому КП(б)У за липень 1920 р. міститься інформація про розкладання Кобеляцького повітового партійного комітету КП(б)У і його колективний перехід разом із рядовими працівниками до лав Української комуністичної партії. При цьому верхівку партійної організації складала група колишніх боротьбистів на чолі з Далеким (справжнє ім'я Іван Майстренко – авт.). Серед перебіжчиків був і очільник виконкому Я. Огій. Зазначалося, що тамтешня «публіка» (маються на увазі члени партійного осередку КП(б)У – авт.) важко мирилася з дисципліною, яка вводилася більшовиками, не зреклася повністю «боротьбизму», увесь час шукала неправильності в загальній політиці партії, вела «... підпільну руйнівну роботу ...» [37, арк. 1 зв., 4 зв.; 277, с. 163; 437, с. 149; 503, с. 323].

Лубенська більшовицька партійна організація в 1920 р. іменувала себе «Українською Партією Комуністів». Самі більшовики в доповіді про Лубенську організацію КП(б)У (1920 р.) пояснювали факт вживання нею вказаної вище назви «... скоріше халатністю, ніж злим умислом» [36, арк. 16]. Проте на думку В. Ревегука, це було не випадково, адже більшість осіб із її складу були колишніми боротьбистами [431, с. 60-61; 436, с. 138].

Крім цього, за даними більшовиків, галасу в Лубнах у 1920 р. наробила історія з самогубством двох боротьбистів. Вона стала приводом до подання заяви про вихід із партії групою колишніх боротьбистів, які пов'язували самогубство з «диктатурою осіб». Завдяки втручанню Полтавського губкому КП(б)У ситуацію навколо Лубенської партійної організації КП(б)У було вирішено шляхом проведення кадрових ротацій – відкликання багатьох осіб, повного перекидання всього партійного комітету, відправки одного з членів губкому як голови партійного комітету і голови виконкому [37, арк. 5].

З іншого боку, дослідник В. Ревегук відзначав випадки переходу боротьбистів, які не пішли на угоду з більшовиками, до збройної повстанської боротьби з правлячим режимом [431, с. 14-25, 61]. Згодом у часи Великого терору колишні боротьбисти стали жертвами політичних переслідувань за сфабрикованими звинуваченнями. У той час їм інкримінували вчинення злочинів контрреволюційного характеру [92; 198].

Отже, Українська комуністична партія (боротьбистів) була однією з впливових політичних сил на Полтавщині наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. З одного боку, вона боролася спільно з більшовиками в ім'я перемоги пролетарської соціалістичної революції, а з іншого – висувала власну програму суспільного розвитку та амбіції щодо політичного домінування. Проте після ліквідації білогвардійського режиму прерогатива у формуванні органів влади в Україні та на Полтавщині опинилася в руках більшовиків, які нав'язували свої умови союзникам. Останніх залучали до органів влади та управління як представників прорадянського політичного табору. З іншого боку, більшовики намагалися всіляко обмежити сфери діяльності боротьбистів, встановлювати квоти їхнього представництва в управлінських структурах, регламентувати видання друкованих органів тощо. У свою чергу боротьбисти вдавалися до публічної полеміки, критики більшовицької політики, пропагування власної програми. Відтак відносини між двома вказаними партіями на Полтавщині на межі 1919/1920 рр. характеризувалися конфліктогенністю. Розпочата більшовиками антиборотьбистська кампанія йшла в руслі вищих партійних рішень. У результаті вона завершилася навесні 1920 р.

самоліквідацією місцевої організаційної структури УКП(б) та входженням окремих боротьбистів у лави КП(б)У. Фактично більшовикам удалося реалізувати сценарій усунення боротьбистів із політичної арени шляхом їх самоліквідації з наступним поглиненням.

2.2. Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів)

Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів) (далі УПЛСР(б) – авт.) належала до числа ліворадикальних прорадянських політичних сил. Як і боротьбисти, борьбисти брали активну участь у повстансько-партизанській боротьбі проти денікінського режиму, а згодом співпрацювали з більшовиками в органах влади [277, с. 134-135, 137-138; 282, с. 79; 352, с. 556-557; 382, с. 95, 97; 415, с. 127-129]. Після усунення з політичної арени УКП(б) більшовики взялися за лівих есерів-борьбистів. Удалися до апробованого сценарію створення перешкод організаційній діяльності, дискредитації в пресі, припинення фінансової підтримки тощо [277, с. 145; 352, с. 557; 415, с. 130-131]. До того ж вибори до рад навесні 1920 р. прискорили усунення УПЛСР(б). Вони відбувалися на основі дискримінаційних виборчого права та технологій, забезпечуючи створення вертикалі органів влади з контрольованим більшовиками складом [257, с. 108-117; 265, с. 100-102; 371, с. 161-163].

Зрештою керівна верхівка УПЛСР(б) не наважилася чинити опору й стала активно сприяти справі ліквідації власної політичної сили. Утім схвалене у квітні 1920 р. скликанною з ініціативи ЦК УПЛСР(б) радою партії рішення про необхідність самоліквідації партії та вступу в КП(б)У призвело до дискусії, а фактично розколу в боротьбистському середовищі на місцях, утворення прибічниками збереження існування партії Центрального Організаційного Бюро [219, с. 574; 265, с. 107; 277, с. 141-144, 146; 352, с. 558-560; 415, с. 132; 447, с. 89-90]. Готуючи партію до ліквідації, керівництво УПЛСР(б) удавалося до відвертого тиску, примусових методів щодо незгодних [206, с. 576-578; 277, с. 142-145; 352, с. 558-560].

IV з'їзд УПЛСР(б), який відбувся в липні 1920 р. в Харкові, попри наявність внутрішньопартійного розколу, ухвалив улитися до більшовицької комуністичної партії з метою консолідації революційних сил під її прапором в інтересах здійснення соціалістичної революції. Механізм самоліквідації та переходу боротьбистів у КП(б)У значною мірою відбувався за аналогічною до боротьбистів схемою і мав завершитися не пізніше 1 вересня [197; 277, с. 146-148; 352, с. 560-561]. Незгодні з самоліквідацією створили партію лівих есерів-синдикалістів [277, с. 151]. Отже, більша частина боротьбистів пішла шляхом злиття з КП(б)У, поступившись організаційною самостійністю.

Полтавська губернська організація УПЛСР(б) кількісно була однією з найчисленніших у республіці, проте поступово її лави зменшувалися. Так, якщо станом на кінець квітня 1920 р. в ній налічувалося 700 членів, то вже в липні того ж року – близько 80 [415, с. 132], а за іншими даними – 42 [344, с. 289]. Після вигнання білогвардійських військ наприкінці 1919 – на початку 1920 р. її представники співпрацювали з більшовиками в органах влади. Так, до складу Полтавського губернського ревкому, організованого за міжпартійною угодою 9 грудня 1919 р., увійшов 1 боротьбист. Згодом, після реорганізації його складу революційною військовою радою Південного фронту 18 грудня, боротьбистам не надали жодного місця [11, арк. 41; 429, с. 284-285; 436, с. 137]. Імовірно, після відмови боротьбистів від участі в його роботі [189] більшовики запропонували вакантне місце УПЛСР(б). Про це може свідчити повідомлення в газеті «Боротьбист» за 26 грудня 1919 р. про делегування губкомом УПЛСР(б) свого представника на прізвище Басильов до вказаного вище органу [192].

Голова Полтавського губернського ревкому Я. Дробніс під час розмови по прямому дроту з головою Всеукраїнського ревкому Г. Петровським позитивно відгукувався про боротьбистів. Судячи зі слів очільника Полтавщини, боротьбисти склали незначну групу, що не мала впливу, поводи́ла себе «пристойно». Він також відзначав проведення організаційної роботи в контакті з боротьбистами [11, арк. 93]. Очевидно, нечисленність та лояльність до більшовиків, відсутність відкритих

проявів амбіцій і критики сприяли терпимому ставленню до лівих есерів-борьбистів на місцевому рівні.

У ході передвиборчої кампанії до рад навесні 1920 р. боротьбисти намагалися агітувати за свою політичну силу місцеве населення, зокрема селянство. Яскравим прикладом цього є документ під заголовком «До 4-го Всеукраїнського З'їзду Рад» (тут і далі мова оригіналу зберігається – авт.), за підписом Полтавського губкому УПЛСР(б), без точного датування [37, арк. 100 зв., 101 зв., 102 зв.; 38, арк. 20 зв., 24 зв.]. Умовно його можна ідентифікувати як відозву, адресовану селянству. У тексті повідомлялося про заплановане на 15 травня скликання владою ІV Всеукраїнського з'їзду рад, важливого «... для розвитку соціалістичної революції на Україні ...». Там «... трудове українське селянство та робітництво ...» мали вирішити нагальні питання, серед яких на першому місці – земельне. Боротьбисти зауважували на своїй підтримці нового земельного закону радянської влади, закликали селянство докласти всіх зусиль для його втілення в життя. При цьому вказували на необхідність одностайного голосування на з'їзді за запропонований УПЛСР(б) план практичного здійснення соціалізації землі.

Стосовно Червоної армії боротьбисти пропонували створення української Червоної армії, яка входила б до складу федеративної російсько-української Червоної армії та підлягала єдиному командуванню. У питанні «надзвичайної ваги» – взаємовідносин між двома радянськими республіками – указувалося на необхідність найтіснішого об'єднання з огляду на «... загальне становище соціалістичної революції, з усіх боків оточеної ворожими силами ...», але винятково у формі федерації. Пропонувалося входження України «... чи то в Російську, чи то у Всесвітню Федерацію Республік як рівному з іншими членом, який усі свої домашні справи, як політичні, так і господарчі, вирішує сам, незалежно від інших республік».

На думку боротьбистів, крім зазначених вище питань, представники українського селянства та робітників мали вирішити продовольче питання та організацію народного господарства України. Містилися також заклики підтримувати УПЛСР(б), долучатися селянству до лав УПЛСР(б), яка виступала за міцну спілку трудового селянства і робітників [37, арк. 100 зв., 101 зв., 102 зв.;

38, арк. 20 зв., 24 зв.]. Отже, ліві есери-борьбисти пропагували власний план розбудови України, шляхи вирішення нагальних питань, зокрема, обстоювали об'єднання республік на принципах федерації, рівноправності суб'єктів. Утім на практиці їхні заклики залишилися декларативними гаслами, адже суперечили в ключових моментах програмі більшовиків.

Навесні 1920 р., під час обрання складу рад та виконавчих комітетів різних рівнів, у губернії в більшості пройшли комуністи-більшовики й безпартійні. Відтак присутність боротьбистів у органах влади та управління виглядала радше формальною. Наприклад, до складу президії повітового з'їзду рад, який відкрився в Полтаві 28 березня, обрали 4-х комуністів, 1 співчуваючого комуністам та 2-х лівих есерів. На з'їзді було прийнято всі резолюції, запропоновані комуністами. У свою чергу до складу Полтавського повітового виконавчого комітету обрали 15 осіб – 11 комуністів і 4 боротьбисти, а на губернський з'їзд рад – 16 комуністів і 8 боротьбистів [3, арк. 27, 29].

Як свідчать документи, таке потрапляння боротьбистів не було випадковим. Маючи переконливу більшість в органах влади, місцеве більшовицьке партійне керівництво одноосібно визначало в них розстановку політичних сил. Так, 30 березня 1920 р. на засіданні губкому КП(б)У в питанні складу згаданого вище Полтавського повітового виконавчого комітету ухвалили затвердити запропонований повітовим партійним комітетом, ревкомом список, і 4 місця з 15 надати боротьбистам [30, арк. 2; 33, арк. 5-6]. Останнє, як бачимо вище, було реалізовано на практиці.

Проте зафіксовані й інші випадки. Наприклад, у питанні пленуму Полтавської міської ради у зв'язку з майбутніми виборами делегатів на губернський з'їзд рад губком КП(б)У ухвалив рішення обрати від міської ради 15 делегатів на губернський з'їзд, і не надавати місця лівим есерам (борьбистам), а сам пленум скликати 16 квітня [30, арк. 10; 33, арк. 23]. 21 квітня на засіданні президії губкому КП(б)У в питанні визначення складу президії губернського з'їзду рад між іншим, було вирішено, надати місце лівим есерам винятково у випадку нараховування їхньою фракцією 50 осіб [30, арк. 14; 33, арк. 30]. Зрештою на губернському з'їзді

рад, який відбувся у квітні 1920 р. в Полтаві, до складу губернського виконавчого комітету та на Всеукраїнський з'їзд рад були обрані винятково комуністи [5, арк. 15]. При цьому дані іншого документа свідчать, що від Полтавської губернії були делеговані в переважній більшості комуністи [2, арк. 1 б]. Очевидно, що боротьбисти реально впливати на політику за таких умов не могли. Разом із тим наведені факти свідчать про намагання більшовиків використати вибори як важіль легального витіснення інших політичних сил з органів влади.

Відповідні процеси, пов'язані з усуненням боротьбистів з політичної арени, знайшли відгук і пролонгацію на Полтавщині. В архівних джерелах упадає у вічі одна цікава деталь, яка стосується члена ЦК УПЛСР(б) В. Семушкіна. Так, на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У 12 травня 1920 р. ухвалили видати йому сто тисяч рублів, запропонувавши персонально увійти в колегію губземвідділу [30, арк. 19; 33, арк. 41, 43]. Отже, у даному випадку можна зробити припущення про застосування більшовиками тактики підкупу щодо найбільш авторитетних членів боротьбистської партії.

Сувора централізація в прийнятті рішень зумовила деяке зволікання полтавських більшовиків на місцях. Зокрема, 5 червня на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У за підсумками розгляду заяви боротьбистів ухвалили: у питанні щодо коштів «... поговорити з Центром» і не розглядати без його вказівки питання про організаційний контакт із боротьбистами [30, арк. 41; 33, арк. 98]. Хоча вже 8 червня на засіданні президії губкому КП(б)У було вирішено видати боротьбистам надалі до отримання вказівок із центру суму в обсязі сто тисяч рублів [30, арк. 44; 33, арк. 104].

29 червня 1920 р. на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У розглядалася заява Ганенка від Полтавської організації УПЛСР(б) щодо необхідності встановлення контакту з більшовиками з огляду на передбачуване злиття партій. У результаті було прийнято низку рішень. Так, комітет УПЛСР(б) мав надати список найбільш відповідальних членів партії з вказівками щодо можливостей їхнього використання. Розподілити таких боротьбистів більшовики мали на засіданні свого комітету. Разом із цим було ухвалено розіслати повітовим

партійним організаціям циркуляр з інформацією щодо передбачуваного злиття партій і необхідності належного контакту в роботі [30, арк. 62; 33, арк. 140]. 12 липня 1920 р. на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У розглянули заяву уповноваженого ЦК УПЛСР(б) про необхідність надання директив повітовим партійним організаціям та ухвалили рішення дати необхідні директиви [30, арк. 71; 33, арк. 161].

На початку липня у зв'язку з першими звітками про назріваюче злиття з партією борьбистів губкомом КП(б)У було надіслано в повіти відповідний циркуляр [37, арк. 2]. В архівних фондах зберігся циркуляр, адресований усім повітовим партійним комітетам КП(б)У, за підписом секретаря Полтавського губкому КП(б)У. Дата його прийняття не вказана. У тексті документа йшлося про те, що на місцях помічалася необізнаність стосовно взаємовідносин більшовицької партії з партією борьбистів і наявність непорозумінь, які виникали внаслідок цього. Відтак до відома всіх членів КП(б)У доводилося, що питання про організоване входження борьбистів у КП(б)У «... стало на практичний ґрунт і його можна вважати вже вирішеним у позитивному сенсі». Зауважувалося, що остаточно входження буде оформлене після 15 липня, тобто після проведення Всеукраїнської конференції УПЛСР(б). На підставі цього губком КП(б)У запропонував усім своїм повітовим партійним організаціям установити більш контактні відносини з борьбистами, використовуючи більшою мірою їхніх найвідповідальніших партійців, залучаючи їх до радянської роботи [37, арк. 22].

Як зауважує О. Бриндак, ЦК УПЛСР(б) вдалося досить швидко в червні 1920 р. переконати керівництво губернських партійних організацій у доцільності злиття з більшовицькою комуністичною партією. Утім деякі губкоми УПЛСР(б), зокрема Полтавський, намагалися приховати це від партійного середовища, оскільки чимало місцевих організацій засудило лінію ЦК [265, с. 107-108].

На рівні регіону з приводу намірів ліквідації партії мали відреагувати делегати Полтавської губернської конференції УПЛСР(б). Утім версії щодо її проведення та ухвалених рішень у борьбистських виданнях різняться, про що вказує дослідниця О. Любовець. Зокрема, у харківській «Борьбе» в номері за 15 липня повідомлялося,

що губернська конференція, яка відбулася 11 липня, висловила за необхідність злиття з КП(б)У [277, с. 144-145; 352, с. 560; 196].

Натомість на шпальтах друкованого органу Київської організації УПЛСР(б), яка обстоювала збереження існування партії, подано іншу інформацію. Зокрема, ішлося про повну поразку «ліквідаторів», які зібрали на конференції лише 3 голоси з 22-х, заяву члена ЦК В. Семушкіна про виключення з партії делегатів із числа противників ліквідації, демаршу присутніх, за винятком трьох осіб, до іншого приміщення й проведення там окремої губернської конференції. На останній було ухвалено резолюцію із закликом бойкоту партійного з'їзду [352, с. 559, 560; 206; 195]. Отже, намагання боротьбистської верхівки вплинути на прийняття необхідного рішення шляхом адміністративного втручання на учасників губернської партійної конференції УПЛСР(б) призвело до розколу в місцевому боротьбистському середовищі.

Противники ліквідації партії наприкінці липня 1920 р. зібрали в Києві власну Всеукраїнську конференцію, у роботі якої взяли участь 32 делегати від 6 губерній. При цьому серед них переважали боротьбисти з Київщини (10 осіб) та Полтавщини (10 осіб) [352, с. 561-562].

Процес самоліквідації УПЛСР(б) та злиття з більшовиками на теренах Полтавщини відбувався відповідно до вказівок партійного центру. Механізм включав створення на рівні губерній та повітів ліквідаційних трійок у складі двох більшовиків та одного боротьбиста, які приймали заяви про вступ у КП(б)У [197; 277, с. 148; 352, с. 561; 378, с. 11; 447, с. 90]. Відповідну «трійку» в складі Марченка, Олейнікова, Семушкіна було сформовано на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У 29 липня 1920 р. [30, арк. 85; 33, арк. 191]. Уже 2 серпня на засіданні президії губкому КП(б)У було взято до відома коротку інформацію Марченка про роботу комісії зі злиття партії боротьбистів із КП(б)У [32, арк. 1; 34, арк. 3].

З часом справа дійшла до розподілу на державні та партійні посади прийнятих у КП(б)У колишніх боротьбистів. Це питання вирішувалося на рівні президії губкому КП(б)У по кожній кандидатурі. У джерелах зафіксовано два засідання президії – 19

серпня і 25 серпня 1920 р. На першому вирішили питання щодо 17 осіб, а на другому – 5 осіб. Загалом сутність рішень в обох випадках зводилася до того, що одних залишили на займаних посадах, а інших – передали в розпорядження тих чи інших структур [32, арк. 13, 19; 34, арк. 25, 37]. Наприклад, ухвалили залишити Беседовського в губліскомі, відрядити Семушкіна членом колегії губземвідділу як заступника завідувача (при цьому щодо нього було зазначено: «Використовувати як лектора і літератора»), направити Каск у робітничо-селянську інспекцію, залишити Зможного на місці [32, арк. 13, 19; 34, арк. 25, 26, 37]. Водночас на засіданні від 19 серпня ухвалили домовитися з соцзабезом про забезпечення родин загиблих борьбистів як сім'ї комуністів (тобто більшовиків – авт.), а також видати кошти «... для ліквідації справ ...» борьбистів, проте розмір суми в протоколі не вказано [32, арк. 13; 34, арк. 25, 26]. У цілому можна констатувати, що в серпні 1920 р. процес злиття УПЛСР(б) із КП(б)У на Полтавщині був завершений.

Частина борьбистів, які не погодилися на злиття з більшовицькою партією, утворили нову партію – лівих есерів-синдикалістів [228, с. 31; 265, с. 132; 277, с. 151]. Належність до неї окремих колишніх борьбистів стала підставою для переслідувань з боку радянських спецслужб. Зокрема, восени 1920 р. на Полтавщині відбулися затримання колишніх борьбистів, які після розколу не стали на шлях уходження в КП(б)У. Їм чекісти інкримінували зв'язки з лівонародницькими групами, зв'язок чи належність до партії лівих есерів-синдикалістів та ін. [44, арк. 40-40 зв., 41 зв., 44; 119].

Отже, Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів) належала до табору ліворадикальних прорадянських політичних сил та мала на Полтавщині власну організаційну мережу. Після усунення з регіону білогвардійського режиму наприкінці 1919 – на початку 1920 р. більшовики, котрі взяли до своїх рук справу формування управлінської вертикалі, з тактичних міркувань допускали борьбистів до органів влади, а з іншого – регламентували квоти їхнього представництва, обмежували сфери діяльності, видання друкованих органів тощо. Зі свого боку борьбисти, на відміну від боротьбистів, не виявляли значних політичних амбіцій, не вступали у відкриту ворожнечу з більшовиками.

Розпочата «в центрі» кампанія щодо ліквідації УПЛСР(б) призвела до розколу її місцевої губерньської організації на прихильників і противників подальшого збереження організаційної самостійності. У результаті одна частина борьбистів обрала в липні 1920 р. шлях самоліквідації місцевої структури УПЛСР(б) та входження в лави КП(б)У, збереження попередніх або отримання нових посад, а інша – наповнення лав партії лівих есерів-синдикалістів.

2.3. Українська комуністична партія

На початку 1920 р. політична арена УСРР поповнилася ще однією прорадянською партією – Українською комуністичною партією (далі УКП – авт.) Вона не відзначалася помітним впливом та численністю, користувалася переважно легальними методами роботи. Представники УКП проводили агітаційну роботу серед населення, пропагували власні ідеї, критикували політику більшовиків, особливо запровадження нової економічної політики.

Водночас у 1921–1922 рр. лави партії зсередини руйнували гострі ідейні суперечності між прихильниками збереження самостійного існування УКП та їхніми противниками, що обстоювали ліквідацію політичної сили й об'єднання з КП(б)У. Криза супроводжувалася виходом укапістів із партії та переходом в КП(б)У, скороченням кількісного складу УКП, розпадом місцевих осередків [277, с. 172; 303, с. 10-12, 15; 344, с. 295-296].

1923 р. партію спіткала чергова криза, пов'язана з утворенням лівої фракції – прибічників об'єднання з КП(б)У. Остання підтримувала зв'язки з органами ДПУ [303, с. 12-13, 16]. Спецслужби стали систематично застосовувати проти укапістів карально-репресивні методи, зокрема арешти, звільнення з роботи та ін., а також здійснювали роботу з внутрішнього розкладання [228, с. 22; 378, с. 14-15; 486, с. 273; 303, с. 16; 398, с. 131].

У листопаді 1924 р. ЦК КП(б)У запропонував губкомам розпочати в друкованих засобах кампанію з викриття (фактично дискредитації) УКП, збирати проти них компрометуючі матеріали. Проте на подальший хід подій вплинуло

ухвалене в грудні 1924 р. президією виконавчого комітету Комінтерну рішення про розпуск УКП та її «лівої фракції». У результаті на з'їзді УКП, що відбувся в Харкові 1–4 березня 1925 р., Українську комуністичну партію було визнано розпущеною, її центральні й місцеві організації оголошено ліквідованими, а всім членам пропонувалося перейти в лави КП(б)У. Згодом значна частина укапістів була прийнята до правлячої більшовицької партії [188, с. 2; 217, с. 1; 207; 303, с. 13-14; 447, с. 96-97]. Отже, укапісти, як і у випадку з іншими прорадянськими партіями – УКП(б) та УПЛСР(б) – пішли шляхом втрати організаційної самостійності та розчинення в лавах КП(б)У.

Становлення УКП на території Полтавської губернії розпочалося ще наприкінці 1919 р. Так, у виданні «Боротьбист» за 23 грудня 1919 р. опублікована «Резолюція Установчих Зб[о]рів Української Комуністичної Партії Полтавщини» за підписом Полтавського губкому Української комуністичної партії. У ній незалежні українські соціал-демократи і українські комуністи, «... констатуючи відсутність на Україні української комуністичної партії, ... прийшли до думки про необхідність утворення української комуністичної партії на Полтавщині» [189].

Упродовж 1920 р. відбувалося формування губернської організації УКП, мережі її осередків, здійснення внутрішньопартійної та організаційної діяльності укапістів у повітах [17; 18; 19; 20]. Згідно з матеріалами I Всеукраїнської конференції УКП (серпень 1920 р.) Полтавська організація нараховувала 31 члена партії [344, с. 134-135]. Динаміка діяльності укапістів на території губернії була нерівномірною. На тлі затухаючої активності відбувалися резонансні ексцеси, зокрема, колективний перехід у лави УКП складу Кобеляцького повітового партійного комітету КП(б)У разом із його головою Я. Огієм та рядовими працівниками (липень 1920 р.) [37, арк. 1 зв., 4 зв.; 277, с. 163; 437, с. 149; 503, с. 323].

Партійно-політичне керівництво регіону в особі президії Полтавського губкому КП(б)У намагалось вжити заходів із виправлення ситуації, що склалася в Кобеляках, і запобігти її дестабілізуючому впливу на інші більшовицькі партійні організації. На своєму засіданні 23 липня 1920 р., серед іншого, вирішили створити

й розіслати циркулярний лист до всіх повітових організацій КП(б)У з висвітленням і оцінкою ексцесу; поінформувати ЦК КП(б)У; організувати тимчасову партійну «трійку» для керівництва роботою в Кобеляках; запропонувати розпочати слідство проти перебіжчиків за звинуваченням у використанні коштів (засобів?) партії для підпільної організації УКП; створити слідчу трійку в цій справі; прийняти заяву Я. Огія про вихід із КП(б)У та ін. [30, арк. 82; 33, арк. 183; 37, арк. 1 зв., 4 зв.]. У серпні більшовикам удалося взяти ситуацію під контроль і залагодити конфлікт [32, арк. 16; 34, арк. 31]. Згодом у вересні 1920 р. президія губкому КП(б)У ухвалила рішення припинити справу стосовно Я. Огія [32, арк. 31; 34, арк. 62; 504, с. 392].

У результаті почався зворотний процес – масовий вихід з УКП та подання заяв про вступ у Кобеляцьку організацію КП(б)У. Серед бажаючих повернутися був і Я. Огій. Утім автоматичного прийняття не відбулося. Згідно з процедурою, визначеною 8 листопада 1920 р. президією губкому КП(б)У, приймати укапістів без досвіду членства в більшовицькій партії належало персонально, у звичному порядку, з остаточним затвердженням на рівні губкому КП(б)У, з висновком Кобеляцького партійного комітету КП(б)У. Водночас зворотне прийняття тих укапістів, які перейшли в УКП із КП(б)У, мало відбуватися лише через ЦК КП(б)У, якому мали надати увесь список таких осіб разом із думкою губкому КП(б)У. При цьому питання щодо осіб, повторне прийняття яких в КП(б)У губком вважав би неможливим, вирішили обговорити після отримання списку осіб, котрі подали заяви про прийняття в партію. Обов'язковою умовою для кожного заявника було зазначення про вихід із УКП. В іншому разі заяви не повинні були навіть розглядатися партійним комітетом КП(б)У [32, арк. 58; 34, арк. 118]. Зауважимо, що питання щодо Я. Огія та інших укапістів розглянули 1 грудня 1920 р. на засіданні губкому КП(б)У й ухвалили переслати заяву в ЦК КП(б)У з мотивуванням Полтавського губкому КП(б)У [32, арк. 66 зв.; 34, арк. 143].

Одним із пріоритетних завдань для радянських спецслужб було встановлення географії, організаційної структури, численності укапістських осередків у повітах губернії та визначення масштабів політичної загрози з їхнього боку. У першій половині вересня 1921 р. чекісти інформували про наявність осередків УКП у

Лохвицькому та Лубенському повітах, що почали здійснювати «... деяку діяльність». При цьому укапістська організація (з тексту документу не зрозуміло, про яку саме йдеться; імовірно, у селі Гапанівка Лубенського повіту – авт.) намагалася придбати зброю, поширити свій вплив у більшості випадків на селянство, поширюючи серед них «... чутки, що партія Комуністів душить Український народ і для порятунку України потрібна партія Укапістів». Характеризуючи політичне обличчя її членів, чекісти наголошували, що це був здебільшого «... Петлюрівський елемент» [44, арк. 7 зв.].

Представництво укапістів у органах радянської влади також було несуттєвим. Так, з-поміж 207 делегатів, які з'явилися на Лубенський повітовий з'їзд рад наприкінці січня 1921 р., було 4 укапісти (за іншими даними 41 укапіст [4, арк. 17]) [88, арк. 81].

З іншого боку, необхідно відзначити розгортання процесу розвалу лав УКП на Полтавщині, що з часом посилювався. Так, на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У від 8 травня 1921 р. ухвалили опублікувати подану в редакцію газети «Известия» заяву колишнього члена губкому УКП Рожковського про вихід з УКП і вступ у КП(б)У, а анкету заявника передати в ЦК КП(б)У для надання висновку [42, арк. 60 зв.].

Процеси, що охоплювали Українську комуністичну партію на загальноукраїнському рівні, екстраполювалися й на регіональний. Відтак, розкол у ЦК УКП у листопаді 1921 р. зумовив розвал у губернській організації УКП. Член губкому Іван Запара подав заяву до ЦК УКП про вихід із партії «... з огляду на її повну неспроможність», а інший член комітету – Надія Омельченко, виходячи з агентурних даних чекістів, перебувала «... на шляху до виходу ...» з партії. Реакція членів УКП на такі процеси була неоднозначною. Чекісти помітили, що у зв'язку з розколом «... найбільш чесні елементи виходять із партії ...». Інша частина укапістів, яка залишалася в лавах УКП, більше схилилася «... в бік Українського шовінізму ...» і місцями, як у Кобеляцькому повіті, активно виступала проти радянської влади [51, арк. 7, 15; 398, с. 132 ; 437, с. 149]. Отже, якась частина

укапістів, попри кризову ситуації всередині власної партії, намагалася продовжувати вести політичну роботу серед населення.

10 грудня 1921 р. ЦК УКП ухвалив рішення розпустити Полтавський губком з огляду на його бездіяльність [344, с. 296; 437, с. 172]. На такий крок, очевидно, вплинуло й різке скорочення численності членів осередків, що перебували на межі припинення діяльності. За даними чекістів, на початку 1922 р. загальна кількість членів УКП у повітах губернії налічувала до 100 осіб. Проте ця цифра не була сталою. Власних друкованих видань УКП в губернії в той час не мала, користуючись літературою з партійного центру. Вплив УКП на населення оцінювався чекістами як слабкий, але водночас у повітах вона мала авторитет серед учительства й інтелігенції [51, арк. 7, 15; 437, с. 149]. Отже, укапістське партійне середовище краю на початку 1922 р. виявилось розпорошеним, що було характерним і для інших регіонів УСРР.

Полтава не належала до місць активної діяльності укапістів. У лютому 1922 р. чекісти звітували, що «... тут вони себе нічим не проявляють». Губкому УКП також не існувало. Разом із тим, чекісти відзначали наявність на Полтавщині декількох активних партійних організацій УКП – Лохвицької повітової та Мачухівської волосної. Повідомлялося й про конкретні форми їхньої діяльності. Так, у Лохвицькому повіті було організовано комуністичну юнацьку спілку, яка повністю перебувала під впливом партійної організації УКП. У с. Луки того ж повіту зафіксували «активний виступ ...» члена партійного комітету УКП Картенка із провокаційними випадками проти КП(б)У. Зокрема, він заявив про засилля там «... золотопогонників ...», за що був заарештований [51, арк. 7]. Наведений факт свідчить, що реакція більшовиків на публічні прояви критики, образливі висловлювання на їхню адресу була миттєвою й жорсткою.

Чекісти також вимушені були визнати, що організація Української комуністичної партії в с. Мачухи Полтавського повіту мала авторитет серед місцевого населення з огляду наявності багатьох її членів у виконавчому комітеті Мачухівської волості. Очолював її колишній волосний військовий комісар Максим Сорока. Члени партійного осередку намагалися відстоювати й пропагувати свою

партійно-політичну програму, зокрема, були помічені у виступі проти комуністичної партії, особливо в питанні про організацію Червоної армії. Між окремими укапістами Харкова і Мачух велося листування, де сторони обмінювалися думками щодо «... поточного моменту» [51, арк. 7; 437, с. 150]. Імовірно, в 1921 р. укапісти хотіли створити в Мачухах юнацьку спілку, але це їм не вдалося [22, арк. 27 зв.]. Отже, на місцевому рівні члени УКП, використовуючи можливість легального існування, намагалися поширювати й відстоювати свої програмні вимоги у сфері національно-державного будівництва.

Орієнтовно в другому півріччі 1922 р. Українська комуністична партія та її члени на території губернії себе не виявили, хоча партійний «центр» УКП намагався підняти роботу укапістів на Полтавщині з метою провалу продовольчої кампанії, проти вивезення хліба з України. Для цього відрядили секретаря Донецького губкому УКП. З іншого боку, організації УКП, що існували в Лохвицькому і Пирятинському повітах, розпалися [64, арк. 17].

Співробітники губвідділу ДПУ зафіксували наприкінці 1922 р. декілька яскравих випадків «... агітаційних виступів окремих осіб ...». Останні, щоправда, за оцінкою самих чекістів, не завдали суттєвої шкоди ані радянській владі, ані більшовицькій партії. Так, у с. Губське Лубенського повіту при призначенні етнічного росіянина на посаду голови волосного виконавчого комітету укапіст Трохим Панченко спробував «... зіграти на національних почуттях селян ...», тобто збурити суспільні настрої. Проте йому це не вдалося «... завдяки вжитим заходам ...» [50, арк. 128]. Очевидно, спрацьовувала оперативність співробітників радянських спецслужб, які відслідковували подібні процеси й швидко реагували на них. З іншого боку, так і не виправдав себе очікуваний виступ укапістів з протестом проти продподаткової кампанії, адже агітація спостерігалася в незначних, поодиноких випадках [50, арк. 128].

Загалом більшовики подавали невтішну характеристику становища укапістів на Полтавщині. У доповіді Полтавського повіткому КП(б)У, розглянутій 19 жовтня 1922 р. на засіданні бюро губкому КП(б)У, повідомлялося про наявність даних «... про існування УКП, але вони ніякого значення не мають» [47, арк. 140;

48, арк. 73]. Секретар Полтавського губкому КП(б)У в політичній доповіді вищому партійному керівництву за першу половину листопада 1922 р. зауважив, що найсильніша організація УКП у губернії існувала в с. Мачухи Полтавського повіту. Вона нараховувала до 40 осіб, але активності не виявляла [49, арк. 29].

Наприкінці 1922 р. чекісти констатували на Полтавщині «... повний розвал ...» укапістського середовища, розпад організацій УКП та перехід укапістів у КП(б)У, згадуючи приклад Прилуччини, де відповідний рух до цього часу завершився. На теренах губернії залишалася незначна кількість розпорошених укапістів. При цьому в оперативників існували підозри щодо існування на той час організацій УКП лише в Гадяцькому повіті [50, арк. 121, 128]. Співробітники губвідділу ДПУ також зазначали: «Вплив на населення укапісти виявити можуть лише в окремих місцевостях у селах, які важко піддаються спостереженню з боку повністю політично розвинутих працівників ДПУ. У містах же укапісти впливу ніякого не здійснюють» [50, арк. 128]. У звіті за січень–лютий 1923 р. чекісти вказували, що УКП якщо й здійснюють деякий вплив, то лише на «... темні селянські маси ...» та інтелігентів-націоналістів [63, арк. 21].

Станом на 1 січня 1923 р. на негласному оперативному обліку губвідділу ДПУ перебувало 50 членів УКП [50, арк. 128]. З них 3 особи перебували в Полтаві під його безпосереднім спостереженням та ще 3 під спостереженням ОДТО ДПУ (відділення дорожньо-транспортного відділу ДПУ – авт.). У той самий час у с. Мачухи Полтавського повіту в полі зору оперативників знаходилося 5 укапістів, у Гадяцькому повіті – 15, Зіньківському – 1, Лохвицькому – 11, Лубенському – 5, Пирятинському – 6, Миргородському – 1. Настрій їх у більшості характеризувався чекістами як «петлюрівський». І хоч указані дані, вочевидь, не були точними, вони дають змогу уявити географію місцеперебування та приблизну кількість членів УКП у губернії наприкінці 1922 р. [50, арк. 128; 437, с. 151].

Українська комуністична партія намагалася розбудувати мережу власних молодіжних організацій. Одна з постанов її ЦК від 8 березня 1921 р. визначала необхідність створення на місцях членами партії юнацьких гуртків УКП і організацій комуністичного юнацтва – Ком'юну [14, арк. 32]. Проте на початку

1923 р. молодіжних укапістських організацій на Полтавщині не існувало [63, арк. 21], за винятком організації Української комуністичної робітничої юнацької спілки – УКРЮСу (інша назва Ком'юну – авт.) в с. Луки Лохвицького повіту, яка перебувала в «... напівмертвому стані ...» [23, арк. 52]. За повідомленням чекістів, спроба створити минулого року в Гадячі організацію «Юнацький драмгурток» у складі 12 осіб «... ужитими заходами ... була паралізована». У Миргороді Віктор Шейко також спробував створити «КЮС» (комуністичну юнацьку спілку – авт.), але полишив цю спробу з огляду на відсутність співчуття з боку оточення [63, арк. 21].

Співробітники Полтавського губвідділу ДПУ застосовували проти УКП різні методи. Так, наприкінці 1922 – на початку 1923 р. з метою «... остаточної дискредитації УКП», ним було вжито заходи з виявлення зв'язків укапістів із «шовіністично національними угрупованнями», «петлюрівцями», «автокефалістами», посилено внутрішнє і зовнішнє спостереження. Зрештою виявити «... конкретного, викривального ...» зв'язку їм не вдалося [50, арк. 128; 63, арк. 21].

Серед напрямів боротьби органів ДПУ з укапістами була також підготовка з'їзду УКП відповідно до вказівок «Центру». У звіті за квітень 1923 р. губвідділом ДПУ повідомлялося про розсилку на місця вказівок щодо можливості здійснення відповідної роботи з організації скликання з'їзду УКП. Утім її реалізацію у квітні–червні 1923 р. унеможлиблювала відсутність партійних організацій УКП на території губернії [63, арк. 60, 85, 89]. Останнє також зумовлювало випадковий характер внутрішнього висвітлення роботи укапістів [63, арк. 124]. Указана проблема відсутності внутрішнього освідомлення по можливості вирішувалася іншими способами. Так, у травні 1923 р. згідно з вказівкою губвідділу ДПУ чекісти вжили заходів із завербування сексотів (секретних співробітників – авт.) у Прилуках [63, арк. 85]. У липні в Золотоніському окрузі чекісти повідомляли про використання сексота з духовенства, який мав необхідні «... знайомства ...», та наявність сексотів у Прилуцькому і Лубенському округах [63, арк. 124; 437, с. 151].

На початку 1923 р. відбувалися випадки персональної активізації окремих укапістів у Золотоніському і Лубенському повітах, головна увага яких була спрямована на агітацію серед учнівської молоді та вчителів [63, арк. 21]. Між іншим, у перспективі чекісти планували виявити організацію УКП у цілому шляхом висвітлення її через Лубенський і Золотоніський укапістські осередки [63, арк. 21]. Так, у Лубенському повіті в січні–лютому за справу формування осередку УКП взявся Сергій Порш, що перебував на негласному оперативному обліку органів ДПУ. Шляхом поширення відповідної літератури, зокрема двох видів відозв і брошур 1919–1921 рр., він пропагував у Лубнах укапістські ідеї, вербував для створення осередку тих осіб, які співчували УКП, а також намагався відновити обірваний минулого року зв'язок із Києвом. У результаті вдалося загітувати 9 осіб. У створенні осередку йому допомагав Андрєєв. Однак призначене на 6 лютого організаційне зібрання осередку не відбулося через від'їзд С. Порша в службових справах [63, арк. 21-21 зв.; 437, с. 151]. Крім цього, у січні–лютому укапісти із Лубен відрядили до Києва представника за партійною літературою й директивами (очевидно, із центру – авт.) [63, арк. 21]. У березні С. Порш узагалі припинив політичну діяльність з огляду на хворобу [63, арк. 35]. Загалом до кінця травня організація УКП у Лубенському окрузі розклаталася з огляду «... паралізації активних діячів ...». Спроби Київського губкому УКП зміцнити її були марними [64, арк. 58 зв.].

Упродовж січня–квітня 1923 р. чекісти повідомляли про ведення агітації «за УКП» «проти КП(б)У» в Золотоніському повіті/окрузі укапістом Іваном Ткаченком. Останній прибув із Києва, був мешканцем с. Драбове вказаного повіту. Роз'їжджаючи повітом, він із лютого намагався загітувати прибічників УКП [63, арк. 21, 35, 60, 124]. Утім, як повідомляли чекісти в липні 1923 р., спроба І. Ткаченка створити укапістську організацію в Драбовому успіху не досягла. Він у приватних бесідах дебатував із безпартійними особами та деякими членами КП(б)У й отримав від них пропозицію відкрито виступити на диспуті. Однак, так і не зробивши цього, укапіст виїхав до Києва. Очевидно, що наслідки агітаційної роботи члена УКП не минули безслідно. Чекісти звітували, що в с. Драбове в приватних розмовах лунало

негативне ставлення УКП щодо вивезення хліба за кордон [63, арк. 124]. Крім цього, співробітники ДПУ відзначали в січні–лютому факти листування укапістів Золотоніського повіту з укапістами Києва, а в березні – наявність впливу УКП серед сільської інтелігенції і членів КСМУ Золотоніського округу, які сприймали пропаговані укапістами «шовіністичні ідеї». Останнє пояснювали відсутністю комуністичної літератури з огляду на віддаленість місцевості від «центру» та небайдужістю до відповідних ідей [63, арк. 21, 35, 60 ; 437, с. 151]. Відтак у звіті за квітень 1923 р. співробітники губвідділу ДПУ повідомляли про посилення своєї роботи щодо УКП, особливо в Золотоніському повіті [63, арк. 60; 76, арк. 125-125 зв.].

Складником процесу тиску на УКП була практика публікації в пресі заяв її членів про вихід із партії і проханням прийняття в КП(б)У. Очевидно, у зв'язку з цим у звіті за січень–лютий 1923 р. чекісти, серед іншого, зауважували: «Заходами боротьби з УКП поки обираємо агітаційний спосіб шляхом контакту з організаціями КПБУ ...» [63, арк. 21 зв.]. Згодом у звіті за травень 1923 р. в пункті «Заходи боротьби і перспективи ДПУ» зазначалося: «Вказівку Центру про агітацію за розпад УКП вдається частково, як видно зі звіту, виконати лише в частині одноосібних визнань переваг КПБУ ...». Разом із тим чекісти зазначали на продовженні ведення загальної лінії роботи в такому ж дусі [63, арк. 85].

Очевидно, під одноосібними визнаннями переваг КП(б)У чекісти мали на увазі виходи із УКП. Зокрема, так вчинили троє осіб – А. Животков, В. Животков і А. Кособуцький, підкріпивши вихід публікацією відповідного оголошення в місцевій газеті «Голос Труда» від 25 травня. Указані особи мали намір перейти до КП(б)У. Цю подію можна вважати резонансною, адже вони належали до керівної верхівки УКП: в 1921 р. В. Животков був членом ЦК УКП, А. Кособуцький – губкому УКП Донбасу, А. Животков – ЦК УКРЮСу [63, арк. 69, 85, 89]. Таке саме відбулося і в Лубнах, де секретар УКП Лубенського округу С. Порш «... відмовився від організації УКП ...» і мав намір вступити в КП(б)У після отримання з Полтави рекомендацій від комуністів [63, арк. 85, 89; 64, арк. 58].

Про вплив описаної події на настрої укапістського середовища краю секретар Полтавського губкому КП(б)У висловився в політичній доповіді за травень 1923 р., адресованій ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У. У ній він указував на «... розкладення серед активних діячів УКП, особливо у зв'язку з розміщенням оголошення членів ЦК УКП у виданні «Голос Труда» про вихід з УКП із проханням прийняти їх у лави більшовицької партії [62, арк. 36]. Отже, усе це сприяло розкладенню УКП.

Імовірно, наслідком цього було помітне тяжіння до КП(б)У з боку укапістів, яке чекісти відзначали в червні [63, арк. 89, 124]. Крім цього, на засіданні бюро Полтавського губкому від 12 вересня 1923 р. повідомлялося про наявність у Красноградському окрузі заяв про вихід із партій УКП і СР (соціалістів-революціонерів – авт.) із проханням прийняти в КП(б)У [58, арк. 57; 59, арк. 102 зв.]. По-суті, більшовики використовували їх із метою морально-психологічного тиску на укапістів, поглиблення деморалізації та розколу в їхніх лавах. Указані факти також свідчили про внутрішню кризу в УКП. З іншого боку, вкотре переконаємося в прямій причетності радянських спецслужб до розгортання ліквідаційних процесів щодо політичних конкурентів.

Водночас на тлі публічного розриву укапістів зі своєю політичною силою, розкладання її осередків, чекісти фіксували й поодинокі вияви активізації. Так, у звіті за травень 1923 р. в с. Великі Сорочинці Миргородського району Лубенського округу стався інцидент, спричинений інструктором УКП Митрофаном Курочкіним, який прибув із Києва (в іншому джерелі він згаданий як член губкому УКП [63, арк. 124]). На зібранні селян, влаштованому з приводу вбивства більшовицького діяча В. Воровського, він виступав перед публікою з програмою УКП, критикою радянської влади. Можна припустити, що зміст його промови мав гострий характер, адже нею, за словами чекістів, укапіст намагався збурити присутніх селян проти КП(б)У й радянської влади. Утім йому не вдалося уникнути покарання. М. Курочкіна притягнули Лубенським окрвідділом ДПУ до відповідальності і як запобіжний захід з нього взяли в Лубнах підписку про явку до губвідділу ДПУ в Полтаву. Оскільки останнє він не виконав, у червні чекісти розгорнули заходи зі встановлення його місцеперебування. А вже у звіті за липень вони повідомляли, що

М. Курочкін виїхав у Київ, тому його справу передали до Київського губвідділу ДПУ [63, арк. 85, 89, 124]. Вплив укапістів на населення у травні й червні оцінювався чекістами, як і раніше, як слабкий [63, арк. 85, 89].

У червні 1923 р. у Золотоніському окрузі спостерігалось деяке пожвавлення студентів-укапістів, які приїхали на канікули з Києва [62, арк. 43]. У липні в с. Черняхівка вказаного округу укапіст Матвій Крамний «... виступив ...» у «Живій газеті» з віршем, у якому звертав увагу на різні утиски щодо нього як члена УКП, чим привернув до себе увагу співробітників органів ДПУ [63, арк. 124, 125-125 зв.].

У липні 1923 р. оперативники повідомляли про пожвавлення організаційної діяльності укапістів колишньої Лукської організації УКП. Воно було зумовлене виходом із с. Луки Лохвицького району Роменського округу деякої кількості членів КП(б)У і Комуністичної спілки молоді України (далі КСМУ, комсомол – авт.) у зв'язку з проведенням територіальної реорганізації. Тенденція до відновлення організації в с. Луки виявилася в проведенні колишніми членами УКП внутрішньопартійної роботи, регулярних зібрань по п'ятницях. Відтак у Роменському окрузі чекістами було вжито заходів з уведення сексота. Для впорядкування оперативного обліку такі самі заходи були вжиті й щодо Прилуцького округу [63, арк. 124]. У процесі формування Лукської організації до неї влилися колишні члени УКП і УКРЮСу [64, арк. 114 зв.].

Пізніше в с. Вовківці Лохвицького району Роменського округу відбулася зустріч укапіста Михайла Шевченка з секретарем Лукської організації УКП. Від секретаря він отримав директиви про створення укапістського осередку у Вовківцях у наявному там Етнографічному гуртку, що нараховував 18 осіб.

Судячи з відкритого виступу М. Шевченка на зібранні комнезамів із популяризацією ідей УКП, співробітники ДПУ вбачали в укапістських організаціях прагнення до легалізації. Вони також припускали, що їхнім організуючим центром був Київський губком УКП, адже М. Шевченко прибув із Києва та як уповноважений зі збору підписав підписного листа з печаткою Київського губкому УКП. Разом із тим у с. Сміла Роменського округу студенти кооперативного

технікуму, які прибули з Києва й іменували себе членами УКП, намагалися «... проводити ідею УКП серед КСМ ...» [64, арк. 114 зв.-115; 437, с. 151].

Між іншим, у зв'язку зі зверненням ЦК УКП до КП(б)У з пропозиціями спільної роботи, ЦК КП(б)У надіслав своїм губкомам циркуляр (липень 1923 р.), в якому вказував на необхідність подальшого ігнорування УКП місцевими органами. Нагадувалося, що УКП могла легально існувати, при цьому не передбачалося вживати проти неї адміністративних заходів впливу. У випадку спроб проведення укапістами демагогічної агітації на робітничих зібраннях, належало різко виступати, викриваючи їх як шовіністів, дезорганізаторів робітничого руху [55, арк. 68].

Упродовж 1924 р. спостерігалися розколи в організаціях, виходи членів УКП з партії [15]. Так, у Полтавській організації УКП у вересні 1924 р. налічувалося 55 осіб, у той час як у Херсонській – 22, Катеринославській – 150, Київській – 52, Волинській – 43 [486, с. 291]. На засіданні бюро Полтавського губкому КП(б)У від 19 грудня 1924 р. було відмічено наявність у губернії значного ослаблення вияву діяльності різних «антирадянських партій і груп», серед яких була й УКП, у формі агітації. Разом із тим з метою активного втягнення більшовицької партійної організації до протидії впливу, а також викриття контрреволюційної сутності «антирадянських партій і груп» (зокрема значення й ролі УКП), агітпропвідділу доручили розробити план вивчення вказаних партій і груп [69, арк. 82, 84; 70, арк. 113 зв., 117].

До початку 1925 р. на Полтавщині існували дві організації УКП – у Полтаві та в Лохвиці, з яких остання фактично не діяла. Рішення Комінтерну про злиття з КП(б)У, ухвалене в грудні 1924 р., прискорило обрання УКП курсу на ліквідацію власної політичної сили та входження в КП(б)У. У свою чергу полтавські укапісти поставилися зі співчуттям до постанови Комінтерну. На думку чекістів, у цьому вони вбачали здійснення своїх «шкурницьких» інтересів, створення кар'єри, покращення матеріального благополуччя [21, арк. 1-6; 85, арк. 93-94]. Відмов від злиття не передбачалося. Усі члени УКП посилено зайнялися політичною самоосвітою, аби під час злиття витримати можливий екзамен [82, арк. 15].

З іншого боку, чекісти відзначали наявність у січні 1925 р. впливу УКП у студентському середовищі Полтавського інституту народної освіти (далі ІНО – авт.). За їхнім висновком, студентський склад цього навчального закладу був «... найреакційнішим ..., де здебільшого не викорінена ще жовто-блакитна ідеологія ...». Разом із тим вони зауважили, що більшість членів Полтавської організації УКП походили з числа його тогочасних або колишніх студентів [82, арк. 41; 437, с. 152]. Також чекісти відзначали в січні, що якась частина міського вчителства була в той час розпорошена по УКП [82, арк. 30-31]. За даними доповіді комісії, виділеної бюро губкому КП(б)У для вивчення становища в Полтавських вишах (червень 1925 р.), у минулому при вишах (зокрема, ІНО, агрокооперативному технікумі) помічалася робота колишніх укапістів. Утім у зв'язку з розпуском УКП ця робота припинилася [80, арк. 89].

Лохвицька організація УКП почала розкладатися ще до згаданої вище постанови Комінтерну [64, арк. 94]. На початку січня 1925 р. 4 особи з організації подали заяву в пресі про вихід з УКП і розрив з її ідеологією [82, арк. 15]. На початку березня в ній нараховувалося 3 (за іншими даними 2 [86, арк. 3]) члени, із яких партійною роботою займався лише секретар організації Т. Табурянський. Існуючий у Лохвиці осередок УКРЮСу, у лавах якого нараховувалося 11 осіб, також діяльності не виявляв, за винятком проведення зібрань членів, які відвідувало лише 7 осіб. Інші 3 особи зумисно не відвідували зібрання, сподіваючись досягти цим свого виключення з лав організації [85, арк. 94]. На початку лютого Т. Табурянського було викликано Роменським окружним партійним комітетом (далі окрком – авт.) КП(б)У для узгодження питання щодо проведення підготовчої роботи зі злиття. Утім воно так і залишилося відкритим, оскільки секретар організації УКП відмовився надати відомості про стан Лохвицької організації й окремих її членів з огляду на відсутність указівок ЦК УКП [86, арк. 3].

У свою чергу становище справ організації УКП у Полтаві було набагато кращим. На початку березня 1925 р. в ній нараховувалося 3 дійсних члени, 10 кандидатів, 5–7 осіб «стажистів» [85, арк. 93-94]. Для неї було характерним зворотне явище – поповнення особового складу вже після ухвалення постанови Комінтерну.

Зокрема, практикувалося поспішне затвердження «стажистів» як кандидатів зворотним числом. Так, до 1 січня 1925 р. в організації було лише 3 кандидати, а після 1 січня було прийнято решту 7 осіб. Для уникнення звинувачень на адресу губбюро УКП у прийнятті нових членів після ухвалення рішення Комінтерну всі протоколи про прийняття вказаних 7 осіб датовані зворотнім числом [85, арк. 93-94; 82, арк. 34, 40]. При цьому чекісти відзначали тенденцію до вступу в УКП з боку української інтелігенції (включаючи «попівських синків»), яка сподівалася використати його для подальшого входження в КП(б)У. Верхівка УКП ставилася до цього співчутливо, видавши деяким із них для заповнення анкети на предмет прийняття їх у кандидати УКП [85, арк. 93-94]. Згодом у зв'язку зі встановленням більш тісного зв'язку з губкомом КП(б)У, представник якого відвідував збори УКП, секретар губбюро УКП Білецький утримувався від прийняття нових осіб у лави організації [82, арк. 69; 86, арк. 1].

14 січня проїздом із Києва Полтаву відвідав секретар ЦК УКП Драгомирецький. Він провів зібрання організації УКП, на якому доповів про рішення Комінтерну й роз'яснив характер прийому членів УКП в КП(б)У. На його думку, у КП(б)У повинні бути прийняті всі члени УКП, за винятком 50 осіб, ворожих комунізму [82, арк. 32].

Діяльність активу Полтавської організації в лютому була зосереджена на підготовчій роботі зі скликання губернської наради УКП, вироблення резолюцій тощо [82, арк. 69; 86, арк. 1]. Крім цього, укапісти влаштовували зібрання марксистського гуртка, на яких піднімалися питання про значення революції 1905 року, троцькізм і т.п. [82, арк. 100]. Разом із тим не припинялося тяжіння в УКП з боку «... шовіністично налаштованої частини української інтелігенції ...» [82, арк. 69; 86, арк. 1].

23 лютого дорогою до Києва Полтаву відвідав член політбюро УКП Авдієнко. Він виголосив перед місцевими укапістами гостру за змістом доповідь стосовно взаємовідносин УКП із КП(б)У. Серед присутніх було багато осіб, які вперше відвідали зібрання УКП. Він указав, що КП(б)У останнім часом залишає свої позиції в «... національно-колоніальному питанні ...» й переходить на позиції УКП.

Партієць уважав, що після злиття укапісти повинні непохитно стояти на своїх попередніх позиціях і надалі поширювати ідеї УКП. За даними чекістів, виголошена промова справила сильне враження на присутніх, зміцнила віру в правильності обраної тактики й позиції УКП, залежності прийняття в КП(б)У саме від позиції представників УКП в паритетній комісії [86, арк. 1-3]. Отже, фактично Авдієнко розглядав вступ усіх укапістів до КП(б)У не з подальшою асиміляцією й розчиненням у її лавах, а з продовженням реалізації через неї своїх ідеологічних постулатів. Між іншим, від секретаря губбюро Білецького він дізнався про не зовсім благополучну ситуацію з поверненням у Полтаві звільнених на службу і виключених – у виші. У відповідь запропонував діяти більш енергійно, а у випадку подальшої «волинки» – повідомити в ЦК УКП, яке мало усунути вказане явище [86, арк. 2-3].

26 лютого 1925 р. в Полтаві відбулася губернська нарада УКП. У її роботі, серед інших, узяли участь члени Полтавської організації, секретар фактично неіснуючої на той час Лохвицької організації УКП Т. Табурянський, один член УКРЮСу, а також завідувач агітпропвідділу Полтавського губкому КП(б)У Чабай. На ній було оформлено приєднання до ухваленої Комінтерном резолюції про розпуск УКП і злиття з КП(б)У. Також обрано делегатами на Всеукраїнський ліквідаційний з'їзд УКП Білецького, Щабала, Табурянського, представника УКРЮСу з вирішальним голосом та Ф. Герасименка з дорадчим голосом [16, арк. 1-36; 82, арк. 167; 85, арк. 94; 86, арк. 3; 185, с. 152].

Офіційне місцеве видання «Більшовик Полтавщини» висвітлювало на своїх шпальтах хід та рішення загальних губернських ліквідаційних зборів УКП Полтавщини, які відбулися 26–27 лютого 1925 р. Повідомлялося, що укапісти, серед іншого, закликали УКП до визнання та виконання постанови Комінтерну, розпуску УКП, влиття її членів у лави КП(б)У, а також обрали на Всеукраїнський з'їзд 4 особи з правом вирішального голосу та 2 – з дорадчим [185, с. 1].

Перебіг та рішення Всеукраїнського ліквідаційного з'їзду в Харкові висвітлювалося на шпальтах офіційних місцевих друкованих видань [186, с. 2; 187, с. 2; 188, с. 2; 214, с. 1; 215, с. 1; 216, с. 1; 217, с. 1]. При цьому газета «Наш

путь» повідомляла про здійснення на ліквідаційному Всеукраїнському з'їзді укапістської юнацької спілки в Харкові розпуску «юнацької спілки при УКП» і влиття в КСМУ [218, с. 2].

За даними чекістів, на з'їзді УКП, що відбувся на початку березня 1925 р. в Харкові, полтавські делегати були названі угодовцями з огляду на включення за наполяганням губкому УКП до своєї резолюції пункту, неприйнятного для УКП. Рішення Всеукраїнського з'їзду УКП про саморозпуск і входження в КП(б)У не задовольнили ані його полтавських делегатів, ані членів Полтавської організації УКП. Предметом невдоволення став механізм прийняття в КП(б)У, що мав здійснюватися шляхом індивідуального прийняття – персонального розгляду анкет членів і кандидатів УКП, а не масового злиття. Відтак існувала вірогідність того, що не всі укапісти могли безперешкодно потрапити до лав КП(б)У [83, арк. 6]. Утім Полтавське губбюро УКП здійснювало в березні підготовчу роботу з ліквідації партійної організації згідно з постановою з'їзду УКП [83, арк. 6, 37].

Зауважимо, що упродовж січня–березня 1925 р. питання стосовно УКП перебували в полі зору губкому КП(б)У, при цьому рішення в даному питанні містяться в матеріалах «особливої папки» [77, арк. 31; 79, арк. 16]. Так, 23 січня 1925 р. бюро Полтавського губкому КП(б)У розглядало питання «Про У.К.П.», рішення з якого розмістили в «особливій папці» [77, арк. 31; 79, арк. 16]. На засіданні бюро Полтавського губкому КП(б)У 21 лютого 1925 р. за результатами розгляду доповіді стосовно ліквідаційного з'їзду УКП ухвалили взяти вказану доповідь до відома. Друге рішення в цьому питанні містить покликання на «особливу папку» [77, арк. 81; 79, арк. 44 зв.]. Зокрема, було вирішено не повертати архів УКП, а матеріали, вилучені свого часу ДПУ, після використання передати Істпарту (комісія з вивчення історії комуністичної партії, революційного руху – авт.) [77, арк. 83]. 3 березня 1925 р. на засіданні бюро Полтавського губкому розглянули інформацію про з'їзд УКП. У результаті ухвалили взяти її до відома та доручили більшовику Чабаю написати статтю у видання «Більшовик Полтавщини» [77, арк. 96; 79, арк. 50 зв.].

На засіданні бюро губкому КП(б)У від 12 березня 1925 р. було розглянуто та взято до відома постанову паритетної комісії стосовно прийняття членів УКП у КП(б)У. Визначена процедура прийняття, між іншим, передбачала подання бажаними особистих заяв (анкет) з автобіографією в губком УКП, звідки їх належало переслати в губком КП(б)У. Останній, своєю чергою, мав надсилати їх до ЦК КП(б)У для паритетної комісії. Крім цього, комітети й осередки УКП мали надати відповідним комітетам і осередкам КП(б)У списки своїх членів. З огляду на це більшовику Чабаю запропонували, узгодивши вказане вище питання з Білецьким, дати вказівки на місця. Агітпропвідділу доручили негайно перевести укапістські марксистські гуртки в більшовицьку партійну мережу, виділивши керівників, а також доручили Чабаю утілити в життя постанову про архіви УКП [75, арк. 38; 77, арк. 112; 79, акр. 58 зв.].

Отже, аналіз документів свідчить про фактичну відсутність на Полтавщині упродовж 1920–1925 рр. активно діючих партійних осередків УКП, невисоку політичну активність та незначну популярність серед населення. Укапісти на території окремих районів/округів і населених пунктів регіону відзначалися персональною активністю, намагаючись відстоювати свою програму, нерідко вдаючись до критики політики влади. Утім, не маючи реальних важелів впливу на державну політику, УКП не вдалося реалізувати власні ідеї національно-державного будівництва як на Полтавщині, так і в республіці в цілому. Попри схожу ідеологію, яка базувалася на засадах марксизму, більшовики розглядали її як ворожу політичну силу. Про негативне ставлення більшовицького режиму до вказаної партії свідчить той факт, що в офіційних документах радянських спецслужб вона, поряд з іншими, зараховувалася до числа «антирадянських». Радянські спецслужби здійснювали нагляд за осередками та окремими особами, що належали до УКП. Застосування більшовиками щодо осередків та представників УКП на місцях різних утисків, репресій, тактики розкладання членських лав організації призвело до публічного виходу укапістів із партії та переходу в КП(б)У. У підсумку політичний шлях Української комуністичної партії завершився навесні 1925 р. саморозпуском її партійних осередків і входженням укапістів до правлячої партії.

Загалом взаємовідносини між прорадянськими партіями (боротьбистами, борьбистами, укапістами) та більшовиками на Полтавщині мали неоднозначний характер. Їх поєднувала віра в перемогу соціалістичної революції, але при цьому кожна з них висувала власні амбіції щодо політичного домінування. Більшовики, спираючись на присутність Червоної армії, фактично узяли до своїх рук прерогативу формування органів влади як у центрі, так і на місцях. З тактичних міркувань ідеологічно близькі до них прорадянські партії мали змогу діяти легально та брати участь в управлінській сфері. З іншого боку, більшовики намагалися всіляко обмежити сфери такої діяльності, встановлювати квоти представництва, регламентувати видання друкованих органів тощо.

Найбільш небезпечними для більшовиків суперниками виявилися боротьбисти, які спиралися на підтримку українського селянства, обстоювали власну та критикували більшовицьку політику, особливо в національно-державному та військовому питаннях, уважали за собою право бути комуністичним центром в Україні. У результаті штучно створеним тиску, перешкодам, обмеженню діяльності вдалося реалізувати сценарій усунення УКП(б) із політичної арени республіки та регіону шляхом самоліквідації місцевої організаційної структури з наступним поглиненням боротьбистів у лави КП(б)У навесні 1920 р.

Менш конфліктогенними виявилися відносини більшовиків із лівими есерами-борьбистами, які не мали помітного представництва та впливу на Полтавщині, не виявляли значних політичних амбіцій та не вступали у відкриту ворожнечу з ними. Утім і щодо УПЛСР(б) правлячий режим розпочав навесні 1920 р. кампанію з ліквідації, яка включала застосування різних перешкод у діяльності. Обраний за таких умов верхівкою УПЛСР(б) курс на самоліквідацію партії зумовив розкол у лави її Полтавської губернської організації на прихильників і противників подальшого збереження організаційної самостійності. У результаті одна частина боротьбистів обрала влітку 1920 р. шлях самоліквідації місцевої партійної структури та подальшого персонального входження в лави КП(б)У, а інша – наповнення лав партії лівих есерів-синдикалістів.

Останньою з числа українських прорадянських партій припинила існування Українська комуністична партія. Попри свою нечисленність та фактичну відсутність партійної мережі на Полтавщині, вона вирізнялася персональною активністю укапівців. Останні намагалися відстоювати свою програму, нерідко вдаючись до критики більшовицької політики. Застосування більшовиками щодо осередків та представників УКП на місцях різних утисків, репресій, тактики розкладання членських рядів призвело до неодноразових публічних виходів укапівців із партії та переходу в КП(б)У. У підсумку УКП обрала шлях самоліквідації й переходу укапівців у лави КП(б)У. Відповідно до прийнятих рішень, навесні 1925 р. на Полтавщині відбувся саморозпуск двох існуючих на той час партійних осередків УКП з подальшим уходом укапівців до лав правлячої більшовицької партії.

РОЗДІЛ 3.

УСУНЕННЯ ТА ЛІКВІДАЦІЇ ОСЕРЕДКІВ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ (МЕНШОВИКІВ), СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ, АНАРХІСТІВ

3.1. Соціал-демократи (меншовики)

У партійно-політичному спектрі радянської України та Полтавщини на початку 1920-х рр. були представлені, серед іншого, соціал-демократи (меншовики), соціалісти-революціонери, анархісти. Кожна зі вказаних політичних сил мала власну програму облаштування суспільства, відмінну від більшовицької, та різний ступінь впливу на певні прошарки населення. У свою чергу більшовики сприймали їх як конкурентів та відвертих ворогів, що й визначало тактику боротьби проти них і, у підсумку, призвело до повного усунення з політичної арени соціалістів та анархістів.

Важливим складником формування комуністичної диктатури було встановлення контролю над робітничим середовищем, значним впливом і популярністю якого користувалася Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків) (далі РСДРП – авт.). Представники останньої також мали перевагу в керівництві багатьох професійних спілок (далі профспілка – авт.) [228, с. 19; 331, с. 11; 360, с. 37; 362, с. 14]. Проти соціал-демократів більшовицький режим застосовував різні механізми: закриття друкованих видань, виключення з рад, обшуки, індивідуальні та масові арешти, ув'язнення в концентраційних таборах, висилки, показові суди за сфабрикованими звинуваченнями, публічну дискредитацію РСДРП, її ідеології та ін. Разом із тим здійснювалися заходи з більшовизації профспілкових органів та усунення з відти меншовиків, чистки складу опозиційних профспілкових об'єднань [228, с. 20-26; 265, с. 117-120, 127; 360, с. 37-46; 362, с. 14-15]. У результаті в 1922 р. РСДРП фактично перейшла на нелегальне становище [276, с. 143-144; 331, с. 49].

1923 р. правлячим режимом було інспіровано рух колишніх соціал-демократів зі саморозпуску РСДРП. Учасники організованого владою Всеукраїнського з'їзду

колишніх меншовиків, що відбувся в Харкові 1–3 лютого 1924 р., ухвалили розпустити в Україні партійні осередки РСДРП, а її колишнім членам пропонувалося вступати в лави комуністичної партії [228, с. 26-27; 265, с. 124-125; 276, с. 153-162, 164-165; 360, с. 46; 378, с. 14]. Незгодні з цим рішенням меншовики згодом були нейтралізовані репресивними засобами [228, с. 27; 265, с. 125; 276, с. 163-164; 360, с. 46; 378, с. 14]. При цьому чекісти й надалі продовжували спостерігати за соціал-демократами, перейшовши від масових до індивідуальних арештів і вислань [228, с. 27-30]. Отже, у результаті різних, переважно репресивних методів більшовицькому режиму вдалося до середини 1920-х рр. усунути меншовицьку опозицію з суспільно-політичної арени УСРР.

На Полтавщині боротьба більшовиків проти осередків та представників РСДРП відбувалася в загальнореспубліканському масштабі відповідно до вказівок вищих партійних більшовицьких органів. Місцевий губком КП(б)У та органи державної безпеки встановили контроль за діяльністю опонентів. Цензура відслідковувала матеріали їхньої преси, намагаючись не допустити публікацій критичних статей стосовно політики правлячого режиму, поточного соціально-економічного стану. У разі виявлення таких – удавалися до жорстких заходів протидії. Наприклад, на засіданні Полтавського губкому КП(б)У 30 березня 1920 р. в питанні щодо кременчуцьких меншовиків ухвалили рішення притягнути до партійної відповідальності тих, хто дозволив випуск меншовицької газети, а також дати запит Кременчуцькому повітовому комітету КП(б)У на предмет притягнення меншовицького комітету за статті [30, арк. 2; 33, арк. 5]. Про контроль над пресою свідчить і той факт, що, наприклад, президія Кременчуцького губернського виконкому на своєму засіданні від 12 квітня 1921 р. вирішила відсторонити редактора газети «Известия» від займаної посади за розміщення статей, що йшли в розріз із політикою радянської влади в Україні, оголосити йому сувору догану в друці, а також посилювати політичний контроль над місцевою пресою [6, арк. 149].

Більшовики використовували друковані засоби масової інформації як рупор контрпропаганди, дискредитації опонентів та їхньої ідеології в очах населення. Так, на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У від 24 серпня 1920 р. ухвалили

опублікувати в газеті поданий у губбюро КП(б)У лист меншовиків, розмістивши поряд відповідь більшовиків, а з приводу самого листа розпочати «... кампанію проти меншовиків у місцевій пресі» [32, арк. 18; 34, арк. 34]. Між іншим, про антименшовицькі дії в Полтаві згадував відомий письменник В. Короленко. На початку 1920 р. він відзначав факти паплюження меншовиків у офіційній газеті [211, с. 250-252; 372, с. 137].

Структури правлячого режиму також застосовували перлюстрацію особистої поштової кореспонденції меншовиків. Наприклад, улітку 1920 р. московська ЧК (Надзвичайна комісія – авт.) перехопила листа, відправленого з Полтави меншовиком Ф. Дуном своїй сестрі. Сам відправник був помітною фігурою – головою Полтавського опродкому, членом міської ради, ради профспілок, колегії з ліквідації приватної торгівлі. Описуючи в листі реальну тогочасну ситуацію, він вказував на несприйняття українцями радянської влади: «Український шлунок ніяк не може прийняти комунії і спецій радянської кухні». Відтак стосовно Ф. Дуна порушили кримінальну справу [285, с. 5-6].

Усупереч різним перешкодам та репресіям меншовики вели пропагандистську роботу. Резонансним став виступ очільника партійного комітету Полтавської організації РСДРП К. Ляховича на першому пленарному засіданні Полтавської міської ради 19 грудня 1920 р. В оголошеній ним декларації було викладено програмну позицію фракції РСДРП. У політичній сфері вона зводилася до необхідності розширення виборчого права в ради, вільного голосування, усної і друкованої агітації, позбавлення рад права виключати окремих депутатів та цілі групи за політичними мотивами, відновлення свободи друку, зборів і спілок, відмови від терору як системи управління, припинення безсудних розправ, відміни смертної кари, надання найширшого самоуправління Україні, козачим областям і Сибіру та ін. Економічна частина передбачала закріплення за селянами землі, що знаходилася в їхньому фактичному володінні, відмову від насадження сільськогосподарських комун, незалежність професійних спілок та ін. [211, с. 339; 285, с. 17-19; 286, с. 62-64; 331, с. 31; 372, с. 183; 427, с. 296-297]. Отже, програма

російських соціал-демократів суттєво суперечила ідеології й політиці правлячого комуністичного режиму.

30 грудня 1920 р. текст декларації було опубліковано на шпальтах місцевої газети «Известия». При цьому на кожен її пункт у кілька рядків слідувало набагато довше заперечення [211, с. 339; 286, с. 62; 372, с. 183].

Оголошення декларації не могло не занепокоїти більшовиків. У грудні 1920 р. ситуація неодноразово ставала предметом розгляду президії Полтавського губкому КП(б)У [32, арк. 72, 73, 74, 76; 34, арк. 160, 162-163, 165, 169]. Як видно з документів, обговорювався варіант примусового виключення меншовиків зі складу міської ради. Однак члени президії вирішили в ситуації з меншовиками запитати думку свого ЦК, уважаючи пропозиції про виключення передчасними [32, арк. 74; 34, арк. 165; 42, арк. 10; 331, с. 31]. Зрештою рішення ЦК КП(б)У за запитом губкому стосовно меншовиків мало ліберальний характер, оскільки пропонувало утриматись від репресивних заходів і використати декларацію з агітаційною метою. Президія губкому КП(б)У на засіданні 21 січня 1921 р. ухвалила взяти до відома постанову ЦК [42, арк. 10; 331, с. 32].

Більшовики обережно підходили до можливості легалізації соціал-демократів, перешкоджаючи їм брати участь у політичному житті на законних підставах. Так, на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У від 18 грудня 1920 р. в питанні щодо меншовиків вирішили направити запит у ЦК щодо можливості легалізації, а поки нічого їм не видавати [32, арк. 71; 34, арк. 156].

Ще одним механізмом нейтралізації опонентів були вибори, які ґрунтувалися на дискримінаційних виборчому праві й технологіях. Вони забезпечували політичне домінування представників КП(б)У та безпартійних, що їм співчували [257; 273]. Так, на початку 1921 р., у результаті виборів до Полтавської міської ради, було обрано лише 6 меншовиків [40, арк. 1], до Прилуцької міської ради – 1 меншовика [88, арк. 81] (за іншими даними меншовиків у Прилуцькій раді взагалі не було [4, арк. 17]). У цьому контексті прикметними були зафіксовані Полтавською губернською ЧК в жовтні 1921 р. публічні нарікання службовця, завідувача одного з відділень ЄПО меншовика Естріна. Він відкрито виявляв невдоволення діючою

владою, яка обрала в міську раду лише комуністів і для відведення очей поставила там двох безпартійних [44, арк. 25]. Подібні тенденції були характерні і для сільської місцевості. Наприклад, восени 1923 р. на території Полтавської губернії до складу переобраних сільських рад потрапив лише 1 представник від небільшовицької партії (його конкретну партійну належність у документі не вказано – авт.). Серед делегатів районних з'їздів рад також опинився 1 представників від небільшовицької партії [24, арк. 4-5; 62, арк. 107-108].

На початку 1920-х рр. російські соціал-демократи (меншовики) мали популярність у робітничому середовищі, у тому числі й на Полтавщині, адже, на думку дослідника В. Ревегука, найбільш послідовно відстоювали його економічні інтереси й політичні права [437, с. 145]. З огляду на це панівний режим та його структури застосовували методи усунення опонентів. Зокрема, у різних рішеннях (1921 р.) ішлося про необхідність посилення роботи в профспілках [42, арк. 30], неприпустимість призначення меншовиків на відповідальні посади в продовольчих органах, допускаючи при цьому лише персональні винятки [39, арк. 5], публічне викриття дій меншовиків, посилення на підприємствах роботи комуністичних осередків, фабрично-заводських комітетів (далі фабзавком – авт.) [39, арк. 62-64] та ін.

На засіданні Полтавського губкому КП(б)У від 13 травня 1920 р. було ухвалено рішення «... усунути ... відповідним шляхом ...» із відділу праці меншовика Трофименка. Водночас Кременчуцькому повіткому КП(б)У вказали на «... неприпустимість займання меншовиками відповідальних посад ...», зокрема, висунули вимогу «усунути» з профспілки меншовика Шмайна [30, арк. 20; 33, арк. 46]. На початку жовтня 1921 р. Р. Венгеров, який співчував меншовикам, утратив роботу в шевській майстерні, формально, у результаті повторного скорочення штату. Утім сам він уважав, що його звільнили як політично неблагонадійного елемента, адже під скорочення підпали такі ж «неблагонадійні» [167, арк. 37 зв.]. Проте подібні дії не завжди досягали результатів. Наприклад, у січні 1922 р. на засіданні бюро губкому КП(б)У зауважувалося на необхідності проведення повторної чистки в профспілці друкарів, оскільки вже

проведена «... не очистила в достатній мірі спілку від есерівських і меншовицьких елементів, переважна кількість яких спостерігається в 1-й Радтипографії» [47, арк. 21]. Загалом більшовикам удалося до кінця 1921 – початку 1922 рр. розгромити в УСРР останні форпости соціал-демократів у місцевих профспілкових органах [362, с. 15; 363, с. 64]. Дані Держінформзведення за 15–18 січня 1923 р. свідчать, що на Полтавщині «меншевиствуєчі», які ще залишилися в профспілках, не мали авторитету серед мас [64, арк. 18 зв.].

Чи не найбільш дієвим механізмом боротьби з соціал-демократами були індивідуальні та масові арешти з подальшою ізоляцією в концентраційних таборах, політичних ізоляторах або висланням за межі регіону. Обґрунтуванням репресій став вирок революційного трибуналу у справі київських меншовиків – лідерів незалежного профспілкового руху (березень 1920 р.). Метою показового політичного процесу було переконати робітництво у контрреволюційній діяльності меншовиків під час денікінського режиму, дискредитувати їхню ідеологію [7; 363, с. 55-56]. Проведення у Харкові III Всеукраїнської конференції РСДРП (серпень 1920 р.) закінчилася арештом її учасників, у тому числі представників Полтавщини [176, арк. 24-25, 27]. Органи ВУЧК (Всеукраїнська надзвичайна комісія – авт.) провели також затримання меншовиків на місцях [89, арк. 56; 167, арк. 6, 37; 211, с. 325; 276, с. 114]. У результаті затриманого в Харкові учасника конференції від правого крила Кременчуцької меншовицької партійної організації Е. Яріна ув'язнили до Харківського концтабору до закінчення громадянської війни [176, арк. 24-25, 27]. Затриманого під час цієї хвили в Полтаві П. Трофименка вислали в Грузію [167, арк. 6], а працівника Полтавського губпродкому Ф. Дуна направили відбувати покарання до концентраційного табору з використанням за спеціальністю [89, арк. 56]. Отже, наведені приклади демонструють, що одним із механізмів боротьби правлячого режиму з опонентами була їх фізична ізоляція.

Репресивні заходи, а особливо затримання учасників конференції РСДРП, викликали невдоволення меншовиків. У серпні 1920 р. до Полтавського губернського виконавчого комітету від імені Полтавської організації РСДРП було подано заяву, у якій висловлено рішучий протест проти арештів її членів та

Всеукраїнської конференції [23, арк. 54]. Зазначалося, що організація вбачає в цьому «... явне і недвозначне бажання поліцейськими методами присікти опозицію в робітничому класі, гаряче протестує проти цього насилля, висловлює свою солідарність з арештованими товаришами і заявляє, що несе політичну відповідальність за дії III Всеукраїнської Конференції і Партії в цілому». Також наголошувалося: «Переслідування і репресії щодо Р.С.–Д.Р.П. є, можливо, найбільш яскравим виявленням повного присікання свободи всього робітничого руху». Відтак у документі ставилися вимоги звільнити арештованих однопартійців, розпечатати клуб РСДРП, повернути печатку партійної організації, забезпечити легальні умови роботи «... для всього робітничого класу» [23, арк. 54]. Отже, у даному разі полтавські меншовики чітко ідентифікували проведені арешти членів РСДРП як політичні репресії проти опозиційної правлячому режиму робітничої партії.

У березні 1921 р. на території радянської України знову відбулися арешти меншовиків [201; 331, с. 34; 363, с. 63-64]. Зокрема, були затримані майже всі активні члени Полтавської організації РСДРП [201; 175, арк. 15; 167, арк. 37; 286, с. 64]. Серед ув'язнених опинилися також її лідери – очільник партійного комітету Костянтин Ляхович, який був професійним журналістом, зятем і літературним секретарем письменника В. Короленка [211, с. 358-359; 276, с. 127; 285, с. 6, 19; 286, с. 64-65; 427, с. 297], а також близька знайома В. Короленка Марія Кривинська [114, арк. 1 зв.; 285, с. 19, 21; 286, с. 64-65, 67; 427, с. 297]. Прохання В. Короленка віддати йому К. Ляховича на поруки не задовольнили [211, с. 361; 285, с. 19; 286, с. 64; 427, с. 209, 297].

Виникла дражлива ситуація. ЦК РКП(б) не хотів пов'язувати арешти соціал-демократів з іменем відомого письменника, а тому чекістам за вказівкою згори довелося випустити з в'язниці двох зазначених вище осіб. Проте перебуваючи у в'язниці, К. Ляхович захворів на тиф, і, вже поза тюремними стінами у ніч на 16 квітня 1921 р. помер. Похоронна процесія відомого в Полтаві громадсько-політичного діяча відбулася 17 квітня й перетворилася на потужну демонстрацію за участі переважно робітників. Як зауважував В. Короленко, вона була «... справжньою демонстрацією проти комуністичного свавілля». Незабаром деяких

арештованих випустили, а інших перевели до Харківської в'язниці. Слідчий столичної ЧК дійшов висновку про існування сильного впливу Полтавської організації РСДРП на робітників, частина яких ішла за меншовиками. Згодом одних соціал-демократів, як неактивних, звільнили, а 8 найактивніших – ув'язнили в політичному ізоляторі чи концентраційному таборі. Наприклад, А. Володарський мав безвізно проживати в Харкові [175, арк. 15; 211, с. 361-362; 286, с. 64-65; 427, с. 297-298]. У результаті полтавський актив РСДРП було ізольовано. Разом із тим у доповідній начальнику політвідділу ВУЧК зазначалося, що зі смертю К. Ляховича Полтавську організацію РСДРП можна було вважати «обезголовленою», адже переважна більшість її членів «... за своїм політичним вихованням і практичним застосуванням меншовицьких ідей не становить собою серйозної сили» [285, с. 19-20; 286, с. 65-66; 427, с. 209, 298]. Як зауважив дослідник В. Граб, так фактично була припинена діяльність Полтавської організації РСДРП [285, с. 20; 286, с. 66]. У листі до М. Горького від 29 червня 1921 р. В. Короленко вказував, що «... з щирими революціонерами і соціалістами більшовицька революція розправлялася тими ж засобами, як і царський режим...» [211, с. 405].

У результаті репресивної політики меншовики до початку 1922 р. змушені були піти в підпілля. Чекісти повідомляли про існування в Полтаві комітету РСДРП, утім точного його складу не з'ясували [50, арк. 8; 51, арк. 36]. Вони також констатували повернення до Полтави багатьох висланих раніше в Грузію активних соціал-демократів [50, арк. 8]. Наприклад, ще в жовтні 1921 р. зафіксували приїзд у місто відомого меншовика, колишнього друга К. Ляховича Петра Трофименка [44, арк. 23 зв.].

У лютому 1922 р. за даними Полтавської губернської ЧК організація меншовиків на Полтавщині нараховувала більше 60 членів РСДРП, із яких 20 перебувало в Полтаві. Водночас у місті спостереженням було зафіксовано відвідання меншовиком Пумме після прибуття з Харкова «... найбільш видних...» полтавських меншовиків [63, арк. 14 зв.; 398, с. 129].

У деяких випадках чекісти констатували вплив меншовиків на суспільні настрої. Зокрема, 9 лютого 1922 р. в Полтаві за участі голови М. Калініна провели збори робітників залізничних майстерень. Проте останні під впливом російських соціал-демократів публічно висунули економічні вимоги, зокрема, підвищення заробітної плати до рівня прожиткового мінімуму та її своєчасної виплати, забезпечення належних умов праці тощо. У результаті збори були зірвані [437, с. 145].

Правлячий режим продовжував здійснювати заходи з остаточної нейтралізації й усунення меншовиків із суспільно-політичної арени. У березні 1922 р. полтавські чекісти отримали телеграму ВУЧК від 13 березня 1922 р. про необхідність проведення обшуків в активних меншовиків удома та за місцем роботи. При цьому документ застерігав: арештовувати «не поголовно», а лише тих, хто був «... душею меншовицької роботи», без яких організація не зможе працювати. Проведення операцій чекісти мали ретельно обдумати й узгодити з губкомом КП(б)У і головою губернського виконавчого комітету [51, арк. 26-27; 355, с. 59-60; 437, с. 146]. Отже, у документі йшлося про необхідність реалізації масової операції загальнореспубліканського масштабу.

Керуючись указівками, чекісти здійснили того самого місяця в Полтаві обшуки й арешти меншовиків П. Трофименка, М. Пуме, Д. Силенчука, Р. Венгерова, який співчував РСДРП, за звинуваченням у контрреволюції [51, арк. 36; 167, арк. 3-3 зв., 33, 108]. Останній під час допиту прямо сказав слідчому, що меншовиків арештовували з метою «... ізолювати ... від робітничого класу» [167, арк. 37]. Зі свого боку, чекісти висловили припущення, що внаслідок вилучення ватажків меншовицької організації її діяльність удалося паралізувати в корені [51, арк. 36].

Утім репресії не зупинили активності соціал-демократів у Полтаві, де продовжувало існувати меншовицьке підпілля [51, арк. 80 зв.]. Зокрема, оперативникам було відомо про наявне в місті бюро (комітет), проте точну кількість його членів та персональний склад вони не з'ясували. В одному з документів чекісти зауважували, що його очолювала донька письменника В. Короленка Софія [38, арк. 80 зв.]. Згодом з'явилася неперевірена інформація, що до складу комітету входили

С. Короленко, М. Кривинська, М. Шатуновська [50, арк. 42; 437, с. 145]. На думку В. Ревегука, меншовицьку організацію в Полтаві очолювала С. Короленко, а ім'я її видатного батька до певного часу стримувало репресії щодо меншовиків [437, с. 145].

Комітет розміщувався в квартирі С. Короленко, а загальні збори проводилися в приміщенні «Ліги порятунку дітей» [51, арк. 80 зв.]. Діяльність меншовицької організації в губернському центрі, за наявними в чекістів даними, зводилася винятково до періодичних зібрань, на яких читали партійну літературу й обговорювали різноманітні політичні питання. У неї також зв'язок із власним партійним центром [50, арк. 8; 63, арк. 4].

Водночас відсутність агентури всередині меншовицької організації в Полтаві восени 1922 р. не давала чекістам змоги бути повністю поінформованими в її внутрішній процесі. До того ж вони зіткнулися з відмовою завербованого члена РСДРП працювати на них, яку він мотивував виключенням його з Полтавської організації РСДРП. Тому чекісти вживали заходів із «... проведення освідомлювача в тих установах, де групується організація меншовиків», та вербування внутрішнього освідомлювача. При цьому зауважували, що потребували одного освідомлювача. Водночас оперативники вели посилене зовнішнє спостереження за окремими меншовицькими лідерами [50, арк. 42, 87, 103, 113]. Пізніше, у квітні 1923 р., губвідділу ДПУ вдалося завербувати двох освідомлювачів, але, з іншого боку, розгорнути достатньо роботу чекістам не давала можливості відсутність «секретних коштів» [63, арк. 54].

Улітку 1922 р. меншовики намагалися організувати в Полтаві гурток робітників із вивчення політекономії і марксизму. 22 липня в міському саду відбулася перша співбесіда його учасників, серед яких були члени РСДРП. Численність гуртка могла становити 10–12 осіб [175, арк. 15, 16-16 зв.]. Утім арешт деяких їхніх ватажків зірвав указану спробу [51, арк. 80 зв.; 355, с. 60]. Так, 25 липня 1922 р. було затримано меншовика А. Володарського за самовільний виїзд із Харкова й незаконне проживання в Полтаві. Ще 1921 р. він отримав вирок постійно проживати в українській столиці без права виїзду. За даними чекістів, указаний

меншовик відвідував гурток РСДРП з вивчення політекономії і марксизму [175, арк. 5, 34]. У підсумку А. Володарський отримав новий вирок – вислання до Туркестану терміном на 1 рік [175, арк. 34].

У жовтні 1922 р. чекісти зафіксували вияви публічної політичної активності з боку меншовиків, які працювали в одній із державних типографій Полтави й мали там групу з 3–4 співчуваючих осіб. Зокрема, вони у своїй агітації використовували тогочасний стан економічних умов праці, під час передвиборчої кампанії проводили посилену агітацію проти виборів до міської ради. Агітатори наголошували, що проведенням виборів «... комуністи закривають робітникам очі» [50, арк. 87, 103, 113]. З іншого боку, у листопаді чекісти констатували, що кампанія виборів у міську раду підтвердила відсутність у населення співчуття до меншовиків [50, арк. 113]. Останні при цьому участі у виборах до рад не брали [64, арк. 17].

У січні 1923 р. працівники губвідділу ДПУ згідно з пропозицією ДПУ УСРР уживали заходів, спрямованих на «... видалення членів РСДРП з усіх державних установ, підприємств та організацій ...», де було можливе контактування з «масою» [63, арк. 4; 355, с. 60]. Імовірно, саме в цьому контексті в січні 1923 р. в Лубнах при перевиборах у профспілці «харчосмак» зі складу правління вибув колишній її секретар, який водночас був найактивнішим членом РСДРП [63, арк. 4; 355, с. 60]. Водночас у січні 1923 р. в Миргороді на загальних зборах профспілки «медсантруд», під впливом члена РСДРП лікаря Фединського ухвалили резолюцію меншовицького характеру. Відтак чекісти вжили відповідні заходи [63, арк. 4].

У 1923 р. оперативники ДПУ звітували про агітацію антирадянського характеру на біржі праці в Полтаві з боку «... видних діячів «групи анархістів» і меншовиків ...». Вона полягала у висміюванні відповідальних робітників і звинуваченні їх у бездіяльності, якою створювалося безробіття тощо [64, арк. 174]. У політичній доповіді секретаря Полтавського губкому КП(б)У в ЦК Російської комуністичної партії (більшовиків) (далі РКП(б) – авт.) і ЦК КП(б)У за квітень 1923 р. в пункті про настрої учительства зазначалося, що серед миргородського учительства, яке жило в порівняно стерпних умовах, була помітна робота меншовиків [62, арк. 27].

У Кременчуці в травні 1923 р. чекісти повідомляли про пожвавлення окремих членів РСДРП. Зокрема, на 3-й тютюновій фабриці сталася поява меншовицького «Социалистического вестника», присвяченого смерті одного з лідерів РСДРП Л. Мартова [62, арк. 36]. З іншого боку, чекісти виявили у вказаному місті групу з 10–12 колишніх меншовиків, які мали між собою зв'язок, і часто здійснювали прогулянки човном. Відтак у травні 1923 р. губвідділ ДПУ запропонував Кременчуцькому окружного відділу (далі окрвідділ – авт.) ДПУ завербувати серед виявленої групи сексота [63, арк. 82]. Утім виявити в Кременчуці влітку 1923 р. організацію РСДРП та її керівний орган чекістам не вдалося, хоча робота, яка проводилася на державному лісопильному заводі, указувала на її існування. Як аргумент, вони наводили поширені там на початку серпня примірники п'ятого номеру журналу «Социал-демократ» [63, арк. 145; 64, арк. 60].

Як і раніше, співробітники губвідділу ДПУ в 1923 р. не мали точних відомостей про ситуацію всередині підпільної меншовицької групи (організації), існуючої в губернському центрі. У квітні–червні 1923 р. вони звітували, що її очолював лише один секретар [63, арк. 54, 69]. В інших джерелах повідомлялося, що вказана група членів РСДРП нараховувала до 25 осіб. На чолі неї стояла С. Короленко, яка концентрувала у своїх руках та конспірувала роботу комітету, мала зв'язок із власним партійним центром [62, арк. 55].

У травні 1923 р. чекісти звітували про посилення членами меншовицької групи в Полтаві конспірації в роботі [63, арк. 69, 82; 64, арк. 60]. Вона була зумовлена отриманням наприкінці квітня з Харкова інформації про підготовчу роботу ДПУ до масових арештів меншовиків [63, арк. 54, 82]. При цьому за допомогою перлюстрації листів було встановлено існування зв'язку С. Короленко з московськими меншовиками [63, арк. 82].

У травні–червні 1923 р. в губвідділі ДПУ звітували про посилення оперативної розробки в Полтаві. При цьому чекісти не могли виявити законспіровану роботу комітету. Водночас здійснити «установки» у квартирі С. Короленко для виявлення приїжджаючих осіб їм заважала наявність у діячки відповідних паперів, виданих Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом

(далі ВУЦВК – авт.) [63, арк. 82, 98]. З іншого боку, чекісти продовжували слідкувати за полтавськими меншовиками, фіксуючи факти відвідувань їх приїжджими меншовиками. Зокрема, відстежували зустрічі С. Короленко [63, арк. 82, 98]. Водночас оперативники відмічали відвідування російськими соціал-демократами дитячої колонії «Ліги порятунку дітей» у с. Триби, що поблизу Полтави [63, арк. 145].

1923 р. в губернії спостерігалось розкладення соціал-демократичного середовища. Так, у політичній доповіді секретаря Полтавського губкому КП(б)У в ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У за квітень 1923 р. повідомлялося, що в Роменському окрузі колишній меншовик Мінц, який відзначився як «... провідник політики незалежності в профспілках ...», заявив в усній формі про свій розрив із меншовиками. Інші соціал-демократи так само заявляли, що не проти вступити в більшовицьку партію, але від цього кроку їх утримувала сувора дисципліна комуністичної партії, а також загроза перекидань [62, арк. 25]. У деяких округах Полтавщини відбувалося опублікування меншовиками в пресі заяв про вихід із РСДРП [64, арк. 180]. Як зауважують дослідники, це було спеціальною акцією, спланованою владою й органами ДПУ, яка сприяла дискредитації РСДРП, деморалізації її лав [276, с. 62].

Відповідно до спущених «зверху» циркулярів чекісти розпочали впроваджувати на місцях заходи з організації розколу серед меншовиків. У звіті за серпень–жовтень 1923 р. співробітники Полтавського губвідділу ДПУ зазначали: «Найбільш важливою і серйозною роботою за звітний період є створення розколу в низці політугруповань і духовенства ...». Зокрема, була організована група з колишніх «видних» меншовицьких діячів. Вона проводила систематичну роботу з втягнення членів РСДРП до виходу з партії і скликання губернського і всеукраїнського з'їздів колишніх меншовиків для ліквідації політичної сили [64, арк. 3]. Так, один із членів меншовицької організації в приватній бесіді з сексотом розповів, що в Полтавській організації РСДРП намічаються дві течії, одна з яких – за активний виступ проти комуністів, а інша, яка мала незначну кількість прибічників, – за злиття з комуністичною партією [64, арк. 114 зв.].

Формально ініціативна група колишніх меншовиків висловила перед владою клопотання дозволити скликання в Харкові Всеукраїнського з'їзду колишніх меншовиків для ліквідації меншовицької партії. Відповідний дозвіл було надано 30 січня 1924 р. на засіданні малої президії ВУЦВК [8, арк. 11]. З'їзд, що відбувся на початку лютого 1924 р., оформив припинення існування РСДРП в Україні. 21 лютого 1924 р. на закритому засіданні бюро Полтавського губкому КП(б)У було ухвалено керуватися циркуляром ЦК від 15 лютого про прийняття в комуністичну партію колишніх меншовиків, повідомивши секретарів окружкомів КП(б)У [71, арк. 13 зв.].

На тих соціал-демократів, котрі проігнорували рішення з'їзду РСДРП, чекали переслідування й репресії. У постанові політбюро ЦК КП(б)У «Про з'їзд колишніх меншовиків» від 8 лютого 1924 р. роботу з «ліквідації» колишніх меншовиків було визнано успішно закінченою. Серед іншого, органи ДПУ мали посилити роботу з боротьби проти меншовиків, які залишилися, а також спостерігати за тим, аби колишні меншовики організаційно не оформилися. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 18 липня 1924 р. санкціонувала арешти меншовиків, зокрема, керівної верхівки, передбачала видалення їх з установ і громадських організацій, у яких існувало контактування з робітничим середовищем [208; 221, с. 55]. У Полтаві 28 серпня 1924 р. на засіданні комісії з перегляду роботи колишніх меншовиків розглянули шифр-телеграму ЦК КП(б)У від 28 серпня про роботу колишніх меншовиків. У результаті вирішили доручити заступнику начальника губвідділу ДПУ до наступного засідання комісії надати список колишніх меншовиків зі вказівкою місця їхньої роботи [71, арк. 71].

Отже, на радянські спецслужби покладалося продовження й посилення боротьби проти російських соціал-демократів. У липні–серпні 1924 р. відбулося чергове проведення обшуків і арештів меншовиків, у т. ч. колишніх, та тих, хто їм співчував, у Полтаві та Кременчуці. Указаним особам інкримінували антирадянську діяльність, участь у нелегальній організації РСДРП. Затримані все заперечували, за винятком участі в минулому в соціал-демократичній партії. У результаті частину з них було вислано терміном на 3 роки в інші закутки СРСР або ж ув'язнено в

концентраційному таборі [89, арк. 54, 55-55 зв., 127, 189; 114, арк. 22, 26, 37-38; 126, арк. 1, 4, 5; 149, арк. 8, 30; 427, с. 209]. При цьому згідно з циркуляром секретного відділу Об'єднаного державного політичного управління (далі ОДПУ – авт.) від 14 березня 1923 р. члени антирадянських партій, які підлягали ізоляції ДПУ УСРР, не передавалися гласному суду, а висилалися в адміністративному порядку з місця проживання в інші місця УСРР або ж за її межі [212].

Попри те, що станом на середину червня 1925 р. про існування меншовицької групи чи осередків у регіоні чекісти в звітній документації не зазначали [85, арк. 55], поодинокі соціал-демократи все ж наважувалися виявляти політичну активність. Так, на початку березня 1925 р. співробітники Полтавського губвідділу ДПУ відзначали прагнення деяких меншовиків у Лубенському окрузі відновити підпільну діяльність [85, арк. 95]. Упадає у вічі й інший випадок, який стався в березні 1925 р. у с. Запсілля Манжеліївського району. Там у центрі уваги опинився Аганесов, який за політичними переконаннями був меншовиком, та в минулому підтримував зв'язок з Київською і Одеською меншовицькими організаціями. До перевиборчої кампанії він проводив агітацію серед заможного селянства за висунення своєї кандидатури на посаду голови сільської ради. Виступаючи на сходах селян він, за даними чекістів, заявляв: «досить диктатури пролетаріату, настав час, коли селяни повинні оголосити свою диктатуру, досить насиль над селянством» [83, арк. 54]. Така агітація, на думку чекістів, спричинила недовіру місцевого селянства до радянської влади. У результаті більшовики здійснили касацію виборів, чим не допустили Аганесова до важливої посади. Чекісти зауважували, що такі дії викликали «... невдоволення з боку заможного і антирадянського елементу села ...» в бік районного виконавчого комітету й партійного комітету КП(б)У, впливали на настрої селян, але активного виступу не помічалось [83, арк. 54]. Отже, більшовики не давали шансів опозиційним представникам бути при владі навіть на найнижчому рівні. Пізніше, у часи Великого терору [103; 154; 155] та навіть у початковий період німецько-радянської війни [118] окремі колишні соціал-демократи чи пов'язані з ними особи знову зазнали репресій за сфабрикованими звинуваченнями.

Отже, досвід боротьби більшовиків із російськими соціал-демократами (меншовиками) показує, що він мало чим відрізнявся від стосунків з іншими політичними силами регіону. Заходи з усунення опонентів проводилися в загальнореспубліканському руслі за вказівкою з центру. Вони включали контрпропаганду та публічну дискредитацію, усунення з профспілок та інших установ, недопущення до органів влади, індивідуальні та масові арешти з подальшою ізоляцією, організацію руху з самоліквідації РСДРП. У результаті проведення вказаних заходів, насамперед репресивних, режиму вдалося до середини 1920-х рр. досягти знешкодження й ліквідації діяльності соціал-демократів (меншовиків) на Полтавщині.

3.2. Соціалісти-революціонери (есери)

Одним із об'єктів політичних переслідувань в радянській Україні на початку 1920-х рр. були соціалісти-революціонери, які не становили монолітної сили, складаючи різні партії та групи. У боротьбі з ними поєднували агітаційно-пропагандистські та репресивні заходи. Масштабні переслідування усіх течій есерів відбулися після невдалого антиурядового Кронштадтського повстання 1921 р., у причетності до якого їх офіційно звинуватили більшовики. Улітку 1922 р. в Москві відбувся судово-політичний процес над правими есерами з метою остаточної дискредитації партії соціалістів-революціонерів (далі ПСР – авт.). Він став важливим складником антиесерівської пропаганди. У вересні 1922 р. в Києві було заарештовано майже весь склад Всеукраїнського з'їзду ПСР. У результаті ініційованого більшовиками руху із саморозпуску ПСР з'їзд вказаної партії у Москві в березні 1923 р. оголосив про самоліквідацію політичної сили. Утім переслідування соціалістів-революціонерів продовжувалися й надалі. Як наслідок, 1926 р. в радянській Україні фактично не залишилося жодної організації соціалістів-революціонерів [228, с. 30-43; 265, с. 127-132]. Отже, більшовики ціною жорстких репресивних заходів знищили есерівський рух.

На початку 1920-х рр. на території Полтавської губернії в підпіллі діяли залишки організації партії соціалістів-революціонерів (ПСР, або праві есери), яку чекісти відносили до категорії «антирадянських». Її члени, у тому числі й колишні, були об'єктом постійної уваги й нагляду з боку місцевих структур радянських спецслужб. При цьому на початку 1921 р. перед органами державної безпеки загальною ставилося завдання боротьби з підпільними організаціями правих есерів, які нібито прагнули використати неврожай та голод у сільській місцевості, роздмухати та об'єднати куркульські повстання [213].

На початку 1922 р. оперативники повідомляли про відсутність організацій ПСР та території Полтавської губернії. Водночас контроль ускладнювався відсутністю серед правих есерів внутрішнього освідомлення. Відтак чекісти обмежувалися веденням зовнішнього спостереження за взятими на негласний облік особами, виявленням та постановкою на нього нових есерів та тих, хто співчував їм [50, арк. 5; 51, арк. 14 зв., 35, 65]. Згодом вони виявили існуючу в Полтаві правоесерівську групу.

Дані негласного оперативного обліку радянських спецслужб стосовно ПСР в 1922–1923 рр. свідчать про кількісну мізерність та територіальну розпорошеність її партійного середовища в губернії. Наприклад, у травні–червні 1922 р. на обліку в повітах частіше перебували лише «одинаки», тобто окремі члени ПСР, із яких 4 в Пирятині, 2 в Прилуках, 1 у Лохвиці, 2 в Кобеляках, 4 в Лубнах, 12 у Костянтинограді, 10 у Миргороді. З останніх 10 осіб, за неперевіреними в чекістів даними, 8 осіб належали до групи Чернова, а 2 – до групи Савинкова. У той же час організація ПСР у Полтаві нараховувала до 20 членів і осіб, які співчували [51, арк. 65, 66, 67, 80]. Станом на серпень 1923 р. на обліку в губернії також перебували лише «окремі члени» ПСР у кількості 40 осіб, серед яких було 4 члени МПСР (меншості партії есерів – авт.). Із них у Полтаві було 12 осіб, у Полтавському окрузі – 4 (3 в Кобеляцькому районі та 1 у Чутівському), у Лубнах – 5, Прилуках – 6, Красноградському окрузі – 8, Золотоніському – 4, Роменському – 1 [63, арк. 147].

Співробітники спецслужб звертали увагу в своїх звітах на більш активних місцевих правих есерів/членів ПСР. До таких у січні та березні 1922 р. відносили

М. Павлоцького, правого есера з 1913 р., який організував групу з близько 30 осіб. Проте точне місце його перебування на той час не було відоме оперативникам. За деякими їхніми даними, він міг знаходитися в Ростові-на-Дону [50, арк. 5; 51, арк. 35]. І хоч час та місце створення ним есерівської групи чекісти не вказали, непрямі дані свідчать, що вона існувала в 1921 р. [50, арк. 5]. Водночас із документів радянських спецслужб незрозуміло, чи діяла ця група в січні–березні 1922 р.

У звіті за березень 1922 р. чекісти зазначали, що «більш видними по минулій роботі ...» з правоесерівського середовища Полтавщини, крім М. Павлоцького, були також В. Ляпунов, який приїхав із Ново-Миколаївська, служив у губревтрибуналі, та С. Александров [51, арк. 35]. В узагальненому звіті Полтавського губвідділу ДПУ за перше півріччя 1922 р. до числа «... більш активних членів ...» партії есерів відносили О. Селіхову, П. Івановську та Л. Колесника. Життєвий шлях перших двох осіб свідчив про їхнє активне революційне минуле. Так, Леонтій Колесник, що знаходився в той час у Костянтинограді, був членом МПСР, до якої приєднався на з'їзді партії есерів у Москві. Ольга Селіхова завідувала бібліотекою, була давнім членом партії есерів, завжди залишалася в її правому крилі, зазнала арешту 1921 р. Параска Івановська очолювала Полтавський політичний червоний хрест, належала до числа давніх членів партії есерів, уважала себе народоволкою [51, арк. 65]. Зауважимо, що остання була відомою учасницею народницького руху, за царського режиму зазнала переслідувань, каторги, а після втечі з ув'язнення певний час мешкала за кордоном. На початку світової війни вона повернулася до Російської імперії й відтоді мешкала в Полтаві в родині письменника В. Короленка, при цьому була сестрою його дружини [434, с. 61]. Полтавський політичний червоний хрест, очолюваний П. Івановською, був громадською організацією російської інтелігенції, почесним головою якої був В. Короленко. У часи бурхливих революційних подій організація була посередником між населенням і каральними органами різних режимів, надаючи правову та гуманітарну допомогу жертвам політичних репресій, відстоюючи принципи гуманізму й справедливості. Після смерті В. Короленка чекісти ліквідували політичний червоний хрест [434, с. 60-61, 64-65; 437, с. 147].

Незважаючи на констатування відсутності організацій ПСР на Полтавщині, у чекістів існували припущення, що Полтавський політичний червоний хрест, головою якого була народоволка П. Івановська, був частково місцем об'єднання правих есерів. Вони ґрунтувалися на основі фіксації відвідуваності вказаної організації членами ПСР, узятими на негласний облік. Поява 27 березня 1922 р. в профспілках Полтави рукописних відозв з приводу суду над ЦК ПСР за підписом Групи соціалістів-революціонерів підтвердила припущення чекістів про існування в губернському центрі підпільної організації ПСР. Однак з'ясувати її внутрішню організаційну роботу не вдалося [50, арк. 84, 96; 51, арк. 35, 65, 80]. Появу відозви оперативники пов'язували з опублікованим у пресі викриттям роботи есерів [51, арк. 35]. Наприклад, у полтавському виданні «Вісти-Известия» за 9 березня була розміщена замітка «Ес-ери перед судом революції». Фактично вона включала покази колишнього члена партії соціалістів-революціонерів про роботу її терористичного загону в роки громадянської війни, здійснення замаху на Леніна та ін. [199, с. 1]. У іншому номері видання «Вісти-Известия» за 25 березня була надрукована стаття з приводу суду над членами партії соціалістів-революціонерів, яких було названо «громилами» [200, с. 1].

У травні 1922 р. есери в Полтаві знову нагадали про себе. Зокрема, у ніч на 1 травня було розклеєно рукописні відозви за підписом Групи соціалістів-революціонерів, адресовані полтавським робітникам із нагоди святкування дня трудящих, із закликом до повалення радянської влади [50, арк. 96; 51, арк. 65, 66, 80; 157, арк. 22 (19), 48]. Це, на думку чекістів, ще раз підтвердило існування есерівської організації [51, арк. 65]. Уже на початку серпня 1922 р. вони звітували, що обидві акції (у березні та травні) були справою рук членів угруповання, яке об'єднувалося навколо П. Івановської [51, арк. 80].

Текст поширеної в ніч на 1 травня відозви вирізнявся різкістю висловлювань. У ньому зазначалося, що першотравневе свято проходить в Україні та Росії «... за небачених і небувалих умов рабської праці з одного боку і наглої експлуатації з іншого. Давно стали ясними дурманні гасла більшовиків, а зараз вони просто смішні

коли пишним цвітом розквітла НЕП і «червоне купецтво» під руку з державним капіталом дружньо висмоктують останні соки зголоднілого й змученого трудівника.

Ніколи й ніде в усьому світі не було такого огидного знущання й експлуатації робітника, як зараз у нас при «робітничій», «пролетарській» владі... Чека, міліція і червона жандармерія на грошки «червоних купців» пильно слідкують, щоб робітник навіть помираючи і слова не міг сказати проти своїх господарів – зразу потягнуть у підвал». Разом із цим відзначалося: «Знаємо, що в правліннях усіх профспілок сидять призначені центром комуністи і верховодять там так, як потрібно якому-небудь Леніну або Троцькому, а не робітнику. Знаємо, що робітник не знайде там правди і захисту ... не зустрине людини, якій довіряв би». Висловлювалося переконання, що зустріч свята 1 Травня відбувається в «... обстановці чорної реакції, при царюванні насильників ... трудового народу» і що робітники Полтави повинні зустріти це свято «... з прокляттям експлуататорам – комуністам ... і з думкою про ... боротьбу за свої знехтувані права». Також містився заклик до боротьби з пригноблювачами: «Товариші! До боротьби за право вільно трудитися, вільно жити – До боротьби проти гнобителів і капіталістів – за соціалізм!». Наголошувалося, що свято 1 Травня «... буде тільки тоді дійсним святом свободи і праці, коли ми самі знищимо трон комуністичної партії і створимо свою народну соціалістичну трудову владу через вільно обрані ради». Насамкінець у відозвах лунали зухвалі гасла: «Геть червоних і чорних господарів-експлуататорів!», «Геть імператора Леніна із всією його контрреволюційною шайкою!», «Згуртованими рядами захистимо Революцію і Свободу!» [157, арк. 22 (19), 48]. Отже, автори відозви прямо звертали увагу на більшовицьку сваволю, безроздільне панування державно-партійного апарату, безправ'я робітників і закликали робітниче середовище до боротьби з панівним режимом.

У зв'язку з важливістю проведення в майбутньому в Москві викривального судового процесу над правими есерами, губками КП(б)У були зобов'язані зібрати компрометуючі матеріали щодо роботи осередків ПСР на місцях [390, с. 395; 398, с. 133-134; 390, с. 395]. Згідно з отриманою телеграмою, 30 травня чекістами була проведена «масова операція» на території Полтавської губернії [51, арк. 65, 66].

Ішлося про обшуки й затримання осіб, підозрюваних у належності до ПСР. Судячи зі звітної документації ДПУ, метою цієї акції був пошук та вилучення характерних компрометуючих матеріалів, які б мали належність до суду над ЦК ПСР. Оскільки таких не знайшли, операція, за оцінкою чекістів, «... ніяких позитивних результатів не дала» [51, арк. 65, 66]. Зокрема, у члена ПСР О. Селіхової під час обшуку було виявлено документ ВУЧК про її відпущення («отпуск») в Полтаву, термін якого сплив ще 15 березня 1922 р. Однак вона й надалі знаходилася в губернському центрі, адже, за словами чекістів, уважала себе звільненою з політизолятора. У ході операції було «вилучено» (тобто затримано), 6 осіб, яких підозрювали у виготовленні й поширенні першотравневих відозв. Але з огляду на те, що під час обшуку в них не виявили компрометуючих матеріалів, усіх затриманих звільнили, проте по заведених справах слідство продовжувалося. Показовим було й те, що під час допиту після масової операції, затримані члени ПСР не висловили слідчим свої погляди щодо судового процесу над ЦК ПСР та стосовно існування організації ПСР. У ході здійснення «масової операції» у повітах губернії оперативники також нічого суттєвого не виявили, за винятком фактів учинення окремими особами в Костянтинограді посадових злочинів [51, арк. 65, 66, 67]. При цьому в іншому джерелі знаходимо інформацію про те, що наявні у Костянтиноградському повіті в березні 1922 р. політичні угруповання, переважно есерівські, були значної мірою дезорганізовані [53, арк. 30].

Поряд із репресивними заходами, у боротьбі з ПСР застосовувалися й ідеологічно-пропагандистські, спрямовані на дискредитацію її в очах населення. Зокрема, на засіданні пленуму Полтавського губкому КП(б)У від 17 травня 1922 р., ознайомившись із телеграмою ЦК КП(б)У про процес над есерами, ухвалили розвинути на території губернії у друці та усно «велику кампанію», підняти це питання на робітничих зборах, сільських сходах, організувати винесення резолюцій, улаштувати селянські демонстрації. При цьому необхідно було своєчасно інформувати губком КП(б)У та висвітлювати в пресі проведену роботу [46, арк. 5 зв.]. Зауважимо при цьому, що більшовики сприймали правих есерів як відвертих ворогів радянської влади. Наприклад, затриману в Одесі праву есерку А. Павлоцьку

звинувачували у квітні 1923 р. в належності до ПСР – «... політичної організації, яка ставить в основу своєї діяльності повалення завоювань Жовтневої революції, влади Робітничо-Селянського уряду ...» [90, арк. 8].

Наприкінці першого півріччя 1922 р. чекісти встановили, що в Полтаві нелегально існувала організація ПСР, яка нараховувала до 20 членів і тих, хто співчував. На основі аналізу соціального портрету осіб, узятих на негласний оперативний облік, співробітники органів ДПУ дійшли висновку, що в її складі перебували здебільшого кооператори й інтелігенти. Разом із тим праві есери підтримували зв'язки з місцевими анархістами, есерами-максималістами й лівими есерами-синдикалістами шляхом персональних зустрічей і відвідування політичного червоного хреста, зокрема П. Івановської. Також існували зв'язки з власним партійним «Центром» та іншими містами шляхом узаємних відвідувань членів партії. Однак зміст внутрішньої діяльності та склад керівних органів нелегальної Полтавської організації оперативники не з'ясували через відсутність у ній внутрішнього освідомлення [51, арк. 65, 66, 67]. Разом із цим в узагальненому звіті за перше півріччя 1922 р. в Полтавському губвідділі ДПУ звітували про вжиття заходів зі з'ясування існування організацій ПСР [51, арк. 65].

Станом на 10 серпня 1922 р. чекісти повідомляли про наявність у Полтаві угруповання кількістю 10–12 осіб, яке об'єднувалася навколо «старої народоволки», колишнього голови ліквідованого політичного червоного хреста П. Івановської. При цьому зауважували, що у зв'язку з ліквідацією в Полтаві очолюваного есерами політичного червоного хреста була призупинена активна робота есерів. Однак більш детальної інформації щодо цієї події в документах не знайдено. Можливо, вона була наслідком спеціально спланованих спецслужбою заходів. Також чекісти констатували, що члени ПСР дивилися на суд над своїм ЦК «... як на репресії з боку Урядової партії» [51, арк. 80].

Остаточний розгром полтавської підпільної групи ПСР стався після проведеного 21 вересня 1922 р. за розпорядженням ДПУ обшуку в будинку, яке займав Полтавський політичний червоний хрест (власне на квартирі П. Івановської [49, арк. 7]) на предмет ліквідації вказаної громадської організації. У

результаті операції були виявлені надзвичайно цінні для слідства матеріали ПСР: партійний архів Полтавської організації ПСР, печатка і штамп Полтавського губернського органу ПСР, прапор, шапірограф, першотравневі листівки, есерівська література та ін. [49, арк. 7; 50, арк. 38].

Разом із тим у Ольги Селіхової чекісти виявили партійну літературу й декілька поштових фотографічних карток членів ПСР, наклеєних на чистому папері з підписом до них від руки. Виявилось, що напис було зроблено тим самим почерком, що й есерівські першотравневі листівки. В есерки О. Селіхової відібрали підписку про невиїзд із Полтави і явку в губвідділ ДПУ на 23 вересня для допиту. Однак вона порушила її умови, самовільно виїхавши до Харкова, а тому після повернення в Полтаву була взята під варту [50, арк. 38, 84].

Чекісти підозрювали О. Селіхову в причетності до виготовлення й поширення листівок 27 березня і 1 травня 1922 р. [50, арк. 84]. На допиті вона відмовлялася назвати слідчому прізвище особи, яка зробили написи на знайдених у неї поштових картках, пояснюючи, що карки їй були дані недавно, а також відмовилася назвати прізвище особи, від якої їх одержала. Вона також вважала неправильними як суд, так і вирок членам ЦК ПСР, а себе, як і раніше, переконаною правою есеркою [50, арк. 38].

Отже, результати вересневої операції підтвердили існуюче в чекістів припущення про існування в Полтаві групи ПСР, яка гуртувалася навколо П. Івановської і О. Селіхової [50, арк. 38]. На основі розробки здобутих матеріалів оперативники було встановлено, що політичний червоний хрест у Полтаві слугував місцем об'єднання групи соціалістів-революціонерів, центром есерівської роботи, імовірно, надаючи матеріальну та духовну допомогу [50, арк. 84; 46, арк. 12]. Співробітники губвідділу ДПУ у своєму звіті висловлювалися за необхідність вислання з губернії П. Івановської і О. Селіхової «... з метою остаточного розгрому П.С.Р. на Полтавщині ...» [50, арк. 84].

Чекісти також встановили, що есери з угруповання ПСР мали зв'язок зі своїми партійними центрами – Українським комітетом ПСР та Москвою [50, арк. 84]. До того ж у другій половині жовтня 1922 р. експертиза встановила тотожність почерку

О. Селіхової та рукописних текстів листівок ПСР, розклеєних у Полтаві 27 березня та 1 травня [50, арк. 96].

У свою чергу секретар губкому КП(б)У в політичній доповіді вищому партійному керівництву – ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, за вересень 1922 р. зазначав: «Обшук у приміщенні політичного Червоного Хреста, власне на квартирі народов[о]лки Івановської, дав прямі докази наших припущень, що няньчитися з цією братією не варто було» [49, арк. 7]. Посадовець також висловився за необхідність негайного арешту та вислання вказаної есерки за межі губернії, але «... пам'ятаючи попереджувальне ставлення до неї т.т. Раковського, Мануїльського і Петровського, як до людини старої і хворої ...», П. Івановську залишили під домашнім арештом [49, арк. 7].

Оперативники констатували, що у зв'язку з ліквідацією політичного червоного хреста, де було виявлено і вилучено справи, архів Полтавського комітету ПСР (правих), а також арештом О. Селіхової, правосерівська група, яка об'єднувалася навколо П. Івановської і О. Селіхової «розпилилася» й повністю припинила діяльність [50, арк. 84, 96; 64, арк. 17 зв.]. Отже, викриття і ліквідація серцевини правосерівського підпілля в губернському центрі мали наслідком розгром і припинення організованої політичної діяльності членів ПСР. Імовірно, місцеві чекісти та більшовицьке політичне керівництво регіону все ще не були впевнені в тому, що остаточно змогли знищити есерівський рух, а тому вважали за доцільне позбавитися авторитетних місцевих лідерів правих есерів шляхом застосування щодо них вислання за межі регіону.

У подальшому чекісти проводили розробку по ліквідованому політичному червоному хресту й роботу з виявлення його членів [63, арк. 63, 100]. В аналітично-інформаційній звітній документації губвідділу ДПУ за жовтень 1922 – серпень 1923 рр. не зафіксовано існування організації чи угруповань ПСР як у Полтаві, так і в повітах губернії, за винятком окремих розпорошених на теренах Полтавщини членів ПСР. Останні зовнішньої політичної діяльності не виявляли й були взяті чекістами на негласний облік як «одинаки». При цьому оперативники фіксували відвідування П. Івановської меншовичками С. Короленко, М. Кривинською,

М. Шатуновською, есером-максималістом Є. Могилою, есером-синдикалістом С. Простосинським. Можемо припустити, що це були міжорганізаційні зв'язки на персональному рівні.

Разом із тим чекісти у вказаний період ставили на негласний облік виявлених на території губернії членів ПСР, осіб, що співчували їй, а також за підозрою в належності до ПСР. При цьому працівники губвідділу ДПУ вбачали недоліком у своїй роботі відсутність внутрішнього освідомлення серед членів ПСР. Останнє не давало змоги з'ясувати їхню внутрішню діяльність, зокрема в Полтаві, ужити тих чи інших заходів. Відтак оперативники продовжували вести зовнішнє спостереження за окремими членами ПСР. Оскільки завербувати на місці в Полтаві освідомлення по ПСР було неможливо, чекісти вказували на необхідність надіслати в Полтаву освідомлювача по правих есерах із «центру», тобто з ДПУ УСРР. Утім усі спроби завербувати освідомлювачів по ПСР у Полтаві, залучити деяких діючих освідомлювачів по ПСР із периферії, зокрема з Кобеляк та Золотоноші, і зв'язати їх явкою з правими есерами в Полтаві, або ж отримати їх із центру – ДПУ УСРР (про що вони неодноразово наголошували у своїй звітній документації), були безуспішними. Водночас співробітники губвідділу ДПУ здійснювали роботу з виявлення членів Полтавського політичного червоного хреста і встановлення їх місцезнаходження [50, арк. 84, 96, 103, 109, 113, 130; 63, арк. 3, 18, 34-34 зв., 63, 100, 123, 147].

У квітні 1923 р. одну особу було знято з оперативного обліку членів ПСР на Полтавщині як таку, що перебувала освідомлювачем [63, арк. 63]. Це може свідчити про те, що оперативникам удалося завербувати агента з числа членів ПСР. Утім у наступних звітах чекісти знову констатували відсутність внутрішнього освідомлення.

Імовірно, у Полтавському губвідділі ДПУ не були впевнені в тому, що змогли остаточно знищити ПСР. Відтак у березні і квітні 1923 р. чекісти зазначали, що після ліквідації організації об'єднання синдикалістів і максималістів та приїзду освідомлювача із Золотоноші усю увагу буде звернуто на найретельнішу розробку й ліквідацію ПСР [63, арк. 34 зв., 63]. У червні 1923 р. оперативники зафіксували

відвідання П. Івановською будинку покійного письменника В. Короленка в Полтаві, мешканці якого були членами РСДРП. Того самого місяця вказана права есерка здійснила поїздку до Харкова та Москви. Чекісти висловили припущення, що вона використовувалася П. Івановською для зв'язку з партійним центром [63, арк. 100, 123]. Водночас у червні праві есери знову нагадали про себе в Полтаві. Зокрема, на підвір'ї губернського соцзабезу було виявлено листівку ПСР із приводу суду над ЦК ПСР за підписом типографії ЦБ (Центрального бюро – авт.) ПСР [63, арк. 100].

З метою остаточного витіснення есерів із суспільно-політичної арени чекісти намагалися інспірувати рух із саморозпуску ПСР. У зв'язку з цим вони вели роботу з підбору потрібних кадрів з есерівського середовища. Відповідно до отриманої пошто-телеграми (очевидно, із ДПУ УСРР), у якій містилося розпорядження надіслати списки членів ПСР, які могли б засуджувати на з'їзді дії ПСР, співробітники Полтавського губвідділу ДПУ надіслали в листопаді 1922 р. «нагору» список обліку членів ПСР [50, арк. 106 зв.]. В іншому документі за листопад 1922 р. чекісти зауважували на бажаності присутності на з'їзді ПСР таких її членів, як Олефір, Ляпунов, Каздобін, Александрович, Шамрай [50, арк. 109].

Співробітники губвідділу ДПУ мали намір використати підготовку до з'їзду для виявлення решти не зафіксованих до цього членів ПСР та влиття свого освідомлення в сформоване для з'їзду есерівське середовище. У лютому 1923 р. вони зауважували, що було б бажано знати прізвище уповноваженого Центрального бюро зі скликання з'їзду ПСР по Полтавщині, а також інформацію про те, виїхав чи не виїхав він у Полтаву та чи виїде взагалі? При цьому чекісти вважали, що його приїзд дав би деяку можливість виявити всіх членів ПСР, а ще влити освідомлення в створювану ним групу колишніх членів ПСР. Адже в іншому разі, на їхню думку, навряд чи буде можливо завербувати освідомлення в Полтаві, якщо його не буде надіслано з ДПУ УСРР [63, арк. 18]. Утім, як впливає з документів, задум чекістів зазнав невдачі. У звіті за березень 1923 р. вони повідомляли: «На з'їзд рядових членів ПСР ніхто не виїжджав. Дозвіл влади легального з'їзду ПСР окремим член[а]м здавався невірним. Публікація ж у газеті про хід з'їзду розсіяла цю невіру. Думку членів ПСР із приводу з'їзду не з'ясовано» [63, арк. 34].

Деякі есери вдавалися до практики публікації в пресі заяви про розрив із ПСР, чим сприяли її дискредитації й деморалізації, що, як зауважують дослідники, було спланованою владою й органами ДПУ акцією [276, с. 62]. Зокрема, на Полтавщині станом на 1 листопада 1923 р. одним із членів ПСР було опубліковано заяву (очевидно, у місцевій газеті – авт.) про вихід з організації і вступ у КП(б)У [64, арк. 143].

Отже, констатуємо, що на Полтавщині російське правесерівське середовище складало нечисленну групу, представлену підпільним угрупованням у Полтаві та розпорощеними членами ПСР у повітах губернії. Усі вони не мали значного впливу на населення й не виявляли особливої активності. Разом із тим відзначалися ідейністю й критикою більшовицької політики. Діяльність правих есерів у губернському центрі була законспірована, у зв'язку з чим оперативникам було складно завербувати агентів у їхньому середовищі. Розгром політичного червоного хреста в Полтаві, який був своєрідним організаційним центром членів ПСР, та арешт правесерівського активу призвели до припинення діяльності місцевих членів ПСР. Розпорощені по губернії, зовнішньої політичної активності вони надалі майже не виявляли.

На Полтавщині на початку 1920-х рр. також існувало лівоесерівське середовище. Воно було представлене Союзом есерів-максималістів (далі Союз – авт.) та Партією лівих есерів синдикалістів і інтернаціоналістів об'єднаних (далі ПЛСР – авт.). При цьому ліві есери-синдикалісти походили з середовища колишніх лівих есерів-борьбистів, які в 1920 р. виступили проти входження в КП(б)У. У місцевих структурах радянських спецслужб, судячи з матеріалів їхньої службової звітної документації, за допомогою внутрішнього освідомлення були добре поінформовані про процеси, що відбувалися всередині вказаних вище політичних сил, а також поведінку окремих есерів.

Станом на першу половину вересня 1921 р. чекісти повідомляли про внутрішні зміни в організації ПЛСР, зокрема, обрання нового губкому, проведення зібрань 2–3 рази в місяць, налагоджений зв'язок із центром, наявність осередків у Мачухах, Руновщині, Диканьці Полтавського повіту. У той самий час організації

есерів-інтернаціоналістів на Полтавщині фактично не існувало. Був лише один її член, навколо якого групувалися співчуваючі. Активної роботи останні не здійснювали [44, арк. 7].

На початку 1922 р. ліві есери-синдикалісти були об'єднані з есерами-інтернаціоналістами [50, арк. 10 зв.]. 1922 р. Полтавська організація ПЛСР існувала нелегально. У першому півріччі вона нараховувала до 100 (120 [51, арк. 61]) членів і співчуваючих та включала такі організації: міську в Полтаві (18–20 осіб, а влітку, зокрема, до 22–23 осіб), Мачухівську волосну в Полтавському повіті (30 осіб), Опішнянську в Зіньківському повіті (40 осіб), у с. Ключівка в Кобеляцькому повіті (30–40 осіб, а за іншими даними – 8 осіб). У останньому також знаходилася «Спілка молоді» [51, арк. 4, 13, 32, 43, 60, 61, 80 зв.].

У Полтаві існував керівний орган ПЛСР у губернії – організаційне бюро, головою якого був Д. Білик, а секретарем П. Фоменко. В організації існували зв'язки з Москвою, Києвом, Одесою, Харковом [50, арк. 10; 51, арк. 4, 13, 32, 43, 60, 61, 80 зв.]. При цьому єдиною інтернаціоналісткою (правої течії) була Р. Семятицька, яка в лютому 1922 р. трималася від організації відособлено [51, арк. 13 зв., 14, 43 зв.]. Утім ліва есерка Ф. Чернишевська під час свого перебування в січні–лютому 1922 р. в Полтаві, не довіряючи Д. Білику, вилучила в нього всі справи й конспіративну роботу та передала їх З. Кабаку. Останній, у свою чергу, від'їжджаючи, передав справи П. Фоменку. Відтак, як зауважували оперативники, партійного комітету ПЛСР не існувало [51, арк. 4, 60].

Полтавський Союз есерів-максималістів існував на Полтавщині легально, але характер його роботи чекісти визначали як напівлегальний. 1922 р. він був представлений Полтавським міським Союзом. У наявності в нього був клуб, що слугував місцем проведення зібрань. Упродовж першого півріччя 1922 р. вказана політична сила нараховувала в губернії до 50 членів і співчуваючих. Осередки Союзу існували в минулому в найближчих до Полтави селах, проте у вказаний період зв'язок міського Союзу з селом (тобто волосними осередками – авт.) був утрачений. Існували зв'язки з московським Центральним секретаріатом, Українським секретаріатом Союзу, а також із полтавськими анархістами, яким

максималісти надавали свій клуб. Керівним органом Союзу було бюро в Полтаві у складі П. Литвиненка (секретар), Є. Могили, П. Штемберга та ін. [50, арк. 13; 51, арк. 3, 14, 31-31 зв., 62, 63, 64, 80]. Зауважимо, що П. Штемберг був також членом об'єднаного бюро зі злиття синдикалістів із максималістами, членом Українського секретаріату, повноважним представником Центрального секретаріату Союзу в Україні [51, арк. 3, 31].

За окремими винятками, активної публічної діяльності есери-максималісти та ліві есери-синдикалісти на Полтавщині майже не проводили. Наприклад, у волостях на початку 1922 р. есери-синдикалісти вели агітацію й пропаганду з метою поповнення лав своєї організації. Члени волосних осередків ПЛСР у Мачухах, Опішньому, Ключівці здійснювали серед селян пропаганду за створення трудових селянських спілок, однак вона була безуспішною [50, арк. 10; 51, арк. 4, 32 зв.]. У січні 1922 р. чекісти зафіксували випадок проведення лівим есером Д. Біликом надзвичайно слабкої роботи серед військових. Зокрема, у розмовах під час зустрічі з окремими військовослужбовцями 105 батальйону ВВЧК він агітував проти комуністичної партії як урядової, яка допускала випадки розстрілів членів інших партій, мотивуючи їх спробою здійснення втечі [50, арк. 10].

Есери-максималісти станом на першу половину вересня 1921 р. проводили роботу надзвичайно слабо через відсутність активних робітників, а їхніх зібрань майже не відбувалося. В основному діяльність максималістів полягала в підтриманні зв'язків із власним «центром», звідки отримували різноманітну літературу, з подальшим поширенням її в повітах губернії [44, арк. 7]. Оскільки окремі члени Союзу були наявні в профспілці «металістів» та профспілці «друкарів», вони здійснювали там певну політичну роботу. Так, навесні 1922 р. чекісти зафіксували поодинокі вияви публічної активності максималістів у формі виступів на робітничих зібраннях. Зокрема, вони вбачали деякий вплив есерів-максималістів на страйк друкарів у Полтаві, який відбувся 25 квітня 1922 р., адже П. Литвиненко входив до страйкового комітету від «1-ї Радтипографії». Проте профспілка «друкарів» не визнала страйкового комітету, а в ході самого страйку політичні вимоги не були висунуті. Як зауважували чекісти, страйк було

«ліквідовано», а П. Литвиненка звільнено за скороченням. Проте вже у вересні 1922 р. вказаний есер був знову прийнятий в профспілку «друкарів» і мав намір продовжити працювати в типографії.

Крім цього, у травні 1922 р. деякі особи із числа есерів-максималістів брали участь у передвиборчих кампаніях у профспілці «металістів». Зокрема, Русінов проводив передвиборче зібрання есерів, які входили до вказаної профспілки. У червні чекісти повідомляли, що в результаті активної боротьби правління профспілки «металістів» з тими її членами, які вносили дезорганізацію, вплив есерів-максималістів у ній був незначним. Зокрема, за передвиборчі кампанії з профспілки були виключені Русінов та Швачка [50, арк. 37; 51, арк. 62-62 зв., 63, 64]. Між іншим, про «ненадійність» профспілки «металістів» свідчить той факт, що ще на засіданні бюро губкому КП(б)У від 23 березня 1922 р. ухвалили здійснити вилучення з вказаної профспілки осіб, які її розкладали [47, арк. 42]. Отже, факти активності есерів були радше винятком, аніж типовим явищем. Структури правлячого режиму оперативно реагували на політичні акції опонентів, уживаючи заходи з їх нейтралізації.

У зв'язку з актуалізацією питання щодо злиття обох політичних сил, на початку 1922 р. на місцевому рівні було обрано об'єднане бюро зі злиття (об'єднання) синдикалістів з максималістами у складі максималістів П. Литвиненка, П. Штемберга, та синдикалістів Д. Білика, Т. Швачко, але надалі вказане питання залишалось відкритим [50, арк. 10 зв.; 51, арк. 13, 14, 43, 62]. Зауважимо при цьому, що радянські спецслужби намагалися не допустити об'єднання різних течій есерів. Циркуляр ОДПУ «Про лівих соціалістів-революціонерів» від 10 березня 1922 р. передбачав, серед іншого, посилення заходів боротьби органів ДПУ з роботою лівоесерівських народницьких груп, руйнування об'єднавчих планів лівих та правих есерів [209, с. 203-204].

Загалом робота існуючих у Полтаві лівоесерівських організацій у першому півріччі 1922 р. була слабкою. Вона полягала у внутрішній діяльності, зокрема, проведенні зібрань членів, об'єднаних зібрань членів вказаних організацій, взаємному представництві на зібраннях, підтримці зв'язків з власними

«центрами» [50, арк. 10 зв., 13; 51, арк. 60-60 зв., 62-62 зв.]. Отже, фактично вони проводили роботу спільно, але формально не були об'єднані.

Декілька разів есерів сколихнули тривожні повідомлення. У лютому 1922 р. на зібранні полтавських есерів-синдикалістів З. Кабак переповів отриману від інших лівих есерів інформацію про поширені в харківських більшовицьких колах розмови щодо можливих арештів лівих есерів-синдикалістів. Це, за словами чекістів, справило «... подавляюче враження ...». Відтак зібрання знову не відбулося з огляду на неприбуття членів [51, арк. 4, 13 зв., 43 зв.]. Разом із тим чекісти повідомляли, що причиною відсутності в подальшому зібрань була повна апатія до роботи членів ПЛСР, які поспішно відходили від партії [51, арк. 4]. Так, у березні окремих зборів синдикалістів не проводилося [51, арк. 32 зв.].

Наприкінці березня 1922 р. в клубі максималістів відбулося зібрання за участі членів бюро максималістів та синдикаліста Білика. На ньому максималіст Є. Могила повідомив про відвідання одним із чекістів квартири співчуваючого есерам-максималістам Сундалова, у якій містилася типографія. З огляду на помічене спостереження за вказаною квартирою, П. Штемберг висловився за необхідність вилучення звітти типографії, вважаючи, що частину її доведеться знищити на місці, а частину перенести. Однак типографію так і не було вилучено з квартири Сундалова [51, арк. 31 зв., 62].

До різкого падіння роботи соціалістів-революціонерів призвела отримана максималістами у травні 1922 р. інформація про наявність освідомлення губвідділу ДПУ в есерівському середовищі. Особи, які надали таку інформацію, у свою чергу, прочитали її зі звіту губвідділу ДПУ. З метою з'ясування усвідомлювання синдикалісти скликали декілька зібрань, які не відбулися через неявку багатьох членів. Робота ж максималістів фактично зводилася до з'ясування особи освідомлювача в лавах Союзу [51, арк. 60 зв., 62-62 зв., 63, 64]. При цьому один із лівих есерів, виїхавши в Москву, дорогою попередив ЦК ПЛСР у Харкові про наявність у полтавських есерівських організаціях освідомлення губвідділу ДПУ [51, арк. 60 зв., 61 зв.].

Оскільки члени Союзу не змогли виявити освідомлення ДПУ у своїх лавах, улітку 1922 р. вони перейшли до індивідуальної роботи, особисто агітуючи проти влади й урядової партії [51, арк. 80].

У свою чергу наприкінці травня 1922 р. ЦК ПЛСР надіслав із Харкова для організаційної роботи на Полтавщині С. Семятицького. Утім спроби останнього відновити попередні зв'язки з існуючими раніше сільськими осередками ПЛСР успіху не мали. У результаті відвідання с. Мачухи виявилось, що існуючий там осередок розпався з огляду на проведення польових робіт, а його члени займалися добуванням хліба. У ньому фактично залишився лише керівник Арцукевич. При цьому в червні існував гурток у Зінькові, який нараховував до 5 осіб [51, арк. 60-60 зв., 61]. Невтішною була також ситуація з іншими осередками ПЛСР. За даними чекістів станом на 10 серпня 1922 р., крім осередку в Мачухах, також розпався осередок у с. Ключівка Кобеляцького повіту через відсутність у ньому керівника. При цьому існуючий у Зінькові міський гурток, який нараховував до 5 осіб, групувався навколо виключеного з лав КП(б)У А. Білика [51, арк. 80 зв.]. А вже у вересні 1922 р. чекісти повідомляли про відсутність організації ПЛСР на Полтавщині та наявність лише її членів-одинаків [50, арк. 39].

Негативні наслідки для роботи максималістів та синдикалістів мало закриття губкомунвідділом клубу Полтавського міського Союзу наприкінці серпня 1922 р. Формальною причиною стала несплата коштів за користування приміщенням, яке займав клуб. Звідти було вилучено всю літературу та справи Союзу й передано до губвідділу ДПУ. У поданій Штембергом заяві у відділ управління губернського виконавчого комітету стосовно видачі забраної в клубі літератури було відмовлено під приводом того, що Союз есерів-максималістів не був зареєстрований у вказаному відділі. Зауважимо, що у своїй службовій звітній документації чекісти пояснювали закриття клубу Союзу винятково виною максималістів – несплатою за користування приміщенням. Відтак, на їхню думку, відбулася часткова самоліквідація Союзу, у результаті якої в Полтаві залишилася група членів і співчуваючих Союзу, без організації й матеріалів. З огляду на закриття клубу зв'язок між максималістами й синдикалістами підтримувався рідко. Водночас

чекісти констатували відсутність Союзів есерів-максималістів на Полтавщині [50, арк. 37, 82, 95].

Полтавський губвідділ ДПУ за допомогою внутрішнього освідомлення здійснював посилене спостереження за діяльністю есерів обох течій, вів негласний оперативний облік їхніх членів та співчуваючих [50, арк. 37, 39, 82, 83, 94, 95, 107 зв.]. Більше того, чекісти не планували чинити перешкод максималістам у випадку відновлення ними діяльності, появи намірів відкрити клуб. Вони допускали можливість легального існування Союзу на Полтавщині, адже це була «... майже нешкідлива організація ...». З іншого боку, легальне існування Союзу полегшувало б спецслужбам відстеження діяльності синдикалістів, які за таких умов, на думку чекістів, знову проводили б роботу спільно з максималістами [50, арк. 82].

Після появи в жовтні 1922 р. в Полтаві анархістської листівки до комсомольців актуалізувалося питання стосовно наявної у співчуваючого максималістам Сундалова типографії. Зокрема, П. Штемберг і П. Литвиненко вимагали від Союзу зібрати її. Однак Сундалов повідомив, що роздав типографію невеликими частинами своїм знайомим для зберігання, і що йому складно її зібрати. Разом із цим, губвідділ ДПУ звітував про вжиття заходів зі збору типографії Союзу, аби забрати її від Сундалова та розмістити в іншому місці, відомому в губвідділі ДПУ. Останнє давало б змогу контролювати її роботу, знати, що нею виготовляється, для кого і коли [50, арк. 95]. Утім, як з'ясували чекісти в листопаді, наявна в Союзу типографія була повністю знищена [50, арк. 108 зв.].

Отже, співробітники губвідділу ДПУ ставили перед собою завдання встановити негласний контроль над друкованою продукцією, яка виготовлялася типографією максималістів. Очевидно, вони реалізовували свій задум через освідомлювачів, а вказані вище дії П. Штемберга і П. Литвиненка навряд чи були простим збігом. При цьому на ненадійність есерів-максималістів указував і синдикаліст С. Простосинський у листі «Іллічу» – члену ЦК ПЛСР А. Кушнаренку, написаному в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1922 р. У ньому він прямо писав про те, що в Полтаві в максималістів «... все, що вони не роблять детально доходить до Чека». Між іншим, указаного листа, копія якого опинилася в губвідділі ДПУ,

«Іллічеві» в Харкові мав передати максималіст П. Штемберг [50, арк. 97-97 зв.]. Проте, що член бюро Союзу есерів-максималістів Штемберг був завербований чекістами, зазначено в політзведенні про роботу 4-ї групи Полтавського губвідділу ДПУ за першу половину жовтня 1922 р. [50, арк. 77].

У жовтні 1922 р. в умовах фактичної відсутності організацій ПЛСР на Полтавщині спостерігалася чергова спроба відновити їх у губернському центрі та в повітах. За неї взявся лівий есер С. Простосинський, що прибув того ж місяця в Полтаву. Він розповів секретарю оргбюро П. Фоменку про план своєї роботи, що передбачав відвідання усіх членів ПЛСР для обміну думками та відкриття в подальшому в місті легального клубу лівих есерів-синдикалістів. У ньому мали давати лекції членам партії, особам, що співчували ПЛСР та безпартійним, які мали симпатії до лівих есерів. У свою чергу чекісти припустили, що у випадку відкриття лівими есерами легального клубу могла виникнути можливість вступу до організації нових членів. Зокрема, до них могли хлинути особи, вороже налаштовані до радянської влади і КП(б)У. Відтак губвідділ ДПУ мав намір спрямувати свою роботу для недопущення відкриття такого клубу [50, арк. 83].

У результаті відвідання С. Простосинським усіх членів ПЛСР у Полтаві та проведення з ними співбесід за відкриття клубу ПЛСР виявилось, що жоден із лівих есерів не погодився на його пропозицію, мотивуючи зацікавленістю в здобутті шмата хліба та вважаючи непотрібною ведення боротьби проти компартії. Здійснення С. Простосинським роботи в селах унеможлиблювала відсутність коштів. При цьому він погоджувався з думкою деяких лівих есерів добути кошти для лівоесерівської організації шляхом створення терористичної групи. Відтак губвідділ ДПУ дав завдання освідомленню увійти до складу даної групи й працювати в ній [37, арк. 94]. Однак у подальшому група так і не була створена [50, арк. 107 зв.].

У листопаді після тривалого затишшя несподівано актуалізувалися об'єднавчі тенденції полтавських максималістів і синдикалістів. Річ у тім, що лівий есер-синдикаліст Шелонін повідомляв листом із Одеси про об'єднання синдикалістів і максималістів, яке сталося у Києві й Одесі, призначений на 23 січня 1923 р.

Всеросійський з'їзд організацій та вказував на необхідність до того часу здійснити відповідне об'єднання в Полтаві. У зв'язку з цим 12 листопада 1922 р. з ініціативи С. Простосинського було скликано об'єднане зібрання членів бюро лівих есерів-синдикалістів і Союзу есерів-максималістів. Воно відбулося на квартирі лівого есера Д. Білика. У роботі зібрання, крім вказаних вище двох осіб, також узяли участь П. Фоменко, П. Штемберг і П. Литвиненко. С. Простосинський прочитав присутнім листа з Одеси, після чого відбулося обговорення питання про об'єднання даних організацій. З огляду на незгоду кожної з них улитися в іншу, ухвалили компромісне рішення – організаціям об'єднатися, не поглинаючись одна іншою, в Об'єднану партію (за іншими даними – організацію [50, арк. 121 зв., 131]) лівих есерів-синдикалістів і есерів-максималістів. При цьому вказана спільна назва мала існувати до постанови з даного питання Всеросійського з'їзду, що скликався у Москві з метою об'єднання всього лівонародництва [50, арк. 107, 108, 121 зв.].

Наступне об'єднане зібрання членів бюро обох організацій відбулося 17 листопада у квартирі П. Штемберга за участі зазначених вище осіб. На ньому обрали об'єднане бюро (бюро з об'єднання обох організацій [50, арк. 131]) у складі П. Литвиненка, С. Простосинського, Д. Білика, та кандидата П. Фоменка. Також вирішили легалізувати об'єднані організації після отримання матеріалів і директив із центру. При цьому в разі виникнення перешкод із боку влади у справі легалізації обох організацій легалізуватися мав Союз есерів-максималістів. Оскільки він існував у «Центрі» легально, то й проблем щодо нього на місці виникнути не могло. Організація ПЛСР, у випадку недопущення її до легального існування, мала проводити підпільну роботу під іменем лівих есерів-синдикалістів, випускаючи листівки, брошури тощо. Її члени повинні були одночасно перебувати в лавах Союзу есерів-максималістів, маючи його квитки, що мало слугувати прикриттям від переслідувань влади за підпільну діяльність [50, арк. 107-107 зв., 108, 131].

Надалі есерівське об'єднання роботи не проводило, очікуючи директив із Харкова. При цьому до столиці радянської України було відправлено П. Штемберга. Там він, серед іншого, мав передати написаного на засіданні 17 листопада й підписаного усіма присутніми листа на ім'я члена ЦК ПЛСР А. Кушнарєнка –

«Ілліча», з повідомленням про факт об'єднання й проханням надіслати до Полтави члена ЦК ПЛСР для відновлення, налагодження організаційної роботи [50, арк. 107 зв., 108, 131].

У листопаді чекісти вжили заходи зі з'ясування діяльності об'єднаних організацій шляхом внутрішнього освідомлення [33, арк. 108 зв.]. Будучи поінформованими про плани есерів, у губвідділі ДПУ вважали за можливе у випадку порушення клопотання про легалізацію об'єднаних організацій допустити легальне існування винятково Союз есерів-максималістів, та перешкоджати допущенню до легального існування синдикалістів. Оперативники припускали, що ліві есери, не легалізувавшись, змушені будуть утілювати рішення від 17 листопада 1922 р., що стане підставою для ліквідації обох організацій за їхню подальшу діяльність [50, арк. 107 зв., 108 зв.].

У грудні 1922 р., після повернення П. Штемберга з столиці радянської України, у квартирі Д. Білика було скликано об'єднане бюро. На ньому ознайомилися з привезеними з Харкова двома листами, у яких повідомлялося про заплановане проведення в Москві Всеросійського з'їзду лівонародництва й необхідність своєчасної присилки делегатів. У результаті ухвалили надіслати по 2 делегати від кожної організації. З огляду на скликання з'їзду ліві есери вирішили з'ясувати стан раніше існуючих сільських осередків ПЛСР. Згодом виявилось, що організації в Мачухах, Ключівці, Кантемирівці, Опішньому розпалися і в них залишилися лише «одинаки», які не мали зв'язку з Полтавою. При цьому в Мачухах залишився лише колишній керівник осередку Арцукевич [50, арк. 121 зв., 131].

18 грудня на квартирі Д. Білика відбулося ще одне зібрання об'єднаного бюро. На ньому С. Простосинський і П. Фоменко повідомили про повний розпад сільських організацій ПЛСР. Разом із тим секретарем об'єднаної організації обрали колишнього голову бюро лівих есерів-синдикалістів і інтернаціоналістів (об'єднаних) Д. Білика, а делегатами на майбутній з'їзд – С. Простосинського, П. Фоменка, П. Штемберга. Делегати отримали права, що передбачали відстоювати на з'їзді боротьбу проти нової економічної політики, вимагати передання промисловості в руки виробничих робітничих спілок, ліквідацію всіх зовнішніх

військових фронтів, негайну відміну смертної кари, а також твердо керуватися народницькими ідеями та ін. [50, арк. 121 зв., 131]. Надалі чекісти продовжували ведення внутрішнього спостереження за діяльністю організації, а також перехоплювали матеріали, які надходили поштою [50, арк. 131 зв.; 63, арк. 2 зв., 19].

Повернувшись у січні 1923 р. зі з'їзду, делегати неодноразово намагалися скликати загальне зібрання організації. На них планувалося доповісти про з'їзд лівонародництва та визначити план подальшої роботи. Утім зібрання жодного разу не відбулися з огляду неявки на них учасників, за винятком членів бюро, та й то не у повному складі. За таких умов чекісти вважали за необхідне відрядити сексота Клименка «... для пожвавлення діяльності організацій ...». Водночас оперативники ДПУ були поінформовані про з'їзд лівонародництва з доповіді сексота Зверєва [63, арк. 2-2 зв.]. На наш погляд, такий стан речей свідчив, з одного боку, про внутрішнє розкладання об'єднання, а з іншого – про контроль над ним з боку спецслужб.

Окремі ліві есери виявляли наміри перейти до лав правлячої партії. Так, 1 лютого 1923 р. колишній член ЦК ПЛСР (синдикалістів-інтернаціоналістів) України А. Ярош подав заяву в Золотоніський повітком КП(б)У про вихід із партії лівих есерів і бажання перейти у лави КП(б)У. Утім він не був прийнятий, а тому мав намір здійснити поїздку до Києва з метою пошуку поручителів для вступу в КП(б)У [63, арк. 19]. Члени бюро Полтавського губкому КП(б)У, розглянувши 1 березня листа А. Яроша, ухвалили оприлюднити його в місцевій газеті «Голос Труда», а копію надіслати в газету «Коммунист» та написати відповідну статтю [57, арк. 98]. Отже, більшовики вирішили використати отримані матеріали з пропагандистською метою та для деморалізації соціалістів-революціонерів.

Подальші події засвідчують стан глибокої кризи есерівських організацій. У лютому 1923 р. з Харкова до Полтави прибув лівий есер С. Семятицький. За час свого перебування в місті 12–18 лютого він відвідав лише С. Простосинського, якому передав резолюції I Всеросійського з'їзду об'єднання лівих есерів і есерів максималістів та інші матеріали [63, арк. 19]. Наступного дня після від'їзду С. Семятицького, 19 лютого С. Простосинський і Д. Білик разом із дружинами відвідали П. Фоменка. Під час зустрічі між ними стався конфлікт, який показав

наявність гострих внутрішніх суперечностей, виявив підозри щодо співробітництва з органами ДПУ. Так, Д. Білик указав на існування взаємної недовіри в організації. Він обурювався діями С. Семятицького, який вручив матеріали С. Простосинському та за час свого перебування в місті не з'явився до нього як секретаря, а також діями члена бюро організації С. Простосинського, який не здав у бюро отримані матеріали. У свою чергу С. Простосинський прямо заявив про свою недовіру Д. Білику, а тому й не здавав матеріали. Також Д. Білик попередив П. Фоменка бути обережнішим із С. Простосинським, адже підозри та факти вказували на його службу в ДПУ, про що він мав намір повідомити листом у Харків [63, арк. 19].

Отже, нечисленна об'єднана есерівська організація перебувала в стані внутрішнього розкладання. При цьому активну участь у цьому процесі брали чекісти. У лютому 1923 р. Полтавським губвідділом ДПУ було віддане розпорядження своєму уповноваженому в Зінькові відрядити до Полтави освідомлювача по лівих есерах для постійної роботи. З його допомогою сподівалися посилити освідомлення по есерівській організації в Полтаві, здійснити перегляд оперативного обліку. Але більш доцільним для переобліку в губвідділі ДПУ вважали спробувати скликати губернський з'їзд організації, на якому сподівалися точно з'ясувати всіх членів організації [63, арк. 19].

У березні 1923 р. в Полтавському губвідділі ДПУ звітували про досягнення певних успіхів. Так, відкликаний із Зінькова освідомлювач проводив роботи з розкладання організації шляхом доказування несуттєвості політики організації об'єднання. При цьому чекісти зауважили, що підтримували у своїй роботі тісний зв'язок із Полтавським міським комітетом КП(б)У. Також їм удалося завербувати в якості освідомлювачів двох членів об'єднаної організації – Хоменка і А. Білика, унаслідок чого їх було знято з оперативного обліку [63, арк. 33].

Отже, можна констатувати, що радянські спецслужби обрали тактику внутрішнього розкладання об'єднаної організації через завербованих сексотів, штучно створюючи розкольницькі ситуації. Як наслідок, справа, яка впродовж 1922 р. дійшла до здійснення об'єднання місцевих осередків двох лівоесерівських політичних сил, несподівано обернулася взяттям курсу на самоліквідацію й

входження до лав більшовицької партії. Так, 25 березня 1923 р. у квартирі С. Простосинського відбулося зібрання за участі 10 осіб (Івашко, Швачка, Тимошенко, М. Панін, Ф. Дьяченко, П. Фоменко, М. Кунін, О. Простосинська, С. Простосинський, П. Литвиненко). Воно мало характер ліквідації об'єднаної організації. На ньому делегати Всеросійського з'їзду об'єднання С. Простосинський і П. Фоменко доповіли про з'їзд, підкресливши несуттєвість прийнятих на ньому резолюцій, відсутність в об'єднання підґрунтя в подальшому, та запропонували перейти в КП(б)У як у партію соціалістичну. Більшість присутніх схвалили висловлену пропозицію. Проти був лише П. Литвиненко, якому запропонували залишити зібрання. Також учасники обрали комісію з ліквідації організації об'єднання й переходу в КП(б)У в складі М. Паніна, С. Простосинського і Швачки (у липні замість М. Паніна у ній фігурував Івашко [63, арк. 122]). Завершилося все підписанням присутніми протоколу зібрання та співом «Ітернаціоналу» [63, арк. 33]. У бюро об'єднання залишилися лише П. Литвиненко і Д. Білик [63, арк. 33, 62].

У результаті вказаних подій есери в Полтаві фактично розділилися на два угруповання – прибічників та противників переходу в КП(б)У [63, арк. 122, 146]. У свою чергу чекісти продовжували здійснювати внутрішнє освідомлення за обома групами, вербувати освідомлювачів. Зокрема, у квітні було завербовано 5 освідомлювачів [63, арк. 62-62 зв.]. У червні 1923 р. співробітники ДПУ повідомляли, в одній із вказаних вище груп був 1 освідомлювач, а в іншій таких було 6. Крім цього, існуюча раніше організація в Мачухах остаточно розпалася з огляду завербування губвідділом ДПУ її керівника. Загалом чекісти повідомляли, що вживали заходи з остаточного розкладення об'єднання [63, арк. 100, 100 зв.].

У подальшому в звітній документації Полтавського губвідділу ДПУ навесні–влітку 1923 р. неодноразово висловлювалися сподівання остаточно розкласти та ліквідувати в найближчому майбутньому об'єднану організацію [63, арк. 33, 62 зв., 146-146 зв.]. При цьому недоліком у роботі спецслужб була відсутність грошових коштів на секретні потреби – утримання конспіративних квартир (останніх узагалі не було), та матеріальна незабезпеченість освідомлення, що викликало апатію в роботі [63, арк. 122].

Указана вище комісія надалі займалася втягуванням есерів, у т. ч. колишніх борбистів, у групу прибічників переходу в КП(б)У [63, арк. 33, 62], яка до початку квітня нараховувала 14 осіб [63, арк. 33]. Її представники одразу почали шукати контакти з більшовицьким губернським партійним керівництвом для проведення попередніх перемовин щодо можливості вступу в КП(б)У. Переговори з секретарем КП(б)У Магідовим відбулися вже наприкінці березня. У них від есерівської групи брали участь С. Простосинський та М. Панін. Перемовники, у відповідь на висловлене бажання вступу соціалістів-революціонерів у більшовицьку партію, отримали роз'яснення щодо можливості такого вступу на загальних підставах разом із поданням заяви в губком. При цьому необхідно було вказати політичні мотиви, які змусили порвати із власною партією і вступити в комуністичну [57, арк. 124-125; 59, арк. 34 зв.]. 31 березня в редакцію газети «Голос Труда» було подано кілька заяв для публікації в найближчому номері. Так, Новіков подав заяву про вихід із Союзу есерів-максималістів, а Трегубов – про те, що він в Союзі есерів-максималістів не перебував і не перебуває. При цьому копії заяв були в наявності в чекістів [63, арк. 33-33 зв.].

29 березня секретар губкому КП(б)У Магідов повідомив членів бюро губкому КП(б)У на закритій частині засідання про свої перемовини з двома представниками від есерівської групи. У результаті ухвалили питання щодо есерів вирішити після отримання від них формальної заяви [57, арк. 124-125; 59, арк. 34 зв.].

Секретар Полтавського губкому в політичній доповіді у ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У за березень 1923 р. зазначав, що в результаті з'їзду есерів, що відбувся в Москві, а також досить активної роботи губвідділу ДПУ, група лівих есерів-синдикалістів і есерів-максималістів вели з більшовиками попередні переговори про можливість їхнього вступу в лави комуністичної партії. При цьому в губкомі КП(б)У думали політично використати вказаний факт і, якщо вдасться, влаштувати публічне зібрання, на якому запропонувати есерівській групі викласти перед робітництвом, як вони дійшли до усвідомлення своїх помилок і злочинів [62, арк. 19-20].

Загалом співробітники Полтавського губвідділу ДПУ та секретар губкому КП(б)У у квітні–травні 1923 р. констатували повний розвал серед есерівських груп у Полтаві. Усі, крім кількох осіб, вийшли з партії, ведучи переговори про вступ у лави КП(б)У [62, арк. 36; 63, арк. 6]. Зрештою група колишніх лівих есерів-синдикалістів в кількості 16 осіб подали заяву про вихід із партії та проханням про вступ у більшовицьку партію із зарахуванням попереднього партійного стажу. 2 квітня секретаріат губкому КП(б)У розглянув їхню заяву й вирішив розмістити її в газеті, а питання щодо прийняття – відкласти до засідання бюро губкому КП(б)У [60, арк. 16; 61, арк. 45]. У свою чергу бюро губкому КП(б)У на засіданні 3 травня, розглянувши заяви колишніх лівих есерів, ухвалило «принципово» вважати за можливе прийняти їх, але практично – запропонувати підписантам вступити в партію на загальних підставах згідно з її статутом через відповідні первинні комуністичні осередки [57, арк. 131, 140; 59, арк. 40; 61, арк. 19, 23; 63, арк. 122]. Отже, більшовики не зробили винятку для лівих есерів у процесі їхньої організаційної ліквідації.

Відповідь більшовицького губернського партійного комітету задовольнила не всіх соціалістів-революціонерів. З огляду на це в червні 1923 р. чекісти прогнозували розкол у есерівській групі прибічників переходу в КП(б)У, адже одна її частина, серед яких був С. Простосинський, виступала за перехід на загальних підставах, а інші – за перехід із зарахуванням попереднього партійного стажу у якості дійсних членів, що КП(б)У не дозволяло [63, арк. 100)]. Останні при цьому навіть припускали відрядити особу в ЦК КП(б)У, аби з'ясувати вказане питання [63, арк. 122]. Між іншим, С. Простосинський, згідно з агентурними даними оперативників, мав намір перейти в КП(б)У для її розкладання зсередини [63, арк. 122].

Зрештою, у серпні 1923 р. чекісти вказували, що група прибічників переходу в КП(б)У не мала керівника, і кожен із числа її членів діяв у вирішенні вказаного питання самостійно. Наприклад, Н. Шамрай і С. Івашко подали заяву про прийняття в комуністичну партію та були прийняті кандидатами на загальних підставах партійним осередком при «учпрофсожі» залізничної станції «Полтава». У свою

чергу О. Простосинська подала відповідну заяву в осередок електростанції, а М. Кунін – в осередок друкарів. С. Простосинський відвідував полтавських анархістів та збирав поручителів для вступу в партію. При цьому губвідділ ДПУ продовжував ставити собі за мету остаточно розкласти колишню організацію об'єднання [63, арк. 146-146 зв.]. Разом із тим чекісти подали кількісні дані про прихильників та противників переходу в лави КП(б)У в Полтавській губернії з числа осіб, що перебували на негласному оперативному обліку станом на серпень 1923 р. Так, із 41 особи в Полтаві 17 виступали за перехід, 5 були запеклими противниками переходу, а погляди решти не були з'ясовані. З 21 особи в Полтавському окрузі 2 особи виступали за перехід, погляди інших не були з'ясовані. У Золотоніському окрузі з двох осіб – обоє виступали за перехід. У Красноградському окрузі на обліку перебувала одна особа, втім її погляд у цьому питанні чекісти не з'ясували [63, арк. 146].

Дещо інша ситуація склалася навколо противників переходу. Спочатку в березні 1923 р. оперативники вважали, що в КП(б)У не перейде лише П. Литвиненко, з яким сподівалися легко розправитися. При цьому пропонували кілька варіантів щодо нього. Так, оскільки в нього зберігалися справи Союзу есерів-максималістів, печатка Союзу та револьвер, ці речі можна було виявити обшуком та передати суду. Інший метод передбачав залишити поряд із Литвиненком освідомлювача, партійно пов'язаного з ним. Відтак у випадку переходу вказаного есера в підпілля, губвідділ ДПУ розраховував мати дані про його діяльність. При цьому чекісти прохали повідомити (очевидно, ДПУ УСРР), який метод їм тримати в роботі стосовно П. Литвиненка [63, арк. 33-33 зв.].

Починаючи з квітня, чекісти повідомляли, що серед противників переходу, крім П. Литвиненка, були також Д. Білик, А. Натанзон, О. Карпенко [63, арк. 62-62 зв., 100]. Вони не були організаційно пов'язані між собою [63, арк. 122]. Згодом противники з числа есерів об'єдналися в групу. Так, у серпні 1923 р. чекісти звітували про наявність у ній керівника (його прізвище не вказали – авт.), якого уповноважив член Центрального бюро об'єднання. Організатор Полтавської групи

брав участь 15 серпня в Харкові в нараді представників організації об'єднання в Харкові [63, арк. 146].

Приблизно в жовтні чи листопаді 1923 р. в Полтаву з Харкова прибув секретар ЦК Об'єднання України Требелев. У зв'язку з цим на квартирі А. Натанзона відбулися зібрання. У них, крім загаданого власника помешкання та партійця з ЦК, брали участь Є. Могила, П. Литвиненко та його дружина О. Карпенко (при цьому в іншому документі вона серед учасників не згадується [174, арк. 18]). Фактично обговорювалися шляхи відновлення роботи Полтавської організації Об'єднання. У свою чергу чекісти вважали, що П. Литвиненко брав активну участь у відновленні підпільної місцевої організації (групи) об'єднання ПЛСР синдикалістів і Союзу есерів-максималістів, проводив партійну підпільну діяльність, ужив заходів з облаштування в Полтаві підпільної типографії, видавництва та ін. Останнє, на думку чекістів, мало слугувати для ЦК Об'єднання, адже в Харкові, з конспіративних міркувань, було набагато важче встановити техніку для підпільної діяльності [174, арк. 7, 9, 10, 18-18 зв., 21-21 зв., 23].

Указану есерівську групу співробітники Полтавського губвідділу ДПУ ліквідували репресивними методами. Зокрема, передбачалося арештувати П. Литвиненка та А. Натанзона. 20 лютого 1924 р., керуючись циркулярним розпорядженням ДПУ УСРР і ордером Полтавського губвідділу ДПУ, було проведено обшук та арешт П. Литвиненка [174, арк. 2, 3, 5, 21]. Останнього вважали «... елементом соціально небезпечним з точки зору охорони Революційного порядку країни ...» [174, арк. 23]. Удома в П. Литвиненка виявили печатку Союзу есерів-максималістів на Полтавщині, різну переписку, літературу есерівського характеру [174, арк. 5-5 зв., 21-21 зв.]. У результаті його було вислано в Киркрай (за іншими даними в Казахстан [174, арк. 54]) терміном на 2 роки [174, арк. 39]. Після відбуття покарання його було позбавлено права проживання на низці територій СРСР терміном на 3 роки з прикріпленням до певного місця проживання [174, арк. 53].

Пізніше, 1927 р. в полі зору радянських спецслужб опинився колишній есер, а в той час секретний співробітник (з 1925 р.) Полтавського окрвідділу ДПУ С. Простосинський. Йому, серед іншого, інкримінували створення у Полтаві

організації «Союз звільнення», вербування до неї антирадянськи налаштованих осіб. Її метою була боротьба з комуністичною партією. Відтак у вересні 1927 р. С. Простосинського було затримано в Полтаві, а згодом ув'язнено до концентраційного табору терміном на 10 років без застосування амністії [143, арк. 52-53]. Згодом у 1930-х рр. колишні есери зазнали переслідувань, ставши жертвами політичних репресій [91; 115; 116; 127].

Отже, ліві соціалісти-революціонери (максималісти, синдикалісти та інтернаціоналісти) були представлені на Полтавщині нечисленною групою, яка не становила реальної небезпеки для правлячого більшовицького режиму. Уся їхня діяльність зводилася в основному до вирішення внутрішніх та міжорганізаційних питань. Утім на шляху встановлення більшовиками власної політико-ідеологічної диктатури навіть така слабка опозиція була приречена на знищення. Проти них спецслужбами в тісній взаємодії з партійно-політичним керівництвом було застосовано методи внутрішнього розкладання завербованими агентами. Відтак навесні 1923 р. на спільному засіданні членів об'єднаної есерівської організації більшістю голосів було ухвалено рішення про її саморозпуск і необхідність вступу есерів у комуністичну партію. За результатами поданих заяв частину соціалістів-революціонерів було в індивідуальному порядку прийнято до лав КП(б)У. Спроба незначної кількості противників ліквідації відновити організаційну діяльність була припинена на початку 1924 р. репресивними діями спецслужб. Отже, до середини 1920-х рр. більшовикам удалося усунути лівоесерівське середовище з політичної арени Полтавщини.

3.3. Анархісти

Своєрідне місце в суспільно-політичному спектрі України 1920-х рр. займали угруповання анархістського спрямування. Їх поєднувала специфічна ідеологія, яка не визнавала держави як інституту впорядкування існування суспільства. В умовах становлення ідейної і політичної монополії більшовицької партії вони, як і інші рухи, зазнавали утисків та переслідувань.

На початку 1920-х рр., у результаті репресивних дій радянських каральних органів, анархістські організації різних течій перейшли до підпільних форм існування. При цьому більшовицька влада фактично ставилася до анархістів як до кримінальних злочинців, сформувавши їх відповідний образ. Наявним був також значний вплив ідей анархізму на різні прошарки молоді. Остаточного розгрому структури анархістського підпілля на території УСРР зазнали у 1929 р., після чого вказаний рух зник з політичної арени [419, с. 27-29; 440, с. 21-25; 443, с. 177-198].

Упродовж першої половини 1920-х рр. на Полтавщині в полі зору місцевих відділів органів держбезпеки перебувала низка підпільних анархістських угруповань, які зараховували до «антирадянських». Їхніх учасників, а також індивідуальних анархістів та осіб, які співчували анархістам, виявляли і ставили на негласний оперативний облік. За інформацією чекістів, у Полтаві в січні 1922 р. перебували окремі представники різних течій (угруповань): анархо-синдикалісти (15 осіб), анархо-федералісти (до 35 осіб), анархо-комуністи (до 25 осіб), а також анархісти, належність яких до конкретної течії не було з'ясовано. За соціальним походженням анархо-синдикалісти належали до інтелігенції, а анархо-федералісти і анархо-комуністи – до робітників. При цьому чекісти зауважували, що анархо-федералісти і анархо-комуністи були не проти взяти участь у експропріаціях, але для цього у них було недостатньо власних сил [50, арк. 6].

До розряду активних анархістів у Полтаві у січні–лютому 1922 р. співробітники спецслужб відносили давнього досвідченого анархіста-федераліста, голову фабрично-заводського комітету металургійного (чавуноливарного) заводу О. Усова, Б. Немерицького, Г. Хоментовського, анархо-синдикалістку Л. Немерицьку, анархо-комуністів Я. Єфимова і Д. Полякова та ін. [50, арк. 6-6 зв.; 51, арк. 44]. При цьому О. Усов, Б. Немерицький, Д. Поляков, Г. Хоментовський та інші анархісти були затримані Полтавською губернською ЧК у листопаді 1920 р. [150, арк. 196].

З іншого боку, у вересні 1921 р., за даними чекістів, у Полтаві існувало кілька анархістських угруповань (груп), зокрема, група анархо-синдикалістів і група анархо-федералістів. До першої входили «інтелігенти» – учнівська молодь

переважно першого Садового технікуму. Її очільник та деякі з учасників виїхали в Харків для продовження освіти. Молодь, що входила до групи, захоплювалася читанням і розповсюдженням анархістської літератури, пропагуванням ідей анархізму. У лютому 1922 р. вказана група була охарактеризована чекістами як «... більш видна ...», тобто активна. Вона мала зв'язок із залишками анархістів у с. Рибці Полтавського повіту, де в минулому знаходився штаб анархістської організації. Вказана група також «... випускала писані листівки чисто специфічної шкільної властивості ...», але далі цього йти не наважувалася, а Г. Хоментовський розклеював «... відозви проти адміністрації комуністів під заголовком: «Комуністичний інститут проституцій». В Полтавському ІНО, де навчався Г. Хоментовський, у нього був свій анархістський гурток. Між іншим, вказаний анархіст був колишнім студентом-медиком Харківського університету. Як повідомляли чекісти, в результаті здійсненої «очистки» його було виключено з навчального закладу, утім з якого із двох вище вказаних – з тексту незрозуміло [44, арк. 7; 51, арк. 14-14 зв., 81].

Угруповання (група) анархо-федералістів діяло на чавуноливарному заводі. У вересні 1921 – на початку 1922 р. чекісти повідомляли, що його очільником був робітник-металіст, голова фабзавкому металургійних заводів О. Усов (мав прізвисько «Льонька Петроградський» [50, арк. 98]). Навколо нього групувалися в основному робітники цих заводів і авторемонтних майстерень. Загалом у групу входило до 5 осіб [44, арк. 7 зв.; 51, арк. 5, 14, 81]. У вересні 1921 р. чекісти ще не мали точної інформації про її роботу з огляду на нещодавнє уведення до неї секретного освідомлювача [44, арк. 7 зв.]. В лютому 1922 р. співробітники спецслужб повідомляли, що члени групи відкрито позиціонували себе серед робітників анархістами і з метою дискредитації влади агітували у економічних питаннях проти комуністів [51, арк. 14]. Також у лютому в Полтаву приїжджав з с. Остапове Миргородського повіту анархіст Чуйко. Він відвідував у місті О. Усова та гуртки анархістів. Крім цього, за агентурними даними чекістів, в Полтаві була наявна нелегальна типографія, яку приховував О. Усов. Відтак оперативники вжили заходи щодо з'ясування її знаходження [51, арк. 5-5 зв.].

Про існування у Полтаві двох груп анархістів чекісти повідомляли до початку серпня 1922 р. [51, арк. 81]. Характер їхньої роботи вони у січні 1922 р. визначали як нелегальний, що включав агітацію, розповсюдження анархістської літератури тощо [50, арк. 6]. При цьому оперативники простежували чітку відмінність між групами, зумовлену соціальним походженням їхніх учасників та специфікою діяльності. Так, на початку серпня 1922 р. вони зауважували, що угруповання (група) О. Усова складалася з робітників і селян. Випускаючи листівки, вона йшла проти диктатури пролетаріату і влади, а також була не проти від вчинення експропріацій і терору. У свою чергу група учнівської молоді була інтелігентською, більш м'якою, визнавала диктатуру пролетаріату, займалася лише вивченням та пропагандою ідей анархізму [51, арк. 81].

Архівні документи свідчать про тісні взаємозв'язки полтавських анархістів. У березні 1922 р. чекісти інформували про те, що в Полтаві помічалася угруповання (група) анархістів, яке складалося з О. Усова, Д. Полякова, Г. Хоментовського, Л. Немерицької, Феля, М. Вершовської, яка співчувала анархістам, та інших осіб. Воно проводило зібрання, влаштовувало бесіди. Предметом обговорення були «... питання нового будівництва», допомоги голодуючим, а також праці А. Кареліна «Політична економія», М. Бакуніна «Хліб і воля» [51, арк. 33]. Зауважимо, що хоч вказані вище особи були представниками різних течій і груп, у даному випадку оперативники вказували про них як про учасників одного групування. А вже восени 1922 р. й надалі у звітній документації місцевих структур органів ДПУ йшлося винятково про одну Полтавську групу анархістів.

Окремі анархісти у січні–березні 1922 р. наважувалися на проведення агітаційної роботи у профспілках, зокрема, Я. Єфимов – у спілці харчовиків «харчосмак», голова фабзавкому металургійного заводу О. Усов – у спілці «металістів», виборний член закрійного відділення «Радшвейної майстерні» Д. Поляков – у спілці «Голки» [50, арк. 6-6 зв.; 51, арк. 14 зв., 33]. Утім, як висловилися у лютому чекісти, результати анархістської агітації у профспілках не мали особливого значення [51, арк. 14 зв.]. При цьому ще 24 січня 1922 р. на засіданні бюро Полтавського губкому КП(б)У спілка «металістів» була

охарактеризована як контрреволюційна. Відтак йшлося про необхідність приділити їй особливу увагу, а також посилити вплив комуністичної фракції на профспілки загалом [47, арк. 21, 22]. 23 березня 1922 р. бюро губкому КП(б)У ухвалило рішення вилучити з спілки «металістів» осіб, які її розкладають [47, арк. 42].

4 березня на загальних зборах робітників фабрики «губодягу» Д. Поляков висловив «... анархістський погляд ...» у питанні допомоги Червоній армії. Як зазначали чекісти, за доволі різкий виступ проти Червоної армії його притягнули до відповідальності і арештували 14 березня. Проте 30 березня анархіста звільнили, адже, як показало слідство, зриву роботи зборів не було [51, арк. 33].

Прагнення анархістів пройти у профспілкові органи отримали відсіч з боку комуністичних осередків і комуністичних фракцій, стараннями яких подальша їх діяльність у цьому напрямі була призупинена. Зокрема, О. Усова було звільнено зі служби з чавуноливарного заводу, а Д. Полякова – забалотовано з фабрично-заводського комітету й виключено з профспілки «швейник» [51, арк. 33]. Як наслідок, у березні 1922 р. співробітники губвідділу ДПУ відзначали помітне падіння роботи анархістів у професійних спілках. Завмерла у цей час діяльність анархістів і в стінах Полтавського ІНО [51, арк. 33].

У березні анархісти також мали намір організувати нелегальну типографію. З цією метою були спроби контакту з есерами-максималістами, адже у Сундалова, що співчував максималістам, зберігалася частина обладнання типографії. Утім згоди щодо цього з есерами-максималістами так і не було досягнуто, а тому питання типографії залишилося відкритим. Разом із тим, чекісти повідомляли про намір О. Усова і Г. Хоментовського випустити листівку від імені революційної молоді [51, арк. 33].

Анархісти публічно нагадали про себе у травні 1922 р. У доповіді ОДТО ДПУ про політичне становище Полтавської і Черкаської залізничної ділянок повідомлялося про виявлення 1 травня листівки за підписом Полтавської групи анархістів. Осіб, які її розповсюджували, не встановили [50, арк. 66; 65, арк. 54]. Влітку полтавські анархісти, за даними оперативників, проводили індивідуальну роботу, агітуючи проти влади під час випадків невиконання заробітної платні,

невидачі пайка та ін. У той же час чекісти помітили прагнення анархістів до злиття з лівонародниками, лівими есерами, але перешкодою для цього було ставлення до експропріацій і терору, вчинення яких визнавали лише анархісти [51, арк. 81].

Деякі анархісти з Полтавської групи мріяли організувати активну підпільну групу [50, арк. 80]. У вересні–жовтні 1922 р. з цього приводу у гуртку (групі) О. Усова планували випустити листівку – «лист до анархістів». Було складено чернетку, за відгуками сексота, доволі грамотну. Розтиражувати її припускали, скориставшись типографією Сундалова [50, арк. 41, 80, 98]. Утім спроби анархістки «Наташі» зв'язатися з Сундаловим для вирішення цього питання виявилися марними, адже він їй не довірився [50, арк. 80]. Самі есери-максималісти, дізнавшись про очікувану роботу анархістів, за словами чекістів, «... постаралися попередити це і вставити «палку в колесо» ... з відчуття самозбереження» [50, арк. 41]. У свою чергу в другій половині жовтня 1922 р. співробітники губвідділу ДПУ висловили припущення, що анархістам не вдасться віддрукувати відозву за допомогою вказаної вище типографії. Воно ґрунтувалося на тому, що Сундалов після «казусу», що стався в травні 1922 р., «... став дуже обережний і недовірливий, типографію, очевидно, приховав, заявляючи анархістам, що кинув таку в річку» [50, арк. 98].

У результаті виїзду у вересні 1922 р. з Полтави у різних напрямках низки «... більш або менш видних анархістів ...», зокрема, О. Усова, Б. Немерицького, Г. Рубана, Л. Фальковича, Г. Хоментовського, діяльність анархістів у губернському центрі завмерла. Зокрема, О. Усов вибув у повіті губернії з метою накопичення коштів, необхідних для поїздки у Москву на запрошення Д. Полякова [50, арк. 41, 80]. Згодом, під час перебування О. Усова в Ромнах, оперативники встановили за ним спостереження [50, арк. 80]. У свою чергу Г. Хоментовський був заарештований в березні 1923 р. органами ДПУ в Москві, внаслідок чого полтавські чекісти зняли його з оперативного обліку [63, арк. 36]. Натомість у першій половині жовтня 1922 р. в Полтаву з Харкова прибула анархістка «Хана». Вона зупинилася у анархіста Феля. Оперативники поставили її на негласний облік та чекали отримання агентурної справи анархістки [50, арк. 80].

Резонансною подією у Полтаві став дебош, що відбувся 5 жовтня о 22-й годині на вулиці Олександрівській. Його вчинила молодь, яка, за словами чекістів, «... примазалась до демонстрації комсомольців ...». Зокрема, було побито скло ресторанів, лунали вигуки проти НЕПу. Співробітники ДПУ вважали, що цей випадок скомпрометував КСМУ, припускали вплив на нього анархістів, утім чогось більшого не помітили [50, арк. 79, 80; 51, арк. 83].

Дебош викликав схвальну реакцію в анархістів. З приводу вчинення розгрому магазинів і ресторанів, створених «непівщиною» вони випустили листівку до комсомольців під заголовком «Геть НЕП і його захисників». Вона була віддрукована на шапірографі, підписана від імені Полтавської групи анархістів й датована 6 жовтня 1922 р. Відповідні листівки (відозви) були виявлені та перехоплені 7 жовтня секретною частиною органів ОДТ ДПУ в депо залізничної станції «Полтава-Південна», але з'ясувати її авторів і розповсюджувачів не вдалося. З огляду на це одним із найголовніших аспектів роботи відповідних органів у жовтні було розкриття «... анархістської партії ...» у вказаному вище депо, яка випускала листівки [50, арк. 66, 79, 80; 51, арк. 83-83 зв., 84].

За версією анархістів, викладеною у вказаній вище листівці, дебош вчинили комсомольці, які ходили увечері вулицями міста. Вийшовши на вулицю Олександрівську, вони з вигуками «Геть НЕП, хай живе СТЕП» стали бити вікна кафе, ресторанів. На зворотньому шляху їх заарештував загін міліції [50, арк. 79]. Крім цього, у тексті відозви зазначалося: «Своїм вчинком комсомольці ясно показали ненависть до оточуючої непівської обстановки, що вони ще не настільки зіпсовані щоб сидіти мовчки, склавши руки, коли приватна власність повертається назад, визнається капітал і взагалі всі завоювання революції віддаються назад ворогам». Відтак Полтавська група анархістів вітала комсомольців за «... бунтарську витівку ...», і зверталася до них із такими словами: «Юний комунар, тепер у владі стоять зрадники революції, вони морять по в'язницях істинних комунарів і революціонерів, які сміливо протестували проти ненависного ладу, не щадили своїх життів для завоювання необхідного для пролетаріату, а тепер протестують проти створеного вам ненависного НЕПУ, за що і примушені

страждати і помирати від голоду у в'язницях». Насамкінець містився заклик до комсомольців звільнити їх, відкрити в'язниці, звільнити усіх політичних та кримінальних ув'язнених, які примушені сидіти за вкрадений у «... ненависних... непманів» шматок хліба. Фактично листівка закликала до боротьби проти НЕПу [50, арк. 79]. У свою чергу оперативники ДПУ звітували, що у вказаній анархістській листівці містився заклик «... не вірити старим партійцям, як людям, які впали в оману і ведуть у кабалу, а висунуті тези доводилися «фактами непівщини» [51, арк. 83 зв., 84].

У жовтні–листопаді 1922 р. комсомольська хода, під час якої з лав демонстрантів були кинуті каміння у вікна двох кафе, ресторанів, стала предметом вивчення членами бюро Полтавського губкому КП(б)У. Про ексцес повідомили також у ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, ЦК КСМУ. Виявилося, що вказана вище демонстрація була влаштована президією губернського з'їзду КСМУ після завершення з'їзду самовільно, без відома губкому КП(б)У та органів влади. Установити, хто саме бив стекла не вдалося. Не існувало і повної впевненості у тому, що це були не члени КСМУ. Губком КСМУ доводив, що провокацію здійснили не члени КСМУ, а елементами, які приєдналися до демонстрації. У свою чергу губком КП(б)У різко засудив дії президії губернського з'їзду КСМУ. Спілці поставили у провину те, що вона не повідомила про демонстрацію та не виділила її відповідального керівника. У результаті губкомом КП(б)У було ужито заходи щодо посилення партійного впливу у спілці, зокрема, в губком КСМУ увійшла завідувачка губернського агітпропвідділу, а всі гуртки КСМУ мали керуватися партійцями [47, арк. 151; 49, арк. 16, 73]. Між іншим, на закритому засіданні бюро Полтавського губкому від 2 листопада 1922 р. рекомендували КСМУ, з огляду на отриманий урок, сильніше розвинути виховну роботу серед членів спілки, насаджуючи їм пролетарську ідеологію, комуністичний світогляд [47, арк. 151; 48, арк. 86].

З іншого боку, після появи анархістської листівки чекісти встановили спостереження за будинком Сундалова, припускаючи, що там знаходилася типографія, здійснювався випуск листівок. Після виявлення ознак, які

підтверджували б ці припущення, типографію мали ліквідувати. Також були вжиті заходи зі з'ясування осіб (очевидно, авторів листівки – авт.). У перспективі, після повернення О. Усова з повітів, співробітники ДПУ сподівалися дізнатися його плани, та припускали вжиття анархістами заходів із підняття активності, зокрема, виходу заклику-звернення, пошквалювання роботи. Відтак, на їхню думку, з'являться причини та можливість для ліквідації анархістів. У звіті за першу половину жовтня 1922 р. чекісти також зауважували: «... Беручи до уваги відсутність видних анархістів у даний час і нездатність їх узяти активну участь у боротьбі з Радянською владою, доводиться вичікувати» [50, арк. 80].

Утім після прибуття до Полтави, О. Усов не висловлював міркувань щодо подальших дій. У «... своєму колі ...» він ділився враженнями про поїздку у повіти, відзначав наявність на місцях багатьох неоформлених сил махновської течії. Невдовзі, у другій половині жовтня, анархіст виїхав у Київ, звідки мав відправитися до Москви для проживання. Оперативники повідомили про це телеграмою в Київ, Москву, Харків, а агентурну справу О. Усова мали направити після отримання повідомлення про його прибуття на місце. Разом із тим вони припускали, що у зв'язку з виїздом О. Усова керівництво анархістами у Полтаві перейде до «Хани», яка прибула в жовтні. Вони також зауважували, що їхній сексот користувався авторитетом анархістського середовища та відзначали існування тенденції до передачі йому керівних функцій. Утім затримка з цим відбувалася через недостатність інформації про вказану особу серед анархістів, поповнити які обіцяв О. Усов після наведення про неї довідок у Москві. З огляду на це чекісти швидко відрядили свого сексота в Москву, фактично сподіваючись випередити О. Усова. Ними також вживалися заходи щодо з'ясування осіб з анархістського середовища. Водночас оперативники губвідділу ДПУ продовжували займати вичікувальну позицію. Їхні перспективи щодо анархістів були нечіткими, а визначення плану відповідної роботи залежало від приїзду сексота з Москви [50, арк. 98].

Група анархістів у Полтаві значно зменшила вияви своєї діяльності після виявлення за собою 17 жовтня зовнішнього спостереження [50, арк. 98]. Утім полтавські анархісти не оминули увагою святкування п'ятої річниці Жовтня. З цього

приводу вони випустили відповідну листівку (прокламацію) 7 листопада. Зокрема, на урочистому засіданні в театрі, секретар губкому КП(б)У виголосив доповідь, в якій згадав про анархістів, після чого присутні затаврували їхні дії. Утім після цього анархісти кинули з балкону в партер прокламацію, всі екземпляри якої були доставлені більшовикам. У ній анархісти не визнавали зазначеного свята в якості народного та закликали до здійснення «... нового Жовтня». Однак після випуску листівок, злякавшись арешту, анархісти Полтавської групи, більшість у якій становила молодь, пішли у глибоке підпілля й зовсім затихли. Частина з них узагалі виїхала з міста [49, арк. 27; 50, арк. 121, 129; 64, арк. 17].

Пожвавлення анархістів у Полтаві почалося вже у грудні 1922 р. Зокрема, до анархіста Феля стали заходити нові особи молодого віку, які бажали виявити свою активність. Була розмова про те, щоб знову випустити листівку, а також видати газету. Кошти для реалізації цих задумів пропонувалося добувати експропріаціями. Але, за словами чекістів, така пропозиція не отримала співчуття у групі через нестачу технічних пристосувань і коштів, та відсутність переконливого ідеологічного обґрунтування [50, арк. 121, 129]. Водночас почалася просвітницька робота. Зокрема, на квартирі Хани Шафран організувався гурток для читання і аналізу анархістської літератури, вивчення анархізму. До нього, крім Х. Шафран, входили Фель, С. Любімов, Л. Немерицька та ще троє молодих осіб. Літературу для опрацювання анархісти купували на зібрані між собою кошти у одній із книжкових крамниць міста. Проте в міру зростання складу гуртка став помічатися страх можливого порушення конспірації серед анархістів. Відтак останні припускали виділити ініціативну групу й підшукати для неї особливу конспіративну квартиру, а активні дії для боротьби з радянською владою здійснити навесні. Спостерігався також зв'язок із Ромнами за допомогою приїздів звідти анархістів, але конкретних даних щодо їхньої мети оперативникам отримати не вдалося. З іншого боку, за інформацією чекістів, так і не відбулося передбачуване вчинення експропріації об'єднаними максималістами і синдикалістами за участі анархістів. Причиною цього стало випадкове звільнення з роботи їхньої посередниці і спільниці, яка працювала касиром [50, арк. 129; 63, арк. 7, 20].

Матеріали звітної документації Полтавського губвідділу ДПУ свідчать про активне втручання спецслужб за допомогою сексота у діяльність анархістів. Зокрема, у грудні 1922 р. вказувалося: «З огляду на те, що Полтавська група розсипалася, вжиті заходи [щодо] збирання її для успішності спостереження з одного боку, а з іншого для того, щоб не обтяжувати громіздкістю, група ділиться на активних ін[і]ціаторів і решту. Цю лінію доручено тримати нашому сексоту. Крім того вжиті заходи до введення у другорядну групу освідомлювача» [50, арк. 129].

Станом на 1 січня 1923 р. група анархістів у Полтаві, за даними чекістів, складалася з 7 осіб [50, арк. 121]. Просвітницька робота полтавських анархістів у січні помітна впала. Співробітники губвідділу ДПУ пояснювали це тим, що проведення бесід супроводжувалися великими матеріальними втратами (очевидно, на купівлю літератури – авт.), особливо чутливими для безробітних Х. Шафран, С. Любімова та ін. Відтак анархісти у Полтаві перейшли до індивідуальної пропаганди ідей анархізму. Наприклад, Фель проводив на «шкірзаводі» читання газет, подаючи тлумачення опублікованої в ній інформації з точки зору анархістів [63, арк. 7, 20]. У свою чергу чекісти продовжували здійснювати спостереження за анархістами. Разом із тим втрата оперативниками через нез'ясовані причини зв'язку з сексотом призвела до ослаблення висвітлення діяльності анархістів. Відтак вони звітували про вжиття заходів для «... налагоджування інтенсивності роботи ...» [63, арк. 7].

У лютому 1923 р. відвідувачі анархістських гуртків у Полтаві (переважно молодь) поспіхом створили групу «Авангард». За недостовірними даними чекістів, вона складалася з 10–11 осіб. Їх було взято на оперативний облік, у т. ч. з метою більш детального з'ясування [63, арк. 20; 82, арк. 69]. У доповіді Полтавського губкому КСМУ повідомлялося, що майже всі члени зазначеної анархістської групи молоді «Авангард» були з учнівського середовища [23, арк. 52]. У ній підтримували зв'язок з Києвом, проводили теоретичні заняття, а до весни припускали зайнятися вчиненням експропріацій. Співробітники Полтавського губвідділу ДПУ здійснювали оперативну розробку угруповання [63, арк. 20; 82, арк. 69].

У лютому 1923 р. також було випущено рукописну листівку (прокламацію) № 1, адресовану молоді, за підписом Групи анархістів «Авангард». Її кількість не перевищувала 5 екземплярів. Розповсюдили листівку головно серед учбових закладів міста. Зокрема, 5 лютого листівки підкидували до зовнішніх дверей і в приміщенні ІНО, міського комітету, КСМУ, наклеювали на дверях кооперативного технікуму. Утім розповсюдження вони не отримали, адже були своєчасно знайдені та підібрані. З огляду на такі випадки, у губкомі КСМУ припускали, що анархісти спрямовували свою головну увагу саме на учбові заклади, зауважуючи, що боротьба з ними ведеться [23, арк. 52; 63, арк. 20, 22; 64, арк. 28].

Текст анархістської листівки № 1 відзначався надзвичайною гостротою. У ньому йшлося, що після революції комуністична партія «... сіла на місце царського уряду, відгородила себе охранкою, поліцією, обклала народ податками і живе приспівуючи», виховує учасників КСМУ «... у вузьких непо-марксистичних рамках, ... осипає їх привілеями ... прагне зробити їх «дворянами» і захисниками ... «необхідного непу». Автори листівки зазначали, що лави КСМУ формувалися переважно за рахунок кар'єристів і колишніх безробітних, а тому підкреслювали: «Ганебно йти в КСМ заради привілеїв, ганебно підтримувати владу, яка нічого не дала пролетаріату крім рабства. Пора зрозуміти це і приступити до зруйнування влади ...». Також лунав заклик до молоді, як передовиків революційного руху, організовуватися у групи, створювати «... потужні організації на протипагу хиткому К.С.М.». Висловлювалося сподівання зруйнувати «... у себе ненависну владу», проголосити «... істинну свободу, істинну рівність – не комуністичний гніт, не комуністичний привілей». Насамкінець у листівці лунали зухвалі гасла – «Геть владу і привілей», «Геть КСМУ., як апарат, що заганяє рев.[олюційний] ентузіазм в глухий кут ...», «Хай живе вільне угруповання молоді в підпіллі!!!!», «Хай живе соціальна революція!!!», «Хай живе анархія!!!!» [63, арк. 22]. Отже, автори листівки закликали зруйнувати владу, повалити комуністичний режим, бойкотувати КСМУ, долучатися до анархістського руху.

Також у лютому було підкинута в клуб секретареві губкому КСМУ анонімну записку погрозливого характеру, написану тим самим почерком, що й листівку

№ 1 [23, арк. 52; 63, арк. 20]. У ній йшлося: «Слухайте. Група анархістів «Авангард» пропонує припинити всяку НЕП-івську агітацію серед молоді інакше доведеться ізолювати особисто Вас, а потім і Ваших Комітетників. Це погроза не порожня. Бережися. Можете повідомити охоранці. Нічого не допоможе – «Авангард» [23, арк. 52].

Такий вияв активності анархістської молоді в губернському центрі не міг не занепокоїти органи ДПУ та більшовицьке партійно-політичне керівництво Полтавщини. У чекістів існували дані про найближчу учать у ньому анархіста Феля, утім перевірити їх не вдалося [63, арк. 20]. Проблемним моментом органів ДПУ була відсутність сексотів у Полтаві, що змушувало проводити роботу за допомогою зовнішнього спостереження, а також нестача робітників останнього, внаслідок чого не було «... бажаної інтенсивності». Відтак губвідділом ДПУ було вжито заходів з виклику сексотів із повітів, а також надано вказівки щодо повного перегляду оперативного обліку [63, арк. 20 зв.].

У березні 1923 р. прояви активності анархістів у Полтаві були зафіксовані в кооперативному технікумі. Там «... анархісткуючі студенти ...» вели дебати з членами КСМУ і комуністами, під час яких критикували комуністичну партію, однак, як зазначали чекісти, якихось значних результатів від цього не отримали. Навпаки, їхня кількісна перевага в студентському комітеті зазнала краху і керівна роль перейшла до комуністів [63, арк. 36]. Очевидно, у даному разі не обійшлося без втручання влади. Деяку активність виявляв анархіст Фель, який надзвичайно конспіративно підтримував зв'язки з анархістською групою, внаслідок чого оперативникам не вдалося з'ясувати відповідних деталей [63, арк. 36].

16 і 17 квітня 1923 р. полтавські анархісти знову нагадали про себе, випустивши і розповсюдивши у місті дві листівки: «Про податки» і «Безробіття» (до тижня допомоги безробітним). Листівки були написані від руки друкованими літерами, розтиражовані на шапірографі, підписані від імені Полтавської групи анархістів підпілля, обидві містили гасло «З пригнобленими проти пригноблювачів завжди». У них анархісти висловили своє ставлення до заходів влади [63, арк. 61; 64, арк. 47 зв., 49]. Утім листівки були виявлені й зірвані 16 квітня о 7-й годині ранку на

будинку № 4 по вулиці Садовій. Такі ж листівки виявили в ніч на 16 квітня на будівлі пошти, в ніч на 17 квітня на воротах «Начштабу» 19-го полку. 17 квітня були розповсюджені листівки «Безробіття». Вони, зокрема, були розкидані о 6-й годині ранку біля біржі праці. Утім до їхнього змісту оперативники поставилися скептично, зауваживши на непереконливості наведених у них доказів [63, арк. 61; 64, арк. 47 зв., 49].

Співробітники ДПУ зауважували, що анархісти, незважаючи на випуск листівки, скільки-небудь значного впливу на населення не справили. Крім цього, за їхніми даними, ще до виявлення листівок із Полтави виїхали анархісти С. Любимов у Казань, і Х. Шафран у Херсон [63, арк. 61].

Через відсутність внутрішнього освідомлення чекістам не вдалося з'ясувати, хто саме випустив вказані вище листівки. Разом із тим вони відзначали в квітні наявність навколо майстерні профспілки «металістів» у Полтаві угруповання робітничої молоді анархістського напрямку. Проте його деталей і конкретних завдань у той час оперативники не з'ясували [63, арк. 61].

З огляду на відсутність можливості завербувати агента з «... більш чи менш активних ...» анархістів міста, в квітні 1923 р. губвідділом ДПУ було вжито заходів із уведення сексота в анархістську організацію. Проте відчутних результатів вони не дали. Завдяки особистому знайомству сексот зв'язався з Фелем, але далі цього йому піти не вдалося через надзвичайну конспіративність і обережність анархіста. Це, за словами чекістів, затримувало роботу внутрішнього освідомлення. Водночас продовжувалося ведення зовнішнього спостереження. Сподівання оперативників увести сексота в організацію на початку травня під час зібрання анархістів у Полтаві не справилися, адже зібрання так і не відбулося. Оскільки поле діяльності єдиного сексота залишалося, як і раніше, вузьким, у Полтаві вживалися заходи для його знайомства з іншими анархістами. Як зауважували чекісти, цей шлях був важким і тривалим, але єдино можливим в умовах розпорошеності анархістів [63, арк. 61, 84, 91].

У травні 1923 р. чекісти повідомляли, що Фель, очевидно під впливом свого брата-комуніста, зовсім відірвався від анархістів і примикав до товариства

«толстовців». В дружніх розмовах із сексотом він висловлювався, що був не проти організувати групу до 5 осіб та отримати кошти шляхом експропріації, але далі цієї розмови не йшов. Як з'ясувалося агентурою, він не був причетний до випуску листівок у квітні [63, арк. 84]. Вже у червні чекісти звітували, що Полтавська анархістська група фактично складалася з одного Феля, який не був ні з ким пов'язаний [63, арк. 91].

У травні оперативники зафіксували появу в с. Некрасівка Полтавського округу анархіста П. Фісуна, який свого часу сидів у Бутирській в'язниці у Москві. Згодом він з'явився у Полтаві. Співробітники ДПУ поставили його на негласний оперативний облік. У червні П. Фісуна вдалося зв'язати з освідомлювачем – секретарем КСМУ, який був його другом дитинства й користувався всебічною довірою. З розмов між ними чекісти дізналися про плани анархіста організувати в місті «... сильну федерацію анархістів підпілля» – групу «Анархія». Для цього він виробив статут, схему (структуру) і тактику її боротьби з радянською владою. В схемі не останнє місце займала бойова організація. Матеріальною базою організації мали слугувати кошти, вилучені в ході експропріацій на державні установи, у першу чергу управління фінансового відділу і «Сільсиндикат». Копії вказаних проектів опинилися у руках чекістів і були вислані ними у середині липня до секретного відділу ДПУ УСРР [63, арк. 84, 91, 136-136 зв.; 64, арк. 70].

Утім у липні П. Фісун не реалізував намір вчинити експропріацію. По-перше, він не підшукав спільників для цієї справи, а по-друге, зіткнувся з незгодою інших на активно-бойовий виступ. Зокрема, Л. Фалькович і Г. Немерицький негативно ставилися до експропріацій і терору. Більше того, Л. Фалькович, ознайомившись з планами П. Фісуна, відхилив їх як нежиттєздатні й такі, що не заслуговували на увагу. По-третє, П. Фісуну не вдавалося дістати набоїв до револьвера. У свою чергу чекісти передбачали, що після його контактування з полтавськими анархістами, зв'язаний із ним освідомлювач буде висвітлювати діяльність анархістів. При цьому з деякої інформації, наданої освідомлювачем, чекісти вбачали психічну ненормальність П. Фісуна. Вона виявлялася в частому безпричинному сміху і озлобленнях, розмовах про самогубство тощо [63, арк. 91, 136].

Утім П. Фісун вирішив здійснити експропріацію самостійно. Л. Фалькович і Л. Немерицька, переконавшись у марності відвернути його від задуму, повели запобіжну роботу. Наприклад, вони переконували сексота у необхідності порвати зв'язок із П. Фісуном, залишити його в повній самотності, вважаючи, що одному йому буде нереально вчинити експропріацію. Зрештою, спроба П. Фісуна одноосібно реалізувати зухвалий задум закінчилася провалом. 9 серпня 1923 р. він намагався вчинити пограбування в касі Полтавського окружного фінансового відділу. Утім «анархіста-терориста» (за визначенням чекістів) було затримано співробітником ДПУ на місці вчинення злочину [63, арк. 136, 148; 64, арк. 3; 74, арк. 50].

Вже до кінця липня 1923 р. у губвідділі ДПУ констатували наявність добре налагодженого внутрішнього освідомлення по анархістах у Полтаві. При цьому один сексот зовсім відійшов від роботи внаслідок «вужькості зв'язку», а інший – секретар осередку КСМУ – розширив зв'язок і познайомився з «видними» анархістами. Чекісти також очікували прибуття сексота по анархістах із Поділля. Водночас вони зауважували на відсутності в той час конспіративних квартир через відсутність на них коштів, унаслідок чого необхідну зустріч у Полтаві доводилося влаштовувати в губкомі КСМУ або вдома у помічника уповноваженого ДПУ. Вказували й на доволі погане матеріальне забезпечення сексотів та незначних можливостях улаштування їх на службу з огляду на «тверді штати» різних установ [63, арк. 136 зв.].

У липні–серпні 1923 р. чекісти виявили в Полтаві глибоко-підпільну анархістську групу робітничої молоді з числа залізничників. Вона складалася з 18 осіб (у більшості це була молодь), серед яких, як зауважували співробітники ДПУ, безумовно був присутній елемент кримінального характеру, а «видних анархістів» було 2–3 осіб. У групі здійснювали лише внутрішню роботу у колі учасників – проведення зібрань, співбесід у випадкових місцях з огляду відсутності конспіративної квартири [63, арк. 136, 148-148 зв.; 74, арк. 55]. При цьому станом на 1 серпня 1923 р. у Полтаві на негласному оперативному обліку органів ДПУ перебувало 28 анархістів, з яких 8 відносили до категорії активних [63, арк. 136 зв.].

Згідно агентурних даних чекістів, 22 липня 1923 р. Л. Фалькович збирав у полі за містом гурток із числа близько знайомих осіб, де було зроблено доповідь про основні суперечності діяльності комуністичної партії з її ідеями. 29 липня Л. Фалькович, Л. Немерицька та ще двоє невідомих осіб знову влаштували зібрання гуртка. При цьому Л. Фальковича та Л. Немерицьку чекісти називали «реформістами». Завданням членів групи було вербування осіб, які співчували анархістам, шляхом проведення індивідуальної обробки. Потім вони мали вербувати нових осіб, після чого планувалося створювати невеликі групи. Кінцевою метою була лише ідеологічна пропаганда необхідності проведення реформи суспільства в дусі анархізму. При цьому деякі анархісти в приватних бесідах і на зборах відкрито виступали з критикою комуністичної партії і радянської влади. Утім чекісти зі свого боку утримувалися від репресивних заходів проти них, обмежуючись спостереженням. Пояснювали це відсутністю особливо шкідливої або широкої діяльності анархістів. Виняток становив П. Фісун, щодо якого оперативники чекали окремих розпоряджень з огляду на існування заборони проводити арешти [63, арк. 136-136 зв., 137].

Між іншим, у серпні в анархістській групі обговорювали питання про друкований набір для організації підпільної типографії, необхідні заходи конспірації, перейменування підпільної рукописної газети «Буревісник», яку мали намір поширити лише серед відомих їм груп. З метою отримання коштів на організаційні витрати було вирішено приступити до вчинення дрібних експропріацій. Для цього мали налагодити зв'язок з іншими групами, створити єдине бойове ядро, роздобути зброю. Співробітники органів ДПУ приходили до висновку, що головним завданням вказаної групи було налагоджування внутрішнього зв'язку, пропаганда анархістських ідей методом «анархістів-реформістів», обробка учасників із числа новачків, посилене вербування нових членів до лав групи. Методами досягнення цього було проведення зібрань, поширення газети, проведення масової агітації. Як повідомляли чекісти, результатом анархістської роботи була наявність впливу головно на членів КСМУ

Південно-Привокзального району Полтави та деякий вплив на сільську молодь передмістя Антонівки–Береківки [63, арк. 148-148 зв.].

Співробітники радянських спецслужб також відслідковувала ситуацію на периферії. Інформація, яку вони отримували, свідчила про загалом незначне анархістське середовище на Полтавщині та фактичну відсутність активної анархістської діяльності. Так, станом на 10 серпня 1922 р. на оперативному обліку, дані якого, між іншим, не були сталими й часто змінювалися, у губернії перебувало 46 анархістів та осіб, які співчували їм. Зокрема у Полтаві та Полтавському повіті зафіксували 28 осіб, Роменському повіті – 9, Миргородському – 4, Лохвицькому – 2, Гадяцькому – 1, Костянтиноградському – 1, Пирятинському – 1 [51, арк. 81]. Станом на 1 жовтня 1922 р. на негласному оперативному обліку на Полтавщині перебувало 45 анархістів, з яких у Полтаві – 24, Полтавському повіті – 1, Роменському – 10, Миргородському – 4, Лохвицькому – 2, Гадяцькому – 2, Костянтиноградському і Пирятинському – по одному [50, арк. 41].

У першій половині вересня 1921 чекісти звітували про відсутність у повітах губернії анархістських організацій. Останні були помічені лише в Роменському окрузі, де виявлялися спалахи «анархо-бандитизму» без політичного підтексту [44, арк. 7]. Орієнтовно влітку–восени 1922 р. чекісти повідомляли про наявність групи анархістів у Гадячі [50, арк. 80]. За іншими даними, станом на 10 серпня 1922 р., в Гадячі і Гадяцькому помічалися дві анархістські групи [51, арк. 81]. У серпні 1923 р., за неперевіреними даними чекістів, групи анархістів існували в Опішньому та його околицях, у районі Кочубеївки–Скороходово Полтавського округу, в містечку Сорочинці Миргородського району [63, арк. 148].

У окремих місцевостях фіксувалися незначні прояви анархістської діяльності. Так, у лютому 1922 р. чекісти повідомляли, що у повіті на межі Прилуцького і Роменського округів розповсюджував літературу анархіст Бурхливий [51, арк. 5]. У грудні 1922 р. оперативники відмічали той факт, що організуючу роль серед анархістів Роменського повіту взяв на себе В. Проценко, який знову повернувся з Ярославської в'язниці. Відтак почалися збори анархістів, між якими йшли розмови про покращення матеріального благополуччя. Для цього планувалося створити

сільськогосподарську артіль і столярну майстерню [50, арк. 129]. Утім організувати їх у лютому 1923 р. місцева влада не дозволила, внаслідок чого ентузіазм у керівника роменських анархістів швидко згас [63, арк. 20].

У січні 1923 р. оперативники виявили у Зінькові біглого з Рязанської в'язниці анархіста К. Пилипенка. Останній улаштувався землеміром і проводив свою лінію в роботі, всупереч інструкціям радянської влади. Відтак чекісти дали завдання щодо його арешту. Останнє було виконано у лютому, а вже у березні анархіста разом із заведеною справою відправили до Харкова [63, арк. 7, 20, 36].

Факти активності анархістів були зафіксовані і в Кременчуці. Зокрема, у липні 1923 р. чекісти повідомляли про те, що анархіст Я. Меберт, який влаштувався у місті на «1-й шкірзавод», групував навколо себе «опозиційний елемент» профспілки «шкірників». Він також відкрито виступав з критикою радянської влади і комуністичної партії на зборах профспілки «шкіряників». З огляду на це чекісти знову взяли його на облік у якості активного анархіста [63, арк. 136-136 зв.].

Співробітники органів ДПУ здійснювали вербування інформаторів (сексотів) з середовища анархістів [50, арк. 80; 63, арк. 136 зв.]. У травні–липні 1923 р. вони повідомляли про наявність у Роменському окрузі (с. Волошинівка і Гадяч) двох сексотів (освідомлювачів) по анархістах, у той час як у інших округах внутрішнє освідомлення стосовно анархістів було відсутнє. При цьому у липні 1923 р. у Кременчуці були вжиті заходи до введення сексота [63, арк. 84, 91, 136 зв.].

З часом співробітники спецслужб посилили репресивні заходи щодо представників анархістського середовища. Орієнтовно у квітні 1924 р. ОДТО ОДПУ, виконуючи завдання губвідділу ДПУ, здійснило операцію стосовно групи анархістів. Вона включала затримання її учасників, які працювали на транспорті (очевидно, на залізничній ділянці станції «Полтава-Південна»). 19 травня 1924 р. було заарештовано помічника токаря паровозних майстерень М. Галат-Рогового за участь у групі. Всього під вартою знаходилося троє з 4-х залізничників-анархістів, які працювали у транспортних установах та перебували на негласному оперативному обліку (помічник слюсаря депо Грязнов, учень слюсаря Іклатий та

Галат-Роговий). Вказані дії призвели до дезорганізації анархістської групи [73, арк. 20; 85, арк. 94; 229, с. 79].

Загалом у зимовий період часу на приватних квартирах відбувалися поодинокі зібрання окремих анархістів, які обмежувалися опрацюванням старої анархістської літератури. З початком весняного, а особливо літнього періодів робота анархістів активізувалася [78, арк. 8, 14; 85, арк. 50, 51].

Так, на початку 1925 р. відновила свою діяльність група анархістів у Полтаві, дезорганізована проведеною у квітні 1924 р. операцією. Її чисельність доходила до 12 осіб, серед яких було двоє колишніх членів КСМУ привокзального району міста, а робота полягала у збиранні «... анархістських сил», здійсненні теоретичних занять, підтримуванні зв'язку з Києвом. При цьому у ній припускали до весни зайнятися вчиненням експропріацій. Стосовно вказаної групи співробітники органів ДПУ здійснювали оперативну розробку [82, арк. 69; 85, арк. 94]. Водночас у березні вони повідомляли, що серед полтавських анархістів спостерігалось затишшя, зумовлене головно матеріальною незабезпеченістю внаслідок безробіття. Відтак більшість із них була насамперед заклопотана покращенням власного матеріального добробуту, відмовляючись від ведення політичної діяльності [83, арк. 7].

З іншого боку, значне поживлення діяльності анархістів Полтавської організації (групи) спостерігалось навесні 1925 р. [83, арк. 37, 76, 122; 84, арк. 6]. До 1 травня нею було випущено перший номер журналу під назвою «Анархія» у кількості 46 (за іншими даними – 41 [85, арк. 51]) екземплярів. Спочатку його написали від руки друкованими літерами, а потім віддрукували на шапірографі. Журнал мав обсяг 45 сторінок, складався з 5 статей та 6 віршів, був написаний «... російсько-українською мовою ...». За словами чекістів, він був мало змістовний. Широкого розповсюдження серед населення журнал «Анархія» не отримав. За одними даними, більше 20 його екземплярів було розіслано у різні міста, а 15–18 екземплярів – роздано членам Полтавської анархістської організації [85, арк. 51]. За іншими даними, журнал розповсюджували серед членів Полтавської групи, по 10 екземплярів направили в Сорочинську та Гадяцьку організації анархістів, по 2–3 екземпляри мали направити у Київ, Харків, Тулу та Брянськ, з якими у полтавців

існував зв'язок. При цьому у першотравневих урочистостях анархісти участі не взяли [84, арк. 6, 48; 85, арк. 51]. За даними чекістів, анархістів не планували робити на Полтавщині якихось інших виступів, оскільки вони боялися бути заарештованими за прикладом Харкова, Москви і Ленінграду, де за існуючою у групі інформацією, органи ДПУ здійснили масові операції стосовно анархістів [84, арк. 6].

Серед членів Полтавської групи відбувався збір матеріалів і коштів для випуску другого номеру журналу [84, арк. 48; 85, арк. 51]. Однак досить скоро від задуму відмовилися з технічних причин, адже друк на шапірографі себе не виправдовував та не досягав мети. Тому анархісти намагалися організувати невелику типографію (типографський станок), але відсутність коштів серйозно гальмувала надалі розгортання роботи в повному обсязі. Внаслідок цього вони все частіше говорили про необхідність здійснення експропріацій [84, арк. 125; 85, арк. 42, 51].

Станом на середину червня 1925 р. оперативники відзначали поживлення роботи анархістської організації (угруповання) у Полтаві, яке нараховувало до 40 осіб. Зокрема, навесні, а особливо на початку літа, у різних місцях на околицях Полтави регулярно проходили збори гуртків, які часто відвідували усе нові особи. На них вивчали анархістську літературу, ознайомлювалися з найновішою літературою і журналами, які отримували нелегально з Москви, Харкова й інших міст, з якими існував «живий зв'язок». «Старими» анархістами, активом групи читалися доповіді на різноманітні політичні теми з подальшим обговоренням присутніми почутої інформації. Водночас проблемним моментом у роботі залишалося невирішеність питання щодо коштів. Воно, як і раніше, перебувало у «... критичному стані ...» й не давало змоги організувати типографію і випустити журнал [85, арк. 33, 42, 50, 51].

Члени Полтавської міської групи (організації) також проводили анархістську агітацію та пропаганду там, де були її наявні члени: в учнівському середовищі навчальних закладів міста (Торгово-промислової школі, Агрокооперативному технікумі, Фельдшерській школі), частково серед робітників паровозних майстерень

та ін. Полтавська організація частково розповсюджувала вплив на Решетилівський район. Там, за не повністю перевіреними у чекістів даними, існувала окрема група анархістів. Особливої діяльності серед селян району вона не проводила, обмежуючись читанням анархістської літератури в середині гуртка та ін., а керівник підтримував постійний «живий зв'язок» із Полтавською організацією [85, арк. 42, 50].

З іншого боку, у першій половині 1925р., крім організації анархістів у Полтаві, чекісти повідомляли про наявність на Полтавщині активних анархістських організацій у Лубенському і Роменському округах [85, арк. 50]. Зокрема, існували Лубенська, Лохвицька, Сорочинська, Гадяцька групи анархістів. У Кременчуці оперативники не виявили анархістської організації, за винятком окремих старих анархістів, організаційно не пов'язаних між собою [85, арк. 50, 53].

Навесні 1925 р. спостерігалось посилення активності окремих анархістських організацій (груп) на Полтавщині, зокрема, Лохвицької, Гадяцької, Сорочинської, між якими підтримувався тісний «живий» зв'язок. У них також існував зв'язок із Києвом і Харковом [78, арк. 8, 14; 83, арк. 37, 76].

У Лубнах діяльність анархістів не спостерігалася. Водночас значною активністю відзначалася організація (група) анархістів в містечку Великі Сорочинці Лубенського округу. Вона існувала при Великосорочинських педагогічних курсах, нараховувала до 35 членів, при чому до її складу також входило кілька вчителів. Тамтешні анархісти проводили роботу як серед учасників педагогічних курсів, так і серед місцевого селянства. Власного друкованого видання Сорочинська група не мала, проте отримувала журнали, які випускали Полтавська і Гадяцька групи анархістів, з якими підтримувала зв'язок. За даними чекістів, анархісти на всіх сходах населення виступали проти пропозицій і заходів місцевої влади, намагаючись усіляко її компрометувати, відзначали випадки зриву сходів і прийняття на них пропозицій, висунутих анархістами. Також ними проводилася агітація проти податків, до якої прихильно ставилася «... деяка і особливо куркульська частина селянства ...». Наприклад, 18 травня 1925 р. в с. М. Сорочинці Лубенського округу на загальному сході було ухвалено передати у розпорядження

селян 30 десятин фондової землі, яка числилася за районним виконавчим комітетом. Того ж дня розпочався її розподіл між селянами. За даними оперативників, керівну роль в даному випадку відіграв анархіст, який проходив по оперативному обліку. Відтак за ініціативою чекістів, для вирішення становища, що створилося, до селища виїхав представник окружного земельного управління для повторної постановки цього питання на сході селян [85, арк. 51, 52].

Сорочинська група (організація) анархістів становила реальну небезпеку. На рахунку її учасників було вчинення у Великих Сорочинцях злочинних дій восени 1923 р., зокрема, вбивство комуніста Литвиненка, проведена експропріація (збройне пограбування) Великосорочинських педагогічних курсів із метою здобуття коштів для існування організації та особистої наживи. При цьому таке саме пограбування готувалося здійснити і на Хомутецьку агрошколу. Також організація анархістів здобула зброю шляхом обеззброювань радянських працівників. Так, в одного жителя Великих Сорочинець було відібрано гвинтівку, а у іншого – револьвер. Деякі члени організації здійснювали за допомогою шапірографу підробку документів. При цьому влітку 1924 р. у полі серед соняшників відбулася анархістська конференція, на якій були присутні представники від В. Сорочинець, М. Сорочинець, Хомутця, Зуївців, а також одна особа з Києва. Подібна конференція мала відбутися у липні 1925 р. [105, арк. 22; 151, арк. 17, 18, 20].

У травні 1925 р. у чекістів існували неперевірені дані про наявність у Сорочинської групи (організації) 50 гвинтівок, які були сховані в лісі, а у той час нібито відкриті. За допомогою цієї зброї припускалося здійснення анархістами терористичних актів стосовно місцевих відповідальних робітників. До вбивства нібито було намічено 8 осіб. Відтак оперативники вжили «... енергійні заходи ...» для перевірки цих даних та попередження здійснення терактів [84, арк. 125].

Розгалужена анархістська мережа існувала в Роменському окрузі, на теренах якого, за даними чекістів, перебувало близько 40 анархістів. Існувало кілька окремих маленьких груп (угруповань), по 5–7 осіб у кожній, зокрема, в Гадяцькому, Веприцькому, Синевському і частково Петровському районах округу. При цьому

їхній керівний центр знаходився у Гадячі. В самих Ромнах, за неперевіреними даними оперативників, при технічній школі існувала група анархістів, однак конкретними діями вона себе не виявляла. Учасниками вказаних вище груп були переважно вчителі й учні. Відтак, на думку чекістів, учбові заклади в Гадячі, Розбишівці й інших місцях зазначених районів частково знаходилися під впливом анархістів. Ідейним керівником анархізму в Роменському окрузі був якийсь «фельдшер», який підтримував зв'язки з іншими містами. Анархісти також звертали увагу в своїй роботі на селянство, серед якого користувалися деяким впливом, особливо в частині податкової політики. Так, в окрузі були зареєстровані окремі випадки проведення ними агітації серед селянства, спрямованої як проти податків, так і проти заходів радянської влади. З іншого боку, співробітники органів ДПУ відмічали, що часто учасники анархістських угруповань округу у минулому служили у різних білих арміях, або ж були колишніми бандитами чи синами куркулів [85, арк. 52, 53].

Активністю відзначалася Гадяцька група анархістів. До середини червня 1925 р. вона випустила 3 номери власного журналу під назвою «Вільна Думка». Друкували його на шапірографі, видавали винятково українською мовою, а розповсюджували здебільшого серед селянства. Однак у вказаній групі анархісти вели розмови про здійснення експропріацій [85, арк. 52]. Це могло свідчити про її матеріальну скруту.

Постійне посилення активності діяльності анархістів спричинило протидію структур правлячого режиму у вигляді проведення спецслужбами репресивних заходів. У ніч на 23 червня 1925 р. губвідділом ДПУ була проведена «... операція по анархістах ...», у результаті якої у Полтаві арештували 28 членів анархістської організації. Під час обшуків виявили гвинтівку, 2 револьвери, 2 бомби, шапірографну стрічку, типографський шрифт, 12 екземплярів різних анархістських журналів – «Почин», «Анархія», «Вільна думка» та ін., рукописні статті для журналів, різну анархістську переписку й літературу тощо. За оцінкою чекістів, проведена операція призвела до паралізації роботи анархістського угруповання у Полтаві [85, арк. 63, 72]. Крім цього, обшуки і затримання анархістів відбулися у ніч

на 23 червня і в інших місцевостях регіону, зокрема у Лубенському окрузі. Серед іншого, деяких затриманих звинувачували у зберіганні вогнепальної зброї без дозволу влади [105, арк. 1, 3, 6, 22; 151, арк. 1, 3, 6]. У Роменському окрузі ДПУ було заарештовано 22 анархісти [81, арк. 109, 110].

Загалом у «справі анархістів Полтавщини» ДПУ заарештувало 85 осіб. Це була молодь віком 18–23 років, здебільшого незаможники, мешканці різних сіл і міст колишньої Полтавської губернії. Дослідник В. Прилуцький зауважував, що, за даними органів ДПУ, документам якого не завжди можна вірити з цілковитою впевненістю, ці люди створили бойову групу для здійснення експропріацій та терористичних актів [418, с. 88; 419, с. 28-29].

У результаті проведення попереднього слідства у справах арештованих анархістів, яке закінчилося у липні, чекісти не отримали нових і важливих свідчень, адже більшість фігурантів узагалі відмовилися давати покази. Потім арештовані в день загальної операції були звільнені, після чого ніякої діяльності, за даними чекістів, не проводили [85, арк. 79]. 15 арештованих анархістів, згідно отриманого в середині липня 1925 р. розпорядження секретного відділу ДПУ УСРР були направлені 22 липня до Харкова в ДПУ УСРР разом з усіма справами й речовими доказами на предмет вирішення питання про висилку деяких із них на «Північ». Чекісти зауважували, що матеріал для направлення їх у зсилку був достатній [85, арк. 87]. Відтак на Полтавщині фактично було покінчено з анархістським рухом. Деякі з угруповань (груп), окремі анархісти могли продовжували підпільну діяльність у другій половині 1920-х рр. [440, с. 24; 442, с. 89, 92-94].

Отже, у першій половині 1920-х рр. мережа підпільних анархістських осередків існувала у різних місцях Полтавщини. Значну частину їхніх учасників становила молодь. Анархісти активно доводили свою позицію до суспільства шляхом випуску і поширення власних листівок, відозв, газет, а також індивідуальної, усної агітації. У них гостро критикували владу, її соціально-економічну політику, існуючий устрій. Водночас анархісти становили реальну загрозу з огляду на вчинення кримінальних злочинів, зокрема, озброєних нападів/замахів, експропріацій (пограбувань).

Проти анархістського підпілля правлячим режимом та його структурами застосовувалися різні методи. Так, органи держбезпеки застосовували ведення зовнішнього спостереження, впровадження освідомлювачів у групи (організації) з подальшим провокуванням внутрішнього розкладання, вчиняли арешти. В результаті у 1925 р. анархістське середовище у регіоні було нейтралізоване, проте деякі групи та окремі анархісти могли продовжувати підпільну діяльність й у другій половині 1920-х рр.

Підсумовуючи все вищенаведене, можемо зробити такі зауваги. Суспільно-політична арена Полтавщини першої половини 1920-х рр. була представлена соціал-демократами (меншовиками), правими есерами, есерами-максималістами, лівими есерами-синдикалістами та інтернаціоналістами. Поряд із ними діяли угруповання, які сповідували анархістську ідеологію. Всі вони були опонентами й противниками більшовицького режиму. Ексклюзивну позицію займали анархісти, які взагалі відкидали будь-яку форму державної влади.

За винятком анархістів, вказані політичні сили були нечисленими й маловпливовими. Методи роботи в кожній з організацій були різними. Так, меншовики певний час мали змогу виявляти легальну політичну активність, були представлені в місцевих органах влади. Праві есери під тиском репресій змушені були перейти в підпілля, проте це не заважало їм вдаватися до поширення листівок, агітації в профспілках тощо. Ліві есери діяли нелегально, але в тісному контакті з есерами-максималістами, які певний час мали легальні умови існування. Анархісти існували в підпіллі, мали низку гуртків, особливо молодіжних, й активно доводили до суспільства свої ідеї шляхом поширення власних листівок, відозв, газет, а також за допомогою індивідуальної агітації. Водночас вони становили реальну загрозу з огляду на застосування експропріацій (грабунків), озброєних нападів.

У боротьбі з осередками соціалістичних партій та організацій, анархістськими угрупованнями традиційно застосовувалися два головні методи – репресивний (арешти, звільнення з роботи тощо) та агітаційно-пропагандистський, спрямований на дискредитації в очах населення та внутрішню деморалізацію. В результаті одними з перших на Полтавщині зазнали розгрому праві есери. Час ліквідації інших

есерівських і меншовицьких осередків припав на 1922–1924 рр. Останніми припинили існування підпільні анархістські угруповання після проведених у 1925 р. арештів. При цьому анархісти могли продовжувати підпільну діяльність у другій половині 1920-х рр.

РОЗДІЛ 4. НЕЙТРАЛІЗАЦІЯ ТА РОЗГРОМ СІОНІСТСЬКОГО РУХУ

4.1. Єврейські прорадянські партії

Одним із помітних явищ суспільно-політичного життя радянської України 1920-х рр. була активізація й наростання сіоністського руху, представники якого вважали своєю головною метою створення єврейської держави в Палестині. Втім він не був однорідним, включаючи як антибільшовицьки, так і прорадянськи налаштовані партії та організації.

Сіоністський рух був пов'язаний із наявністю єврейської спільноти, яка у середині 1920-х рр. була другою (після росіян) за чисельністю у республіки [210, с. 109]. Проживали євреї й на території Полтавщини. За даними офіційної статистики, станом на 17 грудня 1926 р. у Полтаві, включно з її передмістям, на 88762 особи населення нараховувалося 18281 євреїв. У той самий час у Кобеляках на 10984 особи припадало 1394 євреїв [220, с. 1-2]. Помітна кількість представників єврейської спільноти проживала у середині 1920-х рр. на теренах Кременчуцького округу, зокрема у таких населених пунктах, як Олександрія, Ново-Георгіївськ, Семенівка, Градизьк, які у більшовицькій документації іменувалися як «єврейські містечка» [29, арк. 9]. У той самий час у Кременчуці єврейське населення становило близько 60 % [27, арк. 7].

Прорадянський єврейський суспільно-політичний табір був представлений Єврейською комуністичною партією (Поалей-Ціон), Єврейською соціал-демократичною робітничою партією (Поалей-Ціон) та ін.

Окреме місце у суспільно-політичному спектрі займав Бунд, політичний шлях якого завершився навесні 1921 р. прийняттям рішення про саморозпуск і злиття з правлячою більшовицькою партією [277, с. 157-158; 292, с. 28-30; 293, с. 115-117]. Згідно з директивами циркулярного листа ЦК РКП(б), 12 квітня 1921 р. на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У було ухвалено створити комісію зі злиття з Бундом у складі 3 осіб: представників губкому КП(б)У, єврейського відділу,

комітету Бунду [42, арк. 45]. Згодом, на засіданні президії губкому КП(б)У від 19 травня 1921 р. ухвалили розіслати партійним організаціям на місця циркулярний лист у питанні злиття з Бундом [42, арк. 67]. У ньому листі повітовим парткомам КП(б)У пропонувалося негайно створювати комісії зі злиття Бунду з КП(б)У та закінчити процес злиття через тиждень після отримання цього листа. При цьому у місцевостях, де не існувало організацій Бунду, а були лише його окремі члени, які мали партійні квитки, видані до березня 1920 р., такі особи підлягли автоматичному вступу в КП(б)У з зарахуванням партійного стажу з 1 квітня 1920 р. Відтак осередки Бунду припинили існувати на Полтавщині.

Єврейська комуністична партія (Поалей-Ціон) (далі ЄКП – авт.) також обрала шлях саморозпуску. При цьому 1920 р. її ЦК намагався вступити в переговори з більшовиками щодо організаційного включення ЄКП в більшовицьку партію в якості єврейської секції, але тоді єкапістам було відмовлено. Згодом лави ЄКП охопив внутрішній розкол. У березні 1922 р. утворилася ліва фракція, яка виступала за вступ у більшовицьку комуністичну партію. Згодом її прибічникам удалося отримати перевагу в місцевих парторганізаціях. Відтак у грудні 1922 р. Всеросійською конференцією ЄКП було прийнято рішення про розпуск партії [205, с. 90-91; 240, с. 259-260; 277, с. 159-160].

На початку 1920-х рр. осередки ЄКП легально діяли на Полтавщині. Вони не відзначалися ані помітною активністю, ані чисельністю. Їхню роботу відстежували чекісти. Так, в Інформаційному бюлетені губернської ЧК за 1–15 вересня 1921 р. стисло зазначалося, що в Лубенському повіті існувала ЄКП, яка проводила роботу винятково серед єврейського населення [44, арк. 7 зв.]. Про інші осередки цієї партії в документі не зазначалося. Як зауважує дослідник В. Прилуцький, у Кременчуці, Полтаві, Пирятині діяли осередки Євкомолу – легальної Єврейської комуністичної спілки молоді, яка орієнтувалася на ЄКП. При цьому наявний у Пирятині осередок Євкомолу був одним із найміцніших в Україні. У ньому налічувалося 50 юнаків та дівчат євкомольців [418, с. 56-57; 419, с. 30-31].

Єврейська комуністична партія була представлена в системі органів радянської влади та управління на місцях, проте кількість єкапістів там була

мізерною. Наприклад, унаслідок виборів до міської ради Пирятина, які відбулися 1 квітня 1920 р., було обрано 20 осіб. Із них пройшов повністю список більшовиків-комуністів – 12 осіб, і від ЄКП – 8 осіб [3, арк. 29]. Серед 207 делегатів, які з'явилися на Лубенський повітовий з'їзд рад, що розпочався наприкінці січня 1921 р., було лише 2 єкапісти [88, арк. 81].

Влада використовувала ЄКП в процесах руйнації традиційних єврейських установ та радянизації вказаної спільноти. Прикладом цього є зміст звернення до відділу управління Полтавського губернського виконавчого комітету від 20 серпня 1920 р. за підписом секретаря Полтавського губкому КП(б)У та завідувача єврейського відділу (даді єввідділ – авт.) губкому КП(б)У. У ньому єввідділ звертав увагу на існуючі «... єврейські суспільно-буржуазні установи як община і інші». Відтак висловлювалося прохання призначити ліквідаційну комісію в складі трьох осіб із представників єввідділу, Комбунду та ЄКП, а також «... запропонувати їм у найкоротший термін ліквідувати всі єврейські суспільно-буржуазні установи» [37, арк. 50].

Разом із тим ситуація навколо Єврейської комуністичної партії перебувала в полі зору Полтавського губкому КП(б)У. Так, 13 грудня 1920 р., на засіданні його президії ухвалили доповнити порядок денний майбутнього пленуму губкому КП(б)У, серед іншого, окремим питанням про ЄКП [32, арк. 69 зв.; 34, арк. 151].

Гостра військова ситуація змушувала більшовиків іти на тимчасові союзи з іншими політичними силами, використовуючи їхні людські та інші ресурси. ЄКП також брала участь у проведенні мобілізацій своїх партійців на фронтах [205, с. 85-86]. Утім коли зовнішня небезпека для існування радянської влади минала, потреба у допомозі автоматично відпадала. Так, на засіданні президії Полтавського губкому КП(б)У від 19 квітня 1921 р., розглянувши відношення ЄКП про включення їхніх представників у «комчастину», ухвалили відмовити [42, арк. 51 зв.].

25 жовтня 1921 р. члени організаційного бюро (далі оргбюро – авт.) ЦК КП(б)У, у відповідь на запит Кременчуцького губкому КП(б)У щодо можливості включення членів ЄКП до Частин особливого призначення, вирішили: «Вважати з політичних міркувань неможливим». А вже 5 листопада 1921 р. члени оргбюро

ЦК КП(б)У ухвалили поширити зазначену вище постанову у всеукраїнському масштабі. Відповідні виписки з протоколів оргбюро ЦК КП(б)У за 25 жовтня та 5 листопада під грифом «Цілком таємно», були направлені всім губкомам КП(б)У, в т. ч. Полтавському [39, арк. 52].

Місцеві екапісти намагалися вести боротьбу зі своїми політичними конкурентами, підтримуючи репресивні заходи більшовицької влади. В архівних фондах збереглася заява за підписом секретаря Полтавського губкому ЄКП Я. Ефроїмсона від 14 січня 1921 р. Вона була адресована голові губернської ЧК, а її копія – надіслана Полтавському губкому КП(б)У. У заяві губком ЄКП висловив клопотання долучити представників ЄКП в якості обвинувачів до справи заарештованих за звинуваченням у контрреволюції прилуцьких сіоністів, а саму справу – передати в революційний трибунал для гласного розгляду з огляду на її суспільний інтерес і класове значення. Губком ЄКП вважав, що лише так буде найуспішніше викрито реакційну сутність сильної і впливової у єврейському середовищі «імперіалістської буржуазії». При цьому у ЄКП особливо наполягали на тому, аби «... ця справа розглядалася як політична демонстрація проти євр.[ейської] буржуазії, а не як звинувачення в конкретних вчинках окремих особистостей» [43, арк. 1].

У іншому документі знаходимо яскравий приклад взаємного політичного поборення, ініційованого екапістами проти партії «Цейрей-Ціон», що було на руку й більшовикам. Про це свідчить зміст звернення до президії Полтавського губернського виконавчого комітету під грифом «таємно», за підписом секретаря губкому ЄКП Я. Ефроїмсона, датованого 14 січня 1922 р. Його копію надіслали в Полтавський губком КП(б)У [50, арк. 24]. У документі губернський комітет ЄКП, у зв'язку з наказом про реєстрацію всіх організацій, знову порушував питання про недопущення легалізації сіоністської партії в цілому та її складника «Цейрей-Ціон», а також указував на необхідність «... ліквідувати сіоністів». Мотивувалося це тим, що зазначені організації активно виявили свою реакційну сутність у боротьбі з єврейськими робітничими партіями, антирадянською агітацією, ворожим ставленням до радянської влади та ін. [50, арк. 24]. Окремо вказувалося на потребі

вчинення політично-адміністративного тиску на єврейську буржуазію, єврейські буржуазні організації, розвитку яких сприяла нова економічна політика [50, арк. 24]. При цьому єкапісти вважали, що «Цейрей-Ціон» також несла відповідальність за політичні виступи всієї сіоністської партії та наполягали, щоб губернський виконком «... виходив не з місцевих конкретних умов, а з факту існування єдиної Всесвітньої Сіоністської організації, окремі частини якої відповідальні за виступи всієї організації». У документі підкреслювалося: «Порушуючи клопотання перед Губвиконкомом про ліквідацію сіоністів, Губком Є.К.П. разом із тим вважає необхідним підкреслити, що успішна боротьба з сіоністами і зміцнення ідеї Рад.[янської] влади серед євр.[ейських] робітників може розвиватися лише за умови надання широкої матеріальної і моральної підтримки Є.К.П. ...», яка на чільне місце своєї діяльності ставила справу боротьби з єврейською буржуазією [50, арк. 24]. По-суті, в цьому зверненні єкапісти намагалися показати себе справжніми борцями з сіонізмом, прибічниками радянської влади, і – водночас – прагнули заручитися її усебічною підтримкою.

Пізніше, 11 лютого 1922 р. на засіданні бюро Полтавського губкому КП(б)У було ухвалено рішення «ліквідувати» справу про сіоністів та використати наявні в ній матеріали з агітаційною метою [48, арк. 8 зв.]

Єкапістське середовище на Полтавщині не оминув внутрішньопартійний розкол. Станом на першу половину лютого 1922 р. чекісти повідомляли, що організація ЄКП існувала легально. Її партійні організації діяли у Полтаві, Прилуках, Пирятині. Водночас у Полтаві знаходилося губернське бюро (комітет) ЄКП у складі Я. Ефроїмсона, І. Манера і М. Фальковича, а також клуб по вулиці Преображенській [230, с. 90-91; 51, арк. 15 зв., 47]. Проте у зазначений період у Пирятинській організації ЄКП, через незгоду з тактикою ЦК, стався внутрішній розкол. Зокрема, з її лав там вибуло 29 осіб, серед яких були навіть члени ЦК ЄКСМ (Євкомолу – авт.), про що телеграмою було повідомлено губком ЄКП. У результаті в Пирятині було організовано партійну трійку для керівництва роботою. Більше того, єкапісти, які відкололися від партії, почали переговори з КП(б)У щодо вступу

до неї. У відповідь єввідділ Полтавського губкому КП(б)У ухвалив постанову про можливість винятково персонального вступу [230, с. 90-91; 51, арк. 15 зв., 47].

На наш погляд, це були паростки серйозного внутрішньопартійного розколу, які, як побачимо згодом, виникали не без сприяння більшовиків та їхніх структур. На переконання Л. Бабенко та С. Ляхівненка, «... головним перевіреним засобом нищення партії стало провокування чекістами внутрішнього розколу» [230, с. 91]. Вважаємо, що така думка може мати під собою підґрунтя, зважаючи на дані звіту ДПУ УСРР про піврічну діяльність за січень–червень 1922 р. У ньому прямо зазначалося, що органи ДПУ у своїй «боротьбі» з антирадянськими партіями «... вступили на шлях безкровних репресій, застосовуючи заходи ізоляції, висилки та ін.». З допомогою освідомлення і спостереження вони не лише боролися з активними проявами діяльності партій, але і брали на себе керівництво внутрішньопартійними чварами, що слугували для розкладання організацій [52, арк. 28].

Крім цього документи, виявлені в архівних фондах, переконливо доводять, що на місцях пробільшовицьки налаштовані екапісти в тісному контакті з членами виконавчого бюро фракції революційної меншості ЄКП у Москві вели роботу з дезорганізації та внутрішнього розкладання власної політичної сили. Вони інформували бюро про свою діяльність та узгоджували її з ним, отримували від нього рекомендації, інструкції. До цього табору належав й один із керівників губкому ЄКП Я. Ефроїмсон. При цьому місцеві екапісти з числа прибічників бюро одночасно підтримували контакти з губернською партійною організацією КП(б)У. Зміст документів також доводить участь більшовиків та підконтрольних їм структур у розпалюванні в лавах ЄКП внутрішньопартійного розколу й посиленні позицій табору «ліквідаторів».

Так, секретар бюро фракції революційної меншості у Москві у листі від 23 травня 1922 р., адресованому полтавським екапістам Ефроїмсону і Шройєцькому (очевидно Ізраєцькому – авт.), висловлював радість щодо отриманої звістки про співробітництво з ним місцевих екапістів. Серед іншого, він вказував на необхідності напруження сил для того, аби «... перетворити нашу меншість у

більшість ...», відзначав наявність у Пирятині групи (очевидно, прибічників бюро – авт.) та відсутність там організації. Разом із тим секретар бюро висловив нерозуміння логіки тих осіб з ЄКП, які поспішали перейти в більшовицьку партію, зауважуючи: «На засіданні секретаріату Комінтерну і Ц.Б. Євсекції, нам вказали, що в РКП можемо перейти тільки тоді, коли буде виконане покладене на нас завдання» [50, арк. 31].

Не менш цікавим є зміст іншого листа, написаного членами виконавчого бюро в Москві в Полтавський губком ЄКП, датованого 23 травня 1922 р. У ньому йшлося про обговорення на засіданні бюро передбачуваного плану подальшої роботи полтавських екапістів та схвалення усієї здійснюваної до цього роботи. У тактиці щодо ЦК ЄКП члени бюро вказували на необхідності уникнення виключення з лав ЄКП, використання для цього усіх компромісів, затягування переговорів із ЦК ЄКП. Пропонувалося встановити більш тісні контакти з Пирятином і Кременчуком, де існували значні групи прибічників бюро, а також з іншими найближчими до Полтави населеними пунктами [51, арк. 50]. Крім цього, йшлося про неможливість прийняття у більшовицьку компартію тих екапістів, які поспішали вступити в КП(б)У та відмовлялися від роботи з полтавськими прибічниками бюро. У листі вказувалося, що виконавче бюро проводило роботу в контакті та під керівництвом ЦК РКП(б) і ЦБ Євсекцій. Члени бюро наголошували: «Комуністична партія покладає на нас цю роботу і хто хоче бути членом КПУ повинен виконати покладену на нього роботу. Про це Ви повинні повідомити і Комітету КПУ. Товариші, пам'ятайте, що Полтава є центр ЄКП на лівобережній Україні і Ви можете відігравати велику роль з ліквідації ЄКП. На Вас лежить велика відповідальність перед єврейським комуніст.[ичним] рухом і Комінтерном» [51, арк. 50 зв.]. Отже, екапісти-«розкольникі» в Москві високо оцінювали Полтаву як центр Єврейської комуністичної партії на Лівобережжі, а відтак поклали на своїх місцевих прибічників великі надії у роботі з ліквідації власної політичної сили й підтримували з ними зв'язки.

Матеріали ще одного листа свідчать про те, що полтавські ліві екапісти одночасно контактували як із виконавчим бюро в Москві, так і з місцевим

більшовицьким партійним керівництвом. Зокрема, Я. Ефроїмсон і І. Ізраєцький у листі до Полтавського губкому КП(б)У радилися стосовно отриманих від виконавчого бюро фракції революційної меншості у Москві порад, надаючи при цьому отримані звідти листи, а також прохали губком КП(б)У «... реагувати на лінію виконбюро». Водночас полтавські єкапісти висловили губкому КП(б)У прохання надати запит у ЦК більшовицької партії щодо його відношення до Всеросійської фракційної конференції ЄКП і виконавчого бюро ЄКП [51, арк. 53].

Ухвалення наприкінці 1922 р. рішення про саморозпуск ЄКП і входження її членів у більшовицьку комуністичну партію означало кінець самостійного існування вказаної єврейської політичної сили. У лютому 1923 р. ЦК РКП(б) схвалив спеціальним циркуляром рішення конференції ЄКП і дав указівку місцевим більшовицьким організаціям прийняти до свого складу колишніх єкапістів, зарахувавши їм партійний стаж із грудня 1922 р. [240, с. 269]. Втім секретаріат ЦК КП(б)У, розглянувши наприкінці березня 1923 р. циркуляр РКП(б) про вступ ЄКП в РКП(б), уніс до нього певні доповнення. Зокрема, ухвалив дати губкомам вказівки щодо особливої уважності при переведенні єкапістів у партію з огляду на специфічні умови в Україні й насиченість української організації ЄКП міщанством, а також повідомити ЦК РКП(б) про дане доповнення та мотиви його прийняття. Витяг із протоколу засідання секретаріату ЦК КП(б)У під грифом «оголошенню не підлягає» із зазначеними вище вказівками, у Полтавському губкомі КП(б)У отримали на початку квітня 1923 р. [54, арк. 26].

Як і на загальнодержавному рівні, політичний шлях ЄКП на Полтавщині завершився входженням окремих єкапістів у КП(б)У. Механізм зміни партійної приналежності був нескладним. 23 березня 1923 р. на засіданні бюро національної меншості (далі бюро нацменшості – авт.) Полтавського губкому КП(б)У розглянули доповідь виконавчого бюро про вступ ЄКП в КП(б)У, ознайомилися з циркулярними листами РКП(б). У результаті було ухвалено низку рішень. Так, виконавчому бюро запропонували заповнити анкети на всіх бажаючих вступити в комуністичну партію з персональною характеристикою на кожного. При цьому прийняття таких осіб в партію мало здійснюватися згідно з циркуляром ЦК РКП(б).

Вирішили також звернутися до секретаря губкому КП(б)У з проханням запропонувати повітовим партійним комітетам КП(б)У втілити в життя на місцях циркуляр РКП(б) щодо ЄКП. Секретареві міського комітету КП(б)У запропонували провести на одному з партійних зібрань доповідь про ЄКП. Крім цього, було ухвалено виділити з виконавчого бюро 2-х осіб (зокрема, від нацменшості – Тейтеля) для обробки архіву екапістів, який необхідно було здати у 10-денний термін у губком КП(б)У.

Окремим питанням на засіданні бюро нацменшості розглянули поданий виконавчим бюро список місцевих екапістів із 11 осіб для затвердження їх у партії. У результаті по кожній кандидатурі прийняли окреме рішення, затвердивши не усіх. Зокрема, Маркевича як такого, що проводив антикомуністичну лінію, і якому виконавче бюро дало відвід, бюро нацменшості також не затвердило. Робітникові Пецинеру вирішили запропонувати вступити в КСМУ з огляду на його малорозвиненість та вік. Щодо робітника-друкаря Стискіна було вирішено поставити до відома Полтавський губком КП(б)У про виконання ним раніше релігійних обрядів, але, беручи до уваги «революційну заслугу» цієї особи, виконавче бюро мало надати наявний щодо нього матеріал [67, арк. 1-1 зв.].

Вказану вище постанову засідання бюро нацменшості Полтавського губкому КП(б)У щодо прийняття членів ЄКП у більшовицьку партію було затверджено на засіданні бюро Полтавського губкому КП(б)У 29 березня 1923 р. із зазначенням: «Вважати пільги, надані Ц.К. Р.К.П. до 1-го травня ц.[ього] р.[оку]» [57, арк. 124; 59, арк. 34].

Під час прийняття колишніх екапістів у КП(б)У не обійшлося без казусів. У архівних фондах збереглася заява Я. Ефроїмсона, надіслана в бюро Полтавського губкому КП(б)У. У ній висловлено клопотання звільнити його від обмежень при вступі в партію у вигляді 5 рекомендуючих підписів комуністів із 5-річним стажем. Прохання мотивувалося тим, що в 1917 р., перебуваючи членом дрібнобуржуазної партії «Цейрей-Ціон», він «... організував у ній комуністичну групу і керував розкладенням місцевої організації». Відтак уважав себе комуністом фактично з 1917 р. Також Я. Ефроїмсон розцінював дворазове добровільне перебування на

фронті, зокрема в 1919 р. під час наступу військ А. Денікіна та в 1920 р. на польському фронті, «... достроковим випробуванням комуніста ...» й підставою для ставлення до нього «... не як до ворожого елемента, а як до професійного революціонера» [51, арк. 49]. Однак, як свідчать документи, для цієї особи не зробили винятку.

У свою чергу виконавче бюро розглянуло 17 анкет єкапістів, які висловили бажання вступити в члени партії, до яких були додані біографії кожного. З них 10 анкет належали колишнім членам Полтавської міської організації ЄКП, 5 – Пирятинської групи, 2 – Прилуцької групи. Потім зазначений протокол було представлено на розгляд бюро Полтавського міськрайкому КП(б)У.

17 квітня 1923 р. на засіданні бюро міськрайкому Полтавської міської організації КП(б)У було розглянуто доповідь виконавчого бюро про прийняття в більшовицьку партію членів ЄКП (фігурувало 13 осіб). При цьому окружні групи міськрайкомом не розглядалися. По кожній кандидатурі ухвалили окреме рішення. Зокрема, колишню єкапістку Зембровську (Зомбровську) зарахували кандидатом у члени партії, а інших 6 осіб, серед яких були І. Ізраєцький та Я. Ефроїмсон, – членами партії. Між іншим, рішення щодо Я. Ефроїмсона було дописане у протоколі окремо. Згідно циркуляру ЦК РКП(б) № 151 від 16 лютого 1923 р., кожному зарахованому в члени та кандидати в члени партії зарахували партійний стаж із грудня 1922 р. Втім стосовно низки єкапістів були висловлені певні зауваження. Так, Кушнарьову (Кушнерьову), з огляду на його хворобу надали право подати анкету на вступ після видужання. Стосовно Левіна питання залишили відкритим до отримання його характеристики з партійного осередку. Єкапістам Пецинер і Гольдману було рекомендовано вступити в КСМУ, а Пекарському – відмовлено в прийнятті в члени партії як «нестійкому елементу». Стосовно Стискіна вирішили погодитися з думкою бюро нацменшості та залишили питання відкритим до з'ясування в контрольній комісії його справи про виконання ним релігійних обрядів [57, арк. 126-127; 59, арк. 35; 61, арк. 15; 66, арк. 2]. Отже, не всі вихідці з ЄКП змогли безперешкодно змінити свою політичну належність.

Остаточне вирішення питання щодо прийому членів ЄКП у лави більшовицької партії відбулося 19 квітня 1923 р. на засіданні бюро Полтавського губкому КП(б)У. У результаті було підтверджено постанову міськрайкому КП(б)У від 17 квітня щодо 13 екапістів. При цьому рішення щодо Я. Ефроїмсона у протоколі дописане окремо [57, арк. 126-127; 59, арк. 35; 61, арк. 15; 66, арк. 2]. Водночас колишніх членів ЄКП інших організацій, згідно з протоколами, розглянутими виконавчим бюро, вирішили не приймати, а направити для надання попереднього висновку відповідними окружними комітетами КП(б)У. Також виконавчому бюро запропонували упродовж 7 днів привести в порядок архіви, отримані з ЄКП і через губком КП(б)У направити їх у ЦК РКП(б) [57, арк. 126-127; 59, арк. 35; 61, арк. 15].

Згодом місцеве більшовицьке керівництво не раз поверталось до розгляду питань щодо окремих вихідців з ЄКП. Так, на засіданні бюро Полтавського губкому КП(б)У від 10 травня 1923 р. розглядали, серед іншого, питання про затвердження кандидатом партії колишнього екапіста А. Пекарського, якого постановою Центральної комісії з прийому членів ЄКП у РКП(б) від 4 травня 1923 р. було прийнято з зарахуванням партійного стажу з грудня 1922 р. У результаті члени бюро губкому КП(б)У відмінили постанову бюро губкому КП(б)У від 19 квітня в частині щодо А. Пекарського й погодились з постановою Центральної комісії [57, арк. 150; 59, арк. 44 зв.].

Отже, колишнього екапіста таки зарахували кандидатом у члени партії. Однак пізніше А. Пекарського не оминули внутрішньопартійні чистки більшовицьких лав. Йому згадали неодноразові факти хитання й відступництва – переходи з ЄКП у КП(б)У й навпаки. Так, ще восени 1920 р. А. Пекарський подав заяву про перехід з ЄКП в КП(б)У, в результаті чого президія Полтавського губкому КП(б)У від 8 листопада 1920 р. ухвалила рішення прийняти його на загальних підставах через міськрайком КП(б)У [32, арк. 59; 34, арк. 121]. Згодом він не раз змінював партійну приналежність. Перевіряюча партійна трійка по Лубенському округу ухвалила (очевидно у 1924 р. – авт.) виключити його з лав більшовицької партії з правом вступу через робітничий осередок з огляду на те, що він є «... елементом

нестійким ...». При цьому було вказано на факти його переходу з ЄКП в КП(б)У, згодом повернення в ЄКП та остаточний перехід у 1922 р. в КП(б)У. Партийна колегія Полтавської губернської контрольної комісії від 22 грудня 1924 р. ухвалила затвердити вказане рішення партійної трійки. У свою чергу 6 січня 1925 р. члени бюро Полтавського губкому КП(б)У ухвалили погодитися з вказаним вище рішенням [77, арк. 10; 79, арк. 4-4 зв.].

Подібні механізми спіткали й інших колишніх екапістів. Так, на засіданні бюро Полтавського губкому КП(б)У від 18 березня 1924 р., серед іншого, розглядали питання про колишнього члена ЄКП Фальковича. Роменський окружний комітет КП(б)У висловив клопотання про затвердження його дійсним членом більшовицької партії та зарахування партійного стажу з грудня 1922 р. на підставі циркуляру ЦК РКП(б) № 151. При цьому Фалькович був затверджений у липні 1923 р. бюро окружного комітету КП(б)У та в жовтні 1923 р. загальноміським зібранням у Ромнах. Загалом він був прийнятий Полтавською міською організацією КП(б)У кандидатом у члени партії ще до видання циркуляру ЦК РКП(б), оскільки з лав ЄКП вийшов на початку 1922 р. і на час злиття не був її членом. Однак остаточне рішення бюро губкому КП(б)У було невтішним, оскільки у ньому йшлося про неможливість з формальних міркувань затвердити Фальковича дійсним членом партії [68, арк. 69].

Отже, політичний шлях Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон) переконливо доводить, що належність до лівого прорадянського табору й ідеологічна близькість до більшовиків не були запорукою тривалого існування. Внутрішній розкол, підтримуваний більшовиками та підконтрольними їм структурами призвів до ослаблення та самоліквідації ЄКП з подальшим входження окремих її представників у КП(б)У.

Іншою легальною прорадянською партією, яка існувала до 1928 р., була Єврейська соціал-демократична робітничка партія (Поалей-Ціон) (далі ЄСДРП – авт.), згодом перейменована в Єврейську комуністичну робітничу партію. Її керівним органом у регіоні було губбюро (комітет), яке знаходилося у Полтаві. На початку 1922 р. його головою був Туранський, секретарем – Кіршенбаум, 2-м

секретарем – Абрамович [50, арк. 12], а влітку 1922 р. очільником став Розенберг [50, арк. 43, 86; 51, арк. 81].

З іншого боку, як свідчать матеріали службової звітної документації радянських спецслужб, ЄСДРП не мала на Полтавщині потужної організаційної мережі. У січні–лютому 1922 р. її осередки діяли в Полтаві, Костянтинограді, Лохвиці [50, арк. 12; 51, арк. 15 зв.]. Згодом, у вересні 1922 р. у губвідділі ДПУ констатували відсутність повітових організацій ЄСДРП у регіоні, водночас відзначали наявність у Пирятинському повіті ініціативної групи з оформлення партійної організації в Пирятині [50, арк. 43]. У січні–травні 1923 р. чекісти звітували про наявність Полтавського, Хорольського та Пирятинського осередків ЄСДРП [63, арк. 6, 13, 31, 55, 81, 97].

Кількість членів ЄСДРП на Полтавщині також була мізерною. Так, у Полтаві станом на 10 серпня 1922 р. перебувало всього 8 осіб, які належали до вказаної партії [63, арк. 81]. У жовтні 1922 р. на оперативний облік у губернському центрі було взято 12 осіб, з яких активно проявляли себе 3 особи [50, арк. 86]. У січні–травні 1923 р. особовий склад членів ЄСДРП на Полтавщині нараховував 22 особи, з яких у Полтавському осередку перебувало 18 осіб, Хорольському – 3, Пирятинському – 1 [63, арк. 6, 13, 31, 55, 81, 97].

Співробітники органів держбезпеки на місцях були добре поінформовані щодо внутрішніх процесів у поалей-ціоністському середовищі, а фактично в осередку у Полтаві, здійснюючи висвітлення внутрішньої роботи організації за допомогою сексота. У своїй службовій звітній документації чекісти упродовж 1922–1923 рр. оцінювали вплив ЄСДРП на єврейське населення, зокрема робітництво, як незначний, або й зовсім відсутній. Незначним впливом вона користувалася у середовищі учнів вечірніх шкіл. Ставлення ЄСДРП до радянської влади та її заходів чекісти оцінювали як лояльне [50, арк. 102, 121 зв., 132; 63, арк. 6 зв., 13].

Судячи з матеріалів службової звітної документації радянських спецслужб, активної діяльності члени Полтавського осередку ЄСДРП не проводили. Однією з причин цього була його фінансова скрута. Спочатку діяльність концентрувалася навколо наявного у місті до червня 1922 р. клубу, що слугував місцем для

проведення зібрань, співбесід, читань лекцій. При ньому існував гурток із вивчення політекономії. Також здійснювалася робота з організації молоді навколо поалейціоністської партії. Згодом через відсутність коштів клуб було закрито, після чого робота членів осередку відбувалася на приватних квартирах [50, арк. 12; 51, арк. 15 зв., 81].

Діяльність Полтавського осередку ЄСДРП пожвавилася у вересні–жовтні 1922 р. після прибуття з Москви делегата Всеросійського партойтиага. Було розглянуто доповідь делегата, схвалено обраний партойтиагом політичний курс, а також рекомендовано вживати заходи до якнайшвидшої консолідації всіх революційних «Поалей-Ціон» в одну єврейську комуністичну партію. Члени ЄСДРП від імені партії виявили активну участь під час відкриття єврейського зібрання-мітингу. У єврейському пролетарському середовищі Полтави було розповсюджено 25 номерів друкованого органу ЦК ЄСДРП – «Єврейського пролетарського життя». Взавши участь у конференції фабзавкомів і правлінь профспілок, голова організації ЄСДРП Розенберг запропонував резолюцію про організацію єврейської секції при профспілках, яку, однак, було відхилено. З іншого боку, Розенберга обрали до складу правління єврейського пролетарського клубу імені Гроссера. У результаті, як зауважували чекісти, там з'явилися певні «сліди» його агітації. Останнє не могло не викликати занепокоєння влади, а тому через підконтрольну більшовикам євсекцію було вжито заходів із відсторонення Розенберга з правління клубу [50, арк. 43, 86].

У губвідділі ДПУ ретельно стежили за членами ЄСДРП. У жовтні ним було надано у повіті циркуляр з вказівкою щодо методів роботи повітових уповноважених ДПУ стосовно ЄСДРП [50, арк. 86, 102]. Утім, навіть попри вказані вище окремі вияви публічної політичної активності поалейціоністів у Полтаві, чекісти у своїх звітах у жовтні–листопаді 1922 р. констатували, що організація ЄСДРП небезпеки не становила [50, арк. 102, 111]. Фактично причиною пасивності та бездіяльності партійного осередку було поглинення його членів вирішенням матеріальних питань, торгівлею [50, арк. 102, 111, 121 зв.].

Між іншим, у циркулярі ЦК КП(б)У губкомам (листопад 1922 р.) йшлося про те, що у зв'язку з проведенням у грудні в Москві I Всеросійської єврейської

безпартійної робітничої конференції, необхідно було вжити усіх заходів з обрання на неї у переважній більшості комуністів, а також близьких до комуністів безпартійних робітників. При цьому особливе політичне значення полягало у тому, аби на конференцію не були обрані представники «націоналістичних партій» («Цейрей-Ціон», ЄКП, ЄСДРП) [63, арк. 158].

У грудні 1922 р. робота Полтавського осередку знову активізувалася. Після приїзду до Полтави члена ЦК ЄСДРП Гертлера було переобрано склад комітету (головою став Розенберга, секретарем – Гетлера, а членом бюро – Х. Шимкевич). Було також організовано клуб-читальню по вулиці Трегубівській, до якого перевезли бібліотеку раніше ліквідованого клубу імені Б. Борохова. Її також поповнили новою літературою, привезеною з Москви делегатами з'їзду ЄСДРП.

У партійному осередку не оминули увагою вшанування 17 грудня 1922 р. дня смерті засновника й ідеолога поалей-ціоністського руху Б. Борохова. У зв'язку з цим було проведено загальне зібрання членів Полтавської організації за участі запрошених безпартійних гостей, для яких Розенберг і Гетлер прочитали доповідь про Б. Борохова. При клубі було організовано марксистський гурток. Його відвідувало 8 безпартійних осіб із середовища учнів вечірніх шкіл, а керівником був Розенберг. Зі свого боку у губвідділі ДПУ продовжували поглиблення оперативної роботи стосовно Полтавського осередку ЄСДРП. Зокрема, чекістам вдалося завербувати секретного співробітника, який інформував про повсякденне життя осередку [50, арк. 132].

У січні 1923 р. члени комітету Полтавського осередку ЄСДРП вирішили вдатися до розширення культурно-просвітницької роботи організації. Відповідні рішення були ухвалені на загальному зібранні, яке відбулося 19 січня. Усіх членів Полтавської організації зобов'язали зробити підписку на журнал «Єврейська пролетарська думка». Розенбергу і Шайкевичу доручили розповсюджувати зазначене видання серед єврейського населення міста, а Малеру – популяризувати серед єврейської молоді політичні і літературні гуртки, що існували при клубі імені Б. Борохова та слідкувати за їхнім функціонуванням. Тривалі обговорення серед учасників зібрання спричинило питання щодо майбутньої читки Розенбергом у

клубі радянських працівників лекції з істмату (історичного матеріалізму – авт.). У результаті партійцю доручили під час лекції не показувати свою політичну належність, аби не виявилось, що він суб'єктивний [63, арк. 6-6 зв.].

Певний вплив на Полтавську організацію ЄСДРП мав саморозпуск Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон), що відбувся наприкінці 1922 р. У зв'язку з цим, 19 січня 1923 р. на загальному зібранні організації ЄСДРП ухвалили не перешкоджати екапістам, незгодним у питанні злиття ЄКП з КП(б)У, вступові в ЄСДРП. При цьому його умовою висунули необхідність погоджуватися з практичною роботою в Палестині через «Аррітер-Фонд». У свою чергу у лютому 1923 р. у губвідділі ДПУ вирішили скористатися вказаним вище рішенням для уведення до лав Полтавського осередку ЄСДРП колишніх членів ЄКП, які обстоювали точку зору Комінтерну, для здійснення внутрішнього розкладання [230, с. 102; 63, арк. 13]. Отже, знищивши свою політичну силу зсередини, окремі колишні екапісти отримали від влади нове завдання – зруйнувати ЄСДРП, ймовірно, за вже апробованим сценарієм. З іншого боку, це свідчить про пряму причетність більшовиків та підконтрольних їм спецслужб до процесу внутрішнього розкладання та дезінтеграції ЄСДРП.

Надалі, взимку–навесні 1923 р. активізації роботи Полтавської організації ЄСДРП не спостерігалось. Вона обмежувалася проведенням зібрань комітету та загальних зібрань. На них розглядали різні питання та доповіді, зокрема, щодо єврейського робітничого руху в Палестині, ювілею існування ЄСДРП та її внутрішнього становища, створення клубу у Полтаві, свята 1 травня, запланованого євсекцією вечора пам'яті Переца, становища в Палестині, ознайомлювалися з матеріалами ЦК тощо [63, арк. 13, 31, 55, 81, 97]. Чи не єдиним виявом публічної політичної активності ЄСДРП у 1923 р. стало поширення комітетом Полтавської організації, з дозволу губуправління друку, відозв у місті у день свята 1 травня [63, арк. 81].

Влітку 1923 р. Полтавський губком ЄСДРП спробував виявити поалей-ціоністські осередки у повітах регіону, відновити з ними контакти й розвинути активну діяльність у регіоні. З цією метою секретар губкому Розенберг, який був

уповноваженим ЦК ЄСДРП у Полтавській губернії, у червні відвідав райони Полтавщини. Йому вдалося виявити осередки ЄСДРП у двох населених пунктах – Пирятині та Кременчуці. Перший, був у задовільному стані, складався з 10 осіб на чолі з Шнітманом. У свою чергу осередок у Кременчуці нараховував 20 осіб, був пов'язаний із ЦК ЄСДРП, але у зв'язку з тим, що у партії було забрано клуб, вся робота там була перенесена у вузьке коло партійців [63, арк. 97; 64, арк. 75]. При цьому чекісти до початку вересня не виявили вказані вище осередки ЄСДРП [63, арк. 144].

Після повернення Розенберга до Полтави відбулося загальне зібрання членів організації ЄСДРП. На ньому він доповів про стан організації на Полтавщині та виявлених партійних осередків [63, арк. 97]. При цьому надалі зв'язок із Пирятином і Кременчуком підтримувався письмово [63, арк. 144; 64, арк. 96]. 6 червня 1923 р. в полтавській газеті «Голос Труда» було розміщено оголошення уповноваженого ЦК ЄСДРП на Полтавщині про необхідність перереєстрації в нього всіх існуючих у той час на теренах регіону осередків ЄСДРП. У свою чергу у губвідділі ДПУ уважно стежили за подіями, й у червні запропонували начальникам окружних відділів ДПУ, на території яких існували поалей-ціоністські осередки, посилити відповідну розробку. Крім цього, через відділ управління губернського виконавчого комітету уповноваженому ЦК ЄСДРП на Полтавщині було запропоновано зареєструватися у вказаному відділі в загальному порядку, з наданням списків членів партії в регіоні, на що було отримано згоду [63, арк. 97].

У липні 1923 р. чекісти повідомляли про те, що поалей-ціоністи намагалися використовувати будь-який зручний випадок для напівлегальних виступів серед єврейської робітничого середовища, головно молоді [64, арк. 75]. Проте розгорнути активну роботу їм не вдалося.

На подальше становище організації ЄСДРП вплинули загальнопартійні процеси. Зокрема, після 6 з'їзду ЄСДРП у політичній силі виникла течія, яка виступала за перейменування партії в комуністичну з метою розширення практичної роботи. У зв'язку з цим більшість членів Полтавської організації підтримували перейменування, у той час як три особи виступали проти, вважаючи за необхідне

перехід у підпілля. Відтак уся робота міського осередку зводилася до обговорення питань порядку денного майбутнього партійного з'їзду ЄСДРП, що мав відбутися у Москві. Крім цього, як повідомляли чекісти, почався зворотній «зсув» навколо ЄСДРП, що виявився у поверненні до її лав тих осіб, які раніше вийшли з неї в процесі розкладення [63, арк. 144; 64, арк. 96]. Напередодні поїздки на з'їзд у Москву секретар Полтавської організації ЄСДРП займався у профспілках збиранням даних щодо кількості організованих єврейських робітників [64, арк. 123 зв.].

Партійною конференцією ЄСДРП у листопаді 1923 р. було ухвалено рішення про перейменування партії в Єврейську комуністичну робітничу партію (Поалей-Ціон) [63, арк. 175]. Секретар місцевої організації, повернувшись на початку грудня з Москви, поінформував полтавських поалей-ціоністів про вказані вище рішення. У свою чергу чекісти припускали можливе долучення до перейменованої партії тих колишніх членів ЄКП, які не вступили в КП(б)У [64, арк. 168].

Рішення з'їзду дещо похвалило діяльність осередку у Полтаві. Його членам вдалося здобути приміщення для клубу, в якому читали лекції та виголошували доповіді. Утім невдовзі критичне фінансове становище партійного осередку зумовило закриття клубу. Пропозиція ЦК прислати анкети членів партії для отримання партійних білетів широкого відгуку не знайшла. У перейменовану організацію вступили лише 2 особи. Решта відмовилася від заповнення анкет, з яких одні – через начебто матеріальні умови, а інші – через співчуття до КП(б)У [85, арк. 55]. По-суті, це означало фактичну руйнацію поалей-ціоністського осередку у Полтаві та регіоні загалом.

У подальшому про діяльність зазначеної партії на Полтавщині в документах органів ДПУ практично не згадується. Станом на 15 червня 1925 р. на негласному оперативному обліку спецслужб стосовно «Поалей-Ціон» на Полтавщині перебувало 2 особи у Полтаві, 14 – у Ромнах, 3 – у Лубнах. Їхня діяльність на теренах регіону у той час полягала у підтриманні письмового зв'язку зі своїм партійним ЦК. Навесні 1925 р. робота поалей-ціоністів виявлялася у влаштуванні лекцій із питань наділення євреїв землею. Загалом, як зауважували співробітники

губвідділу ДПУ у червні 1925 р., організація ЄСДРП за весь час існування на Полтавщині «... стояла на точці замерзання» [85, арк. 55].

Отже, для ЄСДРП/ЄКРП на Полтавщині була характерна нечисленність, відсутність організаційної мережі, лояльність до більшовицької влади. Робота організації, яка фактично була представлена осередком у Полтаві, особливою активністю не відзначалася й зводилася здебільшого до вузької внутрішньопартійної діяльності. Ступінь впливу поалей-ціоністів на єврейське населення краю був незначним, попри поодинокі намагання завоювати симпатії єврейського пролетарського середовища. Зрештою, вказана політична сила не становила загрози для правлячого режиму. Спецслужби не використовували про неї відкритих репресій, застосовуючи методи внутрішнього розкладання через завербованих осіб.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що в першій половині 1920-х рр. політична арена Полтавщини, з огляду наявності єврейської спільноти, була представлена осередками сіоністських прорадянських партій, зокрема Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон) та Єврейської соціал-демократичної робітничої партії (Поалей-Ціон). При цьому окреме місце у єврейському суспільно-політичному таборі займав Бунд, політичний шлях якого завершився в 1921 р. саморозпуском та вступом його членів у лави КП(б)У. На Полтавщині, як і загалом у республіці, інструментом усунення ЄКП став внутрішній розкол, підтримуваний більшовиками. У тісному контакті з ними пробільшовицьки налаштовані екапісти вели на місцях роботу з дезорганізації та внутрішнього розкладання власної політичної сили, утворюючи групи прихильників переходу до лав правлячої партії й припинення самостійного існування ЄКП. У результаті це призвело до ослаблення й самоліквідації ЄКП, а також уходження окремих її представників у КП(б)У. Водночас у роботу осередків єврейських прорадянських партій, зокрема ЄСДРП, негласно втручалися радянські спецслужби, які провокували внутрішнє розкладання та розколи, чим нейтралізували політичних конкурентів.

4.2. Сіоністське підпілля

На теренах радянської України упродовж 1920-х рр. існувало розгалужене сіоністське антибільшовицьке підпілля. Його середовище складало різноманітні партії та організації, переважно молодіжні за складом учасників: Сіоністсько-соціалістична партія (Цейрей-Ціон), Сіоністсько-соціалістична спілка молоді, «Маккабі», «Гашомер-Гацоїр», «Гехолуц», «Геховер», Організація сіоністської молоді/Єдина всеросійська організація сіоністської молоді та інші. Попри певні ідеологічні та структурні відмінності, їх споріднювала мрія про створення єврейської держави в Палестині, робота з теоретичної і практичної підготовки молодого покоління до можливої участі в цій справі, критика більшовицького режиму. Сіоністські осередки вирізнялися централізованою ієрархічною структурою, тісними внутрішніми взаємозв'язками, конспірацією роботи. Їхня діяльність здебільшого полягала у проведенні культурно-просвітницької, виховної роботи, вивченні та пропаганді ідей сіонізму.

Підпільні сіоністські партії та організації намагалися відстоювати своє право на існування, у той час як більшовики та підконтрольні їм структури (особливо спецслужби) – прискорити їхню ліквідацію. Проти учасників таких осередків застосовували обшуки, індивідуальні та групові затримання, в тому числі «масові операції» в межах республіки, адміністративні вислання найактивніших сіоністів. Здійснювалася також агітаційно-пропагандистська робота, спрямована на дискредитацію сіоністів у єврейському середовищі. Тиск на них мав перманентний характер, проте починаючи з другої половини 1920-х рр. став постійним і рішучим. У результаті наприкінці вказаного періоду вони припинили свою роботу в УСРР [203; 204; 288, с. 155-158; 294; 311, с. 190-202; 368; 394; 402, с. 324-340].

Інформаційно-аналітична звітна документація місцевих відділів радянських спецслужб, а також матеріали архівних слідчо-кримінальних справ свідчать про існування упродовж 1920-х рр. на Полтавщині розгалуженого сіоністського підпілля. Так, на початку 1922 р. у Полтаві напівлегально існувала «Сіоністська організація». Її керівним органом було губбюро на чолі з доктором Б. Гуревичем,

яке підтримувало зв'язок із ЦК Організації та повітовими організаціями, які постачало закордонною літературою і циркулярами. Засідання вказаного органу відбувалися періодично на приватних квартирах. Двоє учасників осередку вели роботу серед «сіоністської молоді». Утім, як зауважували чекісти, заборона губбюро здійснювати прийняття в організацію нових членів гальмувала розгортання всередині неї освідомлювальної мережі. У той самий час у Зінькові існував клуб «Гошахар», навколо якого групувалися сіоністи [50, арк. 7]. У Миргороді в 1923 р. існував підпільний гурток «Гошахар» («Зоря»), організований представником «Сіоністської організації» [129, арк. 19].

Наприкінці 1922 р., чекісти повідомляли, що діяльність «сіоністів» на Полтавщині полягала головню у підтримці існуючих традиційних єврейських шкіл – хедерів, та допомозі голодуючому єврейському населенню. Для останнього ними були створені комітети допомоги. Також оперативники відзначали наявність серед сіоністів прагнення до виїзду в Палестину [64, арк. 17].

У звітній документації радянських спецслужб повідомлялося про існування у жовтні 1922 р. у Полтаві сіоністських гуртків, зокрема, двох груп, роботою яких керував об'єднаний «ваад» (комітет – авт.), очолюваний членом комітету Алгемейн-сіоністів. Робота їхніх учасників полягала у вивченні сіоністського світогляду і єврейської літератури. Під час вечора, влаштованого КСМУ з питання про хедер (осередки традиційної єврейської освіти – авт.), присутні члени гуртка брали участь у дебатах. Утім, не зустрічаючи співчуття, вони намагалися зірвати зібрання. У свою чергу чекісти зауважували про те, що крім репресивних заходів, проти вказаної організації здійснювалася також ідейна боротьба через органи КСМУ. Водночас проведеними обшуками та арештами членів організації, позафракційним сіоністам (Алгемейн-сіоністам) було нанесено відчутного удару та паралізовано їхню роботу. Боячись арештів, лідери організації полишили партійну роботу [50, арк. 90, 91, 121-121 зв.]. Станом на 1 січня 1923 р. чекісти повідомляли, що доктор Гуревич, «вождь і натхненник місцевої партії», подав анкету на виїзд в Палестину [50, арк. 121].

Влітку 1922 р. співробітники ДПУ повідомляли про існування єврейських молодіжних груп – групи «Гатхно» в Зіньківському повіті та групи учнівської

молоді в Гадяцькому повіті. Робота першої виявлялася в постановці спектаклів єврейською мовою, а другої – у вивченні історії сіонізму [51, арк. 81].

На Полтавщині також діяли угруповання (організації) «Гехолуц». Зокрема, станом на жовтень–листопад 1922 р., вони існували в Полтаві, Ромнах, Золотоноші. Чисельність Полтавської групи не було встановлено чекістами (за іншими даними вона становила близько 18 осіб). Роменська група нараховувала 10 осіб, Золотоніська – 9. При цьому Полтавське угруповання (міська організація, група) «Гехолуц» проводило діяльність під керівництвом Сіоністсько-соціалістичної партії (Цейрей-Ціон) (далі ЦСП – авт.). Його очолював комітет із 2-х осіб, а головою був член комітету «Маккабі» Дрознін. Особливу увагу в осередку звертали на привчання своїх учасників до фізичної праці. У Ромнах комітет «Гехолуц» складався з 3-х осіб, а робота групи полягала в участі в трудовій артілі з обробки землі. Обидва угруповання підтримували зв'язок з «Мерказом» (ЦК) у Києві, звідки отримували циркуляри і директиви. При цьому чекісти констатували відсутність співчуття населення до організації «Гехолуц» та відсутність реальної небезпеки з її боку.

Разом із тим, у жовтні 1922 р. співробітники спецслужб здійснювали спостереження за керівниками «Гехолуц», а також звітували про вжиття заходів з вербування секретного освідомлювача. У листопаді 1923 р. вони намагалися увести освідомлювачів у Полтавську групу «Гехолуц» та дали завдання по Роменському повіту зв'язатися через свого освідомлювача з Полтавською групою. Водночас листопаді–грудні 1922 р. чекісти звітували, що члени «Гехолуц» остерігалися розвинути свою діяльність з огляду на останні ліквідації сіоністських партій [50, арк. 89, 114, 121 зв.].

У 1923–1924 рр. робота Полтавського відділу «Гехолуц» полягала у втягуванні до своїх лав єврейської молоді, виховуванні її в сіоністському дусі, вивченні давньоєврейської мови – іврити, палестинознавства, профруху, історії робітничого руху [181, арк. 5, 9].

Певною специфікою у сіоністському спектрі вирізнялася спортивна молодіжна організація «Маккабі». На Полтавщині її осередки діяли в Полтаві, Кременчуці, Семенівці та інших населених пунктах. Зокрема, у 1922 р. маккабістські організації

існували в Черкаському, Олександрійському, Чигиринському (Златопіль) повітах Кременчуцької губернії. При цьому більшовики розглядали Кременчуцьку організацію як одну з кращих у «Всеросійському масштабі». У Кременчуці організація «Маккабі» складала від 500 до 700 членів, а по Кременчуцькій губернії маккабісти нараховували близько 300 осіб. Загалом «Маккабі» була суворо централізованою і конспіративною організацією. Її обласним об'єднанням був легіон, який охоплював території Київської, Кременчуцької та Полтавської губерній. Головна діяльність «Маккабі» полягала у спортивному розвитку, а ідейна – у пропаганді сїонізму, вивченні палестинського питання, давньоєврейської мови. При цьому керівниками її ідейної роботи були сїоністи [45, арк. 30].

Влада намагалася нейтралізувати вказану організацію. Так, ще 31 січня 1921 р. на засіданні президії губкому КП(б)У було ухвалено підтримати постанову губкоммолу і закрити клуб «Маккабі». При цьому протокол вказаного засідання поширили всім повітовим партійним комітетам КП(б)У [42, арк. 14]. 1922 р. влада узяла курс на силову ліквідацію осередків маккабістів, залучивши до цього радянські спецслужби [205, с. 135-136; 288, с. 157; 364, с. 177-178]. Було видано спільний циркуляр ЦК КП(б)У, ЦК КСМУ та ДПУ щодо необхідності негайної ліквідації легально та нелегально існуючих організацій сїоністської молоді «Маккабі» в Україні. Його направили губкомам КП(б)У, КСМУ та відділа ДПУ [45, арк. 29].

Члени бюро Полтавського губкому КП(б)У ознайомилися з циркуляром № 417 про ліквідацію діяльності сїоністської організації молоді «Маккабі» на своєму закритому засіданні 5 вересня 1922 р. та ухвалили прийняти його до відома і виконання [48, арк. 48].

Імовірно, ліквідація організації «Маккабі» в Полтаві, відбулася у вересні 1922 р. При цьому восени 1922 р. в місті нараховувалося близько 150 осіб «маккабістів і скаутів», більшість з яких були малолітніми. Також існував тісний зв'язок «Маккабі» з ЦСП. Комітет Полтавського відділу «Маккабі» складався з 7 осіб, серед яких були Дранніков, М. Майзель (голова ЦСП), Дрозднін (за наявними у чекістів даними, був головою Полтавської групи «Гехолуц»).

У першій половині жовтня чекісти повідомляли, що незважаючи на здійснені арешти, полтавські маккабісти продовжували працювати у пролетарському клубі імені Карла Маркса при Робітничому Палаці під прапором секції фізичного розвитку. Відтак губвідділом ДПУ було вжито заходи, внаслідок яких завідувач вказаного клубу маккабіст Дрознін (Дрозднін) був знятий із посади. Також здійснювалася перереєстрація секції фізичного розвитку. Співробітники ДПУ висловили припущення, що застосовані дії призведуть до паралізації всієї роботи маккабістів, внаслідок чого останні не зможуть розвивати свою діяльність. Разом із тим губвідділом ДПУ були вжиті заходи з уведення внутрішнього освідомлення, аби мати постійне висвітлення життя маккабістів.

Утім у листопаді чекісти встановили, що робота маккабістів була перенесена в групу скаутів, члени якої у більшості навчалися в 23-й трудовій єврейській школі та відзначали там їхній великий вплив на учнівську молодь. При цьому інструктором спорту вказаної школи був член комітету Полтавського відділу «Маккабі» Дранніков. Відтак органами ДПУ були вжиті заходи через єввідділ КП(б)У стосовно заміни інструкторів-маккабістів, які працювали в школах. Там, де це було зробити неможливо, належало встановити посилений політичний контроль. Чекісти сподівалися, що з посиленням в школах політконтролю над інструкторами-маккабістами, робота останніх буде остаточно деморалізована. Разом із тим, було дано завдання Кременчуцькому та Золотоніському повітам щодо виявлення діяльності «Маккабі» в свята (Ханука). [50, арк. 88, 110].

У свою чергу репресії проти членів Кременчуцької організації «Маккабі» відбулися під час проведення ними за містом демонстрації до дня свята Ханука (імовірно, наприкінці 1922 р.). Зокрема, учасники демонстрації були оточені червоноармійцями. Було арештовано керівне ядро організації з 72 осіб. Як наслідок, органи ДПУ звітували, що висилали за межі УСРР групу, яка керувала кременчуцьким «Маккабі» [205, с. 148; 364, с. 179].

У січні–лютому 1923 р. губком КСМУ спільно з Кременчуцьким повітовим комітетом продовжував вести роботу з завершення ліквідації «Маккабі» в Кременчуці. Адже, незважаючи на те, що керівники останньої були арештовані і

перебували в Полтаві, «Маккабі» продовжувала підпільно існувати. При цьому, на противагу Кременчуку, в Полтаві «Маккабі» ніяким впливом на безпартійну єврейську молодь не користувалася [23, арк. 51]. З іншого боку, у лютому–березні 1923 р. євсекцією Полтавського губкому КСМУ здійснювалася політично-просвітницька робота через відповідні осередки у школах та інших установах, яка включала проведення лекцій і співбесід у клубі КСМУ, й, серед іншого, доповіді на тему: «Геть Маккабі» [23, арк. 164-165].

Утім проведені репресивні заходи не давали бажаних результатів, адже маккабісти швидко відновлювали організовану роботу. Так, на початку січня 1923 р. у зв'язку з проведеною спецслужбами ліквідацією Кременчуцького легіону і арештом її керівників, було обрано новий склад комітету легіону [63, арк. 5].

Поступово організаціями у Полтаві та Кременчуці було відновлено втрачені зв'язки, підпільну конспіративну роботу, зокрема, регулярне проведення культурно-просвітницької і спортивної роботи, політичних занять, вивчення історії єврейського народу та ін. При цьому керівництво культроботою у Кременчуцькій організації належало ЦСП. У зв'язку з настанням весни і появою можливості для влаштування зібрань під відкритим небом вдалині від міста було відновлено конспіративну роботу Полтавської організації. При цьому чекісти відзначали величезний вплив маккабістів на єврейську молодь, особливо дрібнобуржуазну учнівську молодь єврейських трудових шкіл. Про негативне ставлення маккабістів до більшовицької ідеології може свідчити проведений Полтавською організацією в рамках плану культурно-просвітницької роботи у квітні 1923 р. спеціальний «політсуд» над єврейкою-комуністкою, «... яка кинула єврейський народ і пішла боротися за спільні пролетарські інтереси» [63, арк. 5, 32, 56, 96].

У червні 1923 р. чекісти повідомляли про існування Полтавського легіону «Маккабі» і легіону скаутів, Кременчуцького відділу і легіону скаутів, а також відділу «Маккабі» в Семенівці Кременчуцького округу. При цьому у Семенівському відділі, що нараховував 16 осіб, робота зі спорту полягала лише у грі у футбол, а культурна зовсім не проводилася. Також у маккабістів існував зв'язок із Сіоністсько-соціалістичною спілкою молоді (далі ЦСЮФ – авт.) та ЦСП, які

надавали культурну підтримку. Кременчуцький районний комітет «Маккабі» мав зв'язок із Полтавською, Семенівською, Єлисаветградською та іншими організаціями, яких систематично постачав різними матеріалами по роботі [63, арк. 96].

У свою чергу відділом ДПУ здійснювалося висвітлення діяльності маккабістів за допомогою внутрішнього освідомлення [63, арк. 5, 32]. При цьому в березні–квітні 1923 р., співробітники ДПУ відзначали наявність незгоди та внутрішньої боротьби всередині організації «Маккабі» у питанні вступу в «Югенд ЦЦ» (ідеться про ЦСЮФ – авт.) [63, арк. 56]. Разом із тим, ще у квітні 1923 р. чекісти визнавали, що після проведеної ліквідації робота кременчуцьких маккабістів не була паралізована, а лише поглибилася у підпіллі. Вони пояснювали це тим, що під час ліквідації не було вилучено всіх активних учасників організації, що дозволило продовжувати безперервно роботу іншій її частині. Крім цього, перебування до цього часу на свободі притягнутих до відповідальності сприяло підняттю духу маккабістів. Відтак, у зв'язку з активною діяльністю «Маккабі», губвідділом ДПУ було посилено розробку та готувалася «масова ліквідація» («масова операція») у Полтаві та Кременчуці [63, арк. 56].

Повторна ліквідація осередків «Маккабі» у Кременчуці та Семенівці була здійснена одночасно 15 червня 1923 р. силами окружного ДПУ. Зокрема, у Кременчуці здійснили 85 обшуків, арештували 30 осіб. У Семенівці арештували 4 особи. Також було виявлено цінний компромат, організаційні матеріали. На третій день після ліквідації менш активні маккабісти у кількості 20 осіб були звільнені, а тому під вартою залишилися лише 10 осіб із Кременчука (члени комітету і штабу), та 4 особи з Семенівки. Невдовзі звільнили й цих арештованих згідно телеграми, надісланої безпосередньо начальнику Кременчуцького окрвідділу ДПУ (при цьому чиєї саме телеграми – більшовиків чи відомчого чекістського керівництва у Харкові, з документу незрозуміло – авт.). Утім співробітники губвідділу ДПУ вважали за необхідне більш тривале тримання під вартою маккабістів з числа активних. Це, на їхню думку, остаточно б розклало організацію, адже утримання та надання

допомоги таким особам здійснювалося за рахунок їхнього комітету, й було для нього обтяжливим.

Після проведення ліквідації у Кременчуці деякі члени Полтавської організації «Маккабі» виїхали в повітові міста, припускаючи здійснення в місті ліквідації. У свою чергу співробітники органів ДПУ посилили розробку щодо Полтавської організації [63, арк. 96-96 зв.].

Імовірно, відчутного удару маккабісти зазнали у вересні 1924 р. в ході проведеної в масштабах республіки масової антисіоністської операції, під час якої відбулися обшуки і затримання учасників різних сіоністських організацій, у тому числі колишніх [124; 128; 171; 172]. Наприклад, є справа щодо колишньої учасниці Полтавської організації «Маккабі», з якої вона вийшла в 1922 р. [124, арк 2, 5].

Надалі про існування їхніх осередків у документах спецслужб майже не згадується. Станом на червень 1925 р. чекісти звітували, що такі угруповання, як «Гехолуц», «Скаути», «Маккабі» і Алгемейн-сіоністи не виявляли діяльності на території Полтавщині. Лише у Кременчуці «одинаки» намагалися викликати керівників з інших міст, аби поживавити роботу, але такі дії були безрезультатними. У той самий час у Кременчуці багато членів таких організацій, як «Гехолуц», «Маккабі», виходили з їхніх лав. Зокрема, чекісти відзначали випадок виходу 17 осіб з організації «Маккабі» і злиття з ЦСЮФ [85, арк. 54-55].

Відомості про існування організації «Маккабі» також наявні в деяких матеріалах архівних слідчо-кримінальних справ. Зокрема, є згадки про відвідання учасницею ЄВОСМ організації «Маккабі» у Кременчуці у грудні 1925 р. [160, арк. 142]. Крім цього, у вересні 1925 р. в Зінов'ївську відбулася окружна конференція «Маккабі», на якій були присутні делегати від різних організацій, зокрема і Кременчуцької [83, арк. 45, 47].

Активною діяльністю відзначалися в Україні осередки Сіоністсько-соціалістичної партії (Цейрей-Ціон). ДПУ УСРР звітувало, що вказана партія у першому півріччі 1922 р. повсюдно розвинула широку організаційну і агітаційну роботу, створювала молодіжні гуртки, проводила культурно-просвітницьку роботу,

надавала сприяння бажаючим виїхати в Палестину, проводила зібрання, на яких ставилися різні доповіді [52, арк. 32].

На початку 1922 р. на теренах Полтавщини організації ЦСП існували у Полтаві, Миргороді, Прилуках, Яготині. У Полтаві знаходилося губбюро, а також партійний клуб. У останньому проводили зібрання сіоністська молодь, скаути, маккабісти. Загалом партійні організації ЦСП займалися внутрішньою діяльністю агітаційно-просвітницької спрямованості. Вона включала проведення зборів, читання та обговорення лекцій, доповідей, співбесід, збір продуктів голодуючим членам партії, випуск «усних газет», роботу літературного гуртка тощо. Ключовим завданням вказаної партії було кооперування єврейства, підготовка групи для еміграції в Палестину. Чекісти також звітували про особливості роботи членів ЦСП на місцях. Так, Миргородська організація ЦСП звертала увагу на розповсюдження сіоністських ідей серед єврейської молоді, проводила своїх членів у якості вихователів у єврейські дитячі будинки і садки, де здійснювали виховання в національному дусі. Яготинська організація ЦСП займалася активною культурною роботою серед єврейських інститутів. Прилуцька організація ЦСП існувала до зими 1921 р., а потім була ліквідована. Зокрема, членів її комітету заарештували за звинуваченням у контрреволюції [50, арк. 9, 44, 85; 51, арк. 15 зв., 16, 45, 81; 64, арк. 81].

Однак уже до вересня 1922 р. чекісти у своїх звітах згадували лише про організацію ЦСП у Полтаві. Остання перебувала не в найкращому становищі. Свідченням цього став її розпуск районним комітетом ЦСП з метою оздоровлення, підняття дисципліни та відновлення. Про це було оголошено 16 вересня на загальному зібранні членів ЦСП. Всю партійну роботу надалі мало здійснювати бюро групи з відновлення організації, до складу якого увійшли М. Майзель та Ш. Хайкіна. Відновлення повинно було відбуватися під гаслом боротьби з міщанськими настроями, а колишні члени партії мали здати свої партквитки та подати заяви про вступ до Полтавської групи ЦСП [50, арк. 44, 112].

Очевидно, репресивні заходи, здійснені у вересні 1922 р. проти сіоністів у загальнореспубліканському масштабі, не оминули організацію ЦСП у Полтаві. У

звітах спецслужб залишилися згадки про ліквідацію міської організацію ЦСП та нанесений удар, який відчутно позначився на роботі сіоністів у місті та у повітах. Відтак у звіті за жовтень 1922 р. чекісти повідомляли про відсутність угруповань ЦСП у губернії, за винятком групи «трудовиків» у Миргороді кількістю до 9 осіб. Як встановило слідство, ЦСП приховувала під своїм прапором діяльність «Маккабі». Згодом, згідно розпорядження ДПУ УСРР, заарештованих звільнили, внаслідок чого робота сіоністів у Полтаві почала поживавлюватися. У свою чергу активні члени ЦСП вирішили посилити конспірацію. Вказаною партією навіть було подано до губернського відділу управління статут на предмет реєстрації, який, однак, не затвердили [50, арк. 85, 112, 121; 64, арк. 17].

Наприкінці 1922 р. чекісти констатували відсутність організацій ЦСП у губернії, за винятком окремих членів вказаної політичної сили, які реальної небезпеки не становили [50, арк. 121]. Проте вже на початку 1923 р. робота членів ЦСП поживавилася. У свою чергу відділом ДПУ було вжито заходи зі з'ясування точної інформації щодо діяльності організації [63, арк. 14].

У червні 1923 р. співробітники губвідділу ДПУ звітували, що не виявили у Полтаві керівного органу ЦСП. Вони також відзначали, що з моменту від'їзду активних членів комітету ЦСП ніякої роботи учасників даної партії не було помічено. Натомість у центрі уваги чекістів опинилися наявні у Кременчуці організації ЦСП та «Югенд ЦС» (ідеться про ЦСЮФ – авт.). Зокрема, на спільному зібранні було висловлено протест обох організацій проти насилля над «Маккабі», а також вирішено провести збір коштів для арештованих маккабістів. У свою чергу чекісти вжили заходи щодо посилення освідомлення і виявлення роботи організації [63, арк. 99]. Згодом було з'ясовано, що діяльність Кременчуцької організації ЦСП полягала у вивченні давньоєврейської мови, єврейської літератури тощо. Виступів і роботи її членів серед робітників помічено не було. При цьому вона працювала спільно з організацією «Югенд ЦС». Чекісти навіть вдалися до затримання члена організації ЦСП, який від'їжджав у Ростов із листом від Кременчуцького комітету ЦСП [63, арк. 143; 64, арк. 96].

У листопаді 1923 р. співробітники ДПУ повідомляли про створення у Кременчуці Всеукраїнського бюро «Цейрей-Ціон», яке ставило своєю метою перехід у КП(б)У [64, арк. 156]. Імовірно, у даному випадку влада намагалася використати апробований сценарій усунення «незручних» ідейно-політичних опонентів.

Здійснена 2 вересня 1924 р. у масштабах губернії операція проти сіоністів призвела до ліквідації відповідних організацій [85, арк. 53]. Проте згодом осередки ЦСП і ЦСЮФ змогли оговтатися і відновити підпільну діяльність у регіоні. Так, у лютому 1925 р. співробітники губвідділу ДПУ відзначали активність осередку партії «сіоністів-соціалістів» у Семенівці Кременчуцького округу, який нараховував 18 осіб молоді і майже щоденно влаштовував збори [82, арк. 127].

Упродовж першого півріччя 1925 р. оперативники фіксували наявність осередків ЦСП та ЦСЮФ у Кременчуці, Ромнах, Гадячі, Лохвиці. При цьому після проведеної у вересні 1924 р. операції осередки ЦСП себе зовні не виявляли. Головною формою їхньої роботи було виховання своїх учасників у сіоністсько-соціалістичному дусі [85, арк. 53, 54, 95].

У Кременчуці вже до січня 1925 р. існувало 7 організаційно сформованих осередків ЦСЮФ, у кожному з яких нараховувалося 8–12 осіб [85, арк. 53]. За висновками чекістів, організаційний і керівний центр осередків ЦСП і ЦСЮФ на Полтавщині знаходився саме у Кременчуці.

У лютому 1925 р. оперативники повідомляли про діяльність Лохвицької організації ЦСЮФ, яка нараховувала до 18 осіб. Зокрема, з ініціативи її керівника вдалося відкрити хату-читальню для існуючої в Лохвиці єврейської комуни у складі до 30 сімей. У ній члени ЦСЮФ мали намір вести свою роботу з поширення ідей сіонізму [82, арк. 127].

У січні 1925 р. працівники окрвідділу ДПУ вдалися до примусового припинення діяльності в Кременчуці організації ЦСП (за даними іншого звіту – «Югенд ЦС» [82, арк. 40]), заарештувавши 27 її членів під час проведення ними зібрання. У результаті обшуків було виявлено компрометуючі матеріали, які, на думку оперативників, доводили існування зв'язку місцевої організації сіоністів-

соціалістів із своїм ЦК і свідчили про її неперервну діяльність та організаційну сформованість [82, арк. 32]. У іншому документі губвідділу ДПУ повідомлялося, що арешт активних членів Кременчуцької організації «Югенд ЦС» зумовив лише часткову її ліквідацію, адже вона продовжила ведення нелегальної роботи організаційного характеру. Відтак чекісти проводили щодо цього оперативну розробку [82, арк. 40].

У одному із звітів Полтавського губвідділу ДПУ на початку березня 1925 р. прямо зауважувалося, що організація ЦСП, незважаючи на практиковані операції була настільки гнучкою, що відновлювалася після невеликого проміжку часу [85, арк. 95].

Співробітники органів ДПУ звітували про збільшення активності осередків ЦСЮФ у першому півріччі 1925 р. При цьому вони (очевидно, у січні – авт.) вдалися до затримань учасників осередків Кременчуцької організації ЦСЮФ під час проведення ними зібрань. У результаті, із загальної кількості арештованих, 10 осіб було вислано на «Північ». Дізнавшись у лютому про проведені у Кременчуці арешти членів ЦСЮФ та остерігаючись подібного, Роменська організація ЦСЮФ призупинила роботу, однак через короткий проміжок часу відновила її. Згодом, починаючи з квітня, у зв'язку з арештом кількох членів ЦСЮФ у Ромнах, робота серед осередків Роменської організації ЦСЮФ зовсім припинилася. Організація пішла в глибоке підпілля, підтримуючи при цьому зв'язок із Кременчуком і Харковом [85, арк. 53, 54].

У листопаді–грудні 1925 р. Кременчуцький окрвідділ ДПУ зафіксував низку випадків розповсюдження сіоністськими організаціями, зокрема ЦСЮФ і лівим «Гехолуцем», прокламацій шляхом розкидування і розклеювання. У них, за оцінкою чекістів, висувались антирадянські і контрреволюційні гасла [182, арк. 11, 20; 183, арк. 2].

Співробітники органів ДПУ продовжували відстежувати діяльність сіоністів із середовища ЦСП, вживаючи проти них обшуки і затримання. Так, у ніч на 27 квітня 1925 р. на основі агентурної інформації вони виявили на лісовому складі у Крюкові, що поблизу Кременчука, зібрання членів ЦСП. У результаті 5 осіб було затримано, а

частині присутніх удалося втекти. На місці події знайшли листівки, адресовані єврейському народу [177, арк. 8, 21].

Обшуки і затримання членів ЦСП у Кременчуці відбулися 26 квітня 1926 р. [159, арк. 3-3 зв., 6-6 зв., 10]. У Полтаві у ніч на 26 квітня 1926 р. чекісти затримали 4-х членів «вааду» Полтавської організації ЦСЮФ під час проведення ними засідання на одній із приватних квартир [148, арк. 3, 10]. При цьому деяких із них чекісти намагалися повторно затримати у жовтні 1926 р. [152, арк. 57-57 зв., 58-59 зв., 93-93 зв.]. 1 жовтня 1926 р. оперативники здійснили затримання членів ЦСП і ЦСЮФ у Крюкові і Кременчуці [138, арк. 2, 19-19 зв.]. Крім цього, члени ЦСП у Кременчуці зазнали обшуків та затримань у ході масової операції проти сіоністських угруповань, здійсненої в ніч на 1 листопада 1926 р. [141, арк. 7, 13, 15].

На теренах регіону існували осередки «Гістадрус», Організації сіоністської молоді (далі ОСМ – авт.), яка згодом трансформувалася в Єдину всеросійську організацію сіоністської молоді (далі ЄВОСМ – авт.). Судячи зі свідчень деяких фігурантів слідчо-кримінальних справ, організацію «Гістадрус» у Полтаві було утворено в листопаді 1922 р. Вона залучала до себе єврейську молодь. Члени організації займалися вивченням єврейської громадськості, читанням лекцій і доповідей на національно-сіоністські теми [95, арк. 14, 15; 181, арк. 14, 15]. Потім вказана організація отримала назву «Організація сіоністської молоді» [160, арк. 47, 140]. Відтак інколи в документах фігурує поняття «ОСМ–Гістадрус» [95, арк. 30].

За свідченнями деяких затриманих сіоністів, ОСМ у Полтаві напередодні проведеної у вересні 1924 р. чекістами операції складалася з кількох гуртків єврейської молоді. У них проводилася культурницька робота – читання лекцій, доповідей на національно-сіоністські теми, вивчення марксизму, робітничого та революційного руху, політекономії, а також теоретичного сіонізму. Зібрання відбувалися конспіративно на приватних квартирах учасників. Роботою організації керував комітет у складі трьох осіб, а матеріали вона отримувала від свого районного комітету та ЦК [95, арк. 14, 15 зв., 20 зв.; 145, арк. 12-зв., 13-13 зв.; 181, арк. 13, 14, 15].

При цьому деякі сіоністи одночасно брали активну участь у кількох сіоністських організаціях, зокрема у ЄВОСМ і правому «Гашомер-Гацоїрі» [145, арк. 58; 164, арк. 131], «Гехолуці» і «Гістадрусі» (ОСМ) [122, арк. 1, 3, 10; 181, арк. 5, 9]. Так, один із членів комітету Полтавської ОСМ був також і секретарем існуючої в місті групи «Гехолуц» [171, арк. 5, 6 зв.]. Я. Гельман, вступивши в 1924 р. в організацію «Гашомер-Гацоїр» (правий) у Семенівці, зарекомендував себе енергійним, здібним робітником. Відтак на початку 1925 р. його було переведено в організацію ЄВОСМ, яка існувала в Кременчуці [163, арк. 17].

У свою чергу робота Полтавського відділу «Гехолуц» була подібною до ОСМ. Зі слів затриманих сіоністів, вона полягала у вивченні іврити, палестинознавства, профруху, історії робітничого руху. Керував нею міський «ваад», останній склад якого був призначений районним комітетом у Харкові [181, арк. 5].

У документах зафіксовані факти вияву публічної політичної активності учасників ОСМ/ЄВОСМ та правого «Гашомер-Гацоїру». Так, у червні 1925 р. Полтавська організація ЄВОСМ випустила і розповсюдила в місті контрреволюційну, за оцінкою чекістів, листівку «До єврейського кустаря». Після цього деякі члени осередку зникли з міста, побоюючись арештів. Серед утікачів був член ЄВОСМ та керівник легіону правого «Гашомер-Гацоїру» З. Шептовицький [98, арк. 3; 134, арк. 25; 160, арк. 140]. Між іншим, З. Шептовицького було затримано у грудні 1925 р. у Проскурові та доправлено в Полтаву для ведення слідства. У результаті він отримав рішення про вислання на Урал, яке згодом кілька разів змінювалося [98, арк. 8, 106, 129].

Привертає увагу випадок, який стався на початку грудня 1925 р. під час зібрання Товариства із землевпорядкування єврейських трудящих. На ньому також була присутня група сіоністів, більшість з яких були учасниками ЄВОСМ. Один із них виступив із промовою, наприкінці якої вигукував гасла «Геть Комінтерн», «Геть диктатуру комсомолу, компартії і євсекції», «Хай живуть сіоністи-соціалісти» тощо. У результаті деякі сіоністи були затримані на місці за вчинення контрреволюційної агітації і пропаганди сіоністського характеру, а іншим удалося втекти [146, арк. 50, 51].

Ще один випадок відбувся в грудні 1925 р. у Полтаві в клубі «Кустар», де на перегляд п'єси зібралася єврейська робітничка і кустарна молодь. Перед її початком у приміщенні раптово зникло світло, а в темряві було розпорошено листівки сіоністського змісту. Дехто з присутніх уважав, що акція була справою рук одного з акторів, який перебував у лавах правого «Гашомер-Гацоїру». У матеріалах кримінальної справи також міститься інформація про ведення членами правого «Гашомер-Гацоїру» на роботі індивідуальних розмов щодо необхідності об'єднання єврейського народу для створення держави в Палестині, висловлювання проти існування піонерських загонів, виступи на конференціях безпартійної робітничої молоді з критикою заходів радянської влади, зокрема переселенської політики, звинуваченнями в бездіяльності у справі полегшення матеріального становища єврейської молоді. Натомість сіоністи переконували у необхідності створення євреями свого центру у Палестині у якості їхнього порятунку. Цим, на думку чекістів, вони компрометували дії і заходи комсомолу, здійснювали контрреволюційну агітацію і пропаганду [134, арк. 30, 32-32 зв.].

У ході боротьби режиму з підпільними осередками ОСМ передусім застосовувалися репресивні механізми. Наприклад, у квітні 1924 р. на станції «Полтава-Південна» було затримано кількох членів Полтавських організацій «Гістадрус» і «Гехолуц» [122, арк. 1; 181, арк. 3, 5]. Масові затримання як найактивніших, так і рядових учасників ОСМ і «Гехолуцу» в різних населених пунктах Полтавщини відбулися у вересні 1924 р. в ході проведення антисіоністської операції в масштабах республіки [95, арк. 3-3 зв., 14, 24; 160, арк. 47, 140; 171, арк. 5, 6 зв., 29, 43, 267 зв., 279, 657, 659; 178, арк. 3; 181, арк. 3, 6, 8, 15; 184, арк. 94, 113, 180]. У деяких сіоністів під час обшуків виявили цінний компромат. Наприклад, у Миргороді у члена осередку ОСМ С. Гуревич під час обшуку, здійсненого 2 вересня 1924 р., знайшли копіювальний папір зі слідами відтисків друкарської машинки, надруковану в типографії відозву єврейською мовою [171, арк. 257, 267 зв., 269]. При цьому подальша участь затриманих у «масовій операції» була різною. Деяких випустили вже наступного дня з огляду на

неповноліття [160, арк. 46, 140]. До найактивніших сіоністів застосовували адміністративне вислання за межі регіону та республіки.

Утім репресії не зупинили учасників сіоністського руху. Члени ОСМ і «Гехолуцу», як і учасники інших організацій, після нетривалого перебування під вартою поверталися до попередньої діяльності [98, арк. 8, 16; 160, арк. 140]. Так, у Прилуках, після здійснення арештів сіоністів, у ніч на 5 вересня 1924 р. з'явилися розклеєні прокламації із закликом об'єднання єврейських мас у сіоністську партію, активної боротьби з євсекцією. Оскільки в Прилуках існувала лише одна політична сіоністська організація – ОСМ, чекісти вважали, що прокламація належала саме їй. Згодом, 5 жовтня 1924 р. було здійснено обшуки і затримання осіб, підозрюваних у належності до Прилуцької ОСМ [184, арк. 1, 23, 113]. У червні 1925 р. її актив у кількості 4-х осіб було вислано в адміністративному порядку в Палестину [81, арк. 102].

Крім цього, члени Полтавської ОСМ вирішили випустити й розповсюдити до дня Жовтневої революції листівку, адресовану єврейському населенню міста. Знаючи про такі наміри, оперативники ДПУ вирішили завдати випереджувального удару, й у ніч на 7 листопада 1924 р. «зірвали» зібрання ОСМ у кількості 9 осіб, яке проходило на квартирі одного з її учасників. Обшуком удалося виявити чернетку, яка за змістом нагадувала «Жовтневу листівку» [163, арк. 24].

Утім завдані репресії не знищили ОСМ. За даними чекістів, на початку 1925 р. Полтавський осередок ОСМ відновив роботу, й до середини червня нараховував у своєму складі до 30 осіб, і стільки ж осіб, які співчували йому. Його робота проходила підпільно в гуртках [85, арк. 53]. Разом із тим відновилися осередки ОСМ в Кременчуці, Семенівському районі, Миргороді та інших місцевостях. Голова Полтавського комітету ОСМ С. Кругляков здійснив об'їзд районів Полтавщини для ознайомлення з роботою осередків ОСМ. Увечері 26 січня 1925 р., після повернення у Полтаву, він був затриманий співробітниками ДПУ. При цьому під час особистого обшуку фігурант устиг схопити і проковтнути деякі речові докази. Невдовзі було обрано новий склад комітету Полтавської ОСМ у складі 3-х осіб [82, арк. 40]. Проте після цього в діяльності ОСМ спостерігалось затишшя, хоча оперативники

продовжували періодично здійснювати репресивні заходи проти окремих членів ОСМ. Зокрема, у ніч на 7 лютого 1925 р. було затримано члена ОСМ Ш. Криславського, що працював під псевдо «Сьома» [162, арк. 14].

На початку квітня 1925 р. робота осередків ОСМ в Полтаві почала поживлятися. Влаштовувалися зібрання на різних квартирах, де обговорювалися питання національного характеру, зокрема, виїзду в Палестину. Аналогічні явища спостерігалися в Кременчуцькому і Роменському округах [83, арк. 40].

Спецслужби продовжували й надалі застосовувати проти сіоністів репресивні заходи, намагаючись нейтралізувати їхню роботу. Наприклад, у грудні 1925 р. було затримано члена правого «Гашомер-Гацоїру» Д. Рашкова [134, арк. 15]. 6 січня 1926 р. чекісти «зняли» зібрання Полтавської організації правого «Гашомер-Гацоїру», яке відбувалося на квартирі одного з її учасників за участі декількох членів ЄВОСМ. Активні учасники організації були затримані і притягнуті до слідства. При цьому оперативники кваліфікували вказані збори як спільну нараду активу правого «Гашомер-Гацоїру» і ЄВОСМ [144, арк. 59, 62].

У середині січня 1926 р. у Полтаві затримали інструктора ЄВОСМ з «Центру». Останній після прибуття до міста скликав у квартирі одного з членів ЄВОСМ нараду «вааду» і активу Полтавської організації ЄВОСМ на предмет її інструктування, де читав доповіді. Знаючи про це, чекісти провели операцію, в результаті якої нараду було «знято», а присутні в кількості 9 осіб – затримані. Згодом інструктор-доповідач був висланий у Казахстан [96, арк. 1-2, 37, 54; 164, арк. 130].

У вересні 1926 р. у с. Ганебне Полтавського округу співробітники органів ДПУ затримали учасника ЄВОСМ. Його, за даними чекістів, центральні органи ЄВОСМ використовували у якості районного працівника. Він роз'їжджав округами, зокрема Кременчуцьким, інструктуючи підвідомчі організації ЄВОСМ. Приблизно у другій половині 1925 р. сіоніст брав участь у роботі Харківського районного комітету ЄВОСМ, який був у той час із метою конспірації перенесений із Харкова до Кременчука [161, арк. 21, 27, 28]. У результаті вказаного члена ЄВОСМ спочатку ув'язнили у Верхньо-Уральському політизоляторі, а згодом достроково звільнили з

огляду на усвідомлення ним «контрреволюційності сїонїзму» та остаточного розриву з ним шляхом подання відповідної заяви у пресі [161, арк. 44].

Враховуючи негативне становище в організації лівого «Гашомер-Гацоїру» та передбачаючи подібну участь у лавах правої сїонїстської громадськості, у Полтавському відділі ЄВОСМ вирішили скликати актив на предмет обговорення плану майбутньої роботи і конспірації. Для цього 13 жовтня 1926 р. у квартирі члена ЄВОСМ Р. Васкевич відбулося засідання організації правого «Гашомер-Гацоїру». На ньому також перебував актив Полтавського відділу ЄВОСМ. З метою конспірації засідання проходило під виглядом святкування іменин. Утім співробітники окрвідділу ДПУ «зняли» його й затримали групу молодиків у кількості близько 10 осіб. Згодом про цей факт один із членів організації письмово повідомив у Палестину [164, арк. 60, 131].

Оперативникам ДПУ було відомо про активну роботу на периферії інструкторів Кременчуцької організації «Гашомер-Гацоїру». Один із таких 15 січня 1926 р. прибув у Семенівку для інструктування місцевого осередку та владнання конфлікту між Семенівським та Кременчуцьким осередками. Він спалахнув через невдоволення необґрунтованим вимаганням Кременчуцькою організацією грошей, без звітування за отримувані раніше кошти. 16 січня співробітники ДПУ і міліції затримали інструктора ЄВОСМ, разом із 4 особами молодого віку під час проведення підпільного зібрання, яке відбувалося на квартирі одного з учасників осередку [100, арк. 3 (6), 22 (26)]. У результаті інструктора було вислано у Казахстан [100, арк. 39 (43)].

На початку березня 1926 р. чекісти затримали на вокзалі у Харкові члена районного комітету Сїонїстської трудової партії, який одночасно був секретарем Харківського районного комітету ЄВОСМ, чим завадили йому відвідати Полтаву. При цьому співробітники ДПУ зауважували, що останнім часом вказана особа перейшла в Полтаву з огляду на неодноразові провали Харківського районного комітету ЄВОСМ [101, арк. 5, 7, 12, 13].

Увечері 6 березня 1926 р. співробітники органів ДПУ зірвали у Кременчуці проведення спільного загального зібрання членів організацій ЄВОСМ і правого

«Гехолуцу», яке відбувалося у приміщенні синагоги [99, арк. 3, 11; 102, арк. 1]. Зокрема, у кімнаті, суміжній із синагогою, було виявлено скупчення молоді в кількості 24 (25) осіб, а також організаційні матеріали – бантики біло-блакитного кольору із зображенням сіоністського лідера Трумпельдорфа, палестинські газети, записки про «Гехолуц» тощо. Всіх присутніх було затримано [99, арк. 3, 11, 21; 102, арк. 12]. При цьому один із затриманих проходив в оперативній розробці Лубенського окрвідділу ДПУ як керівник Хорольської організації ЄВОСМ [99, арк. 14].

У квітні–травні 1926 р. міліція здійснила у Миргороді обшук і затримання членів місцевої організації ЄВОСМ. При цьому одна з затриманих керувала у місті гуртком молоді «Гашомер-Гацоїру», що був організований і проводив роботу під керівництвом ЄВОСМ [129, арк. 1, 4, 26, 28, 29, 45]. У іншого члена ЄВОСМ обшуком виявили газети контрреволюційного характеру, отримувані ним нелегально з Палестини, з яких він робив виписки у кількох екземплярах із метою розповсюдження серед населення [129, арк. 39].

У травні 1926 р. чекісти зірвали у Полтаві роботу інструктора Конотопського районного комітету «Гехолуцу». Він прибув із Харкова для інструктування Полтавської організації ЄВОСМ і створення «сильного ядра» в міському «Гехолуці» з огляду на фактичну відсутність у ньому активності. Для цього інструктор відвідав членів ЄВОСМ. Наступного дня після свого прибуття він провів на цвинтарі за містом бесіду з групою членів ЄВОСМ, після чого був затриманий чекістами. Подія отримала певний резонанс, адже про здійснене затримання полтавці негайно повідомили Кременчуцький комітет ЄВОСМ. Про інцидент дізналася й Полтавська організація лівого «Гашомер-Гацоїру», яка, в свою чергу, повідомила про нього в Харків [168, арк. 5, 39, 41]. У результаті інструктор ЄВОСМ отримав рішення про вислання в Казахстан терміном на 3 роки, яке невдовзі замінили висланням в Палестину [168, арк. 35, 37].

Серйозного удару Полтавському відділу ЄВОСМ і організації Всеросійського Союзу Цойфім Гашомер Гацоїр в СРСР (тобто правого «Гашомер-Гацоїру» – авт.) співробітники органів ДПУ завдали влітку 1926 р. Зокрема, в ніч із 19 на 20 червня

вони затримали в Полтаві двох керівників осередків – В. Епштейна і Д. Рашкова [134, арк. 5-6]. У їхній квартирі, за спостереженням свідків, часто відбувалися збори груп осіб [134, арк. 26-26 зв., 28]. Під час обшуку в їхніх оселях та огляду даху квартири В. Епштейна було виявлено архів організацій ЄВОСМ і правого «Гашомер-Гацоїру», два шапірографи (дві шапірографні стрічки), різні сіоністські журнали та література «контрреволюційного» характеру, навчальні програми та плани для вивчення історії, організаційну переписку, фотографії членів організації, прапори, зокрема, чотирикутні загонові знамена Легіону правого «Гашомер-Гацоїру», відозви, брошури, циркулярні листи районного штабу тощо. Серед газет були видання міського комітету Полтавського відділу ЄВОСМ «Голос Підпілля» [134, арк. 13, 14, 15], Полтавського міського Штабу Полтавського Гдуда Всеросійського Союзу Цойфім Гашомер-Гацоїр в СРСР «Кой Лану» [134, арк. 9 (17)], Головного Штабу Союзу [65, арк. 18], Харківського районного комітету ЄВОСМ, а також 2-й номер журналу штабу Полтавського Гдуда «Гашомер-Гацоїр» під назвою «Лахейрус» [134, арк. 19].

Невдовзі Д. Рашкова і В. Епштейна вислали в Середню Азію терміном на 3 роки. Цим кроком, як зауважували чекісти, Полтавським організаціям ЄВОСМ і правому «Гашомер-Гацоїру» було завдано «рішучого удару». Проте члени «активу», що залишився, мали намір створити «сильне ядро» для своєї майбутньої діяльності і з цією метою навіть припускали здобути шапірограф. Відтак 31 липня 1926 р. співробітники органів ДПУ затримали осіб із його числа [112, арк. 21, 23; 163, арк. 5]. Серед них опинився І. Ярин, який був членом «вааду» Полтавської організації ЄВОСМ і брав безпосередню участь у роботі правого «Гашомер-Гацоїру». Чекісти вказували, що він був значною фігурою в обох організаціях, адже вони трималися на його фінансовій підтримці. Будучи торговцем, І. Ярин субсидував їх коштами для здійснення організаційної діяльності, підтримував висланих сіоністів. У справах ЄВОСМ і правого «Гашомер-Гацоїру» він неодноразово виїжджав у Кременчук до районного штабу [163, арк. 32]. У процесі слідства ним була написана власноруч підписка про розрив з організаціями, в яких він перебував до моменту арешту. Утім від подальшої підписки І. Ярин категорично відмовився у силу пред'явлених йому

вимог щодо відповідальності у випадку відновлення ним роботи [163, арк. 33-34]. У результаті вказану особу спочатку вирішили вислати в Середню Азію, а незабаром – достроково звільнили з огляду на відмову від сіоністської діяльності [163, арк. 75, 77-78].

Організація ЄВОСМ у Полтаві, судячи з інформації співробітників ДПУ, перебувала в кризовому стані, що було зумовлене висилкою деяких її активних учасників [145, арк. 61]. З іншого боку, окремі члени ЄВОСМ та правого «Гашомер-Гацоїру» продовжували здійснювати організаційну діяльність, підтримувати зв'язки на персональному рівні. Так, 21 серпня 1926 р. у Полтаві на квартирі члена ЄВОСМ Л. Камінер відбулося зібрання організації правого «Гашомер-Гацоїру» [145, арк. 59].

Упродовж 1926–1927 рр. співробітники ДПУ продовжували періодично здійснювати затримання учасників ЄВОСМ і правого «Гашомер-Гацоїру» на теренах Полтавщини [104, арк. 2, 3; 112, арк. 26-26 зв.; 130, арк. 34; 145, арк. 6 (3), 9 (6), 12 (8)]. Так, одного з членів ЄВОСМ, затриманого у ніч на 1 листопада 1926 р. у Кременчуці спочатку вислали у Казахстан, а згодом, з огляду на ідейний розрив із ЄВОСМ, достроково звільнили від відбуття покарання, дозволивши вільне проживання на території СРСР [104, арк. 47-49].

Репресивні дії правлячого режиму зумовлювали негативні для сіоністських осередків наслідки, зокрема повільне внутрішнє розкладання. Так, чекісти повідомляли про зародження в 1926 р. в Кременчуцькій організації ЄВОСМ песимізму, що перейшов в ідеологічне розкладання. При цьому один із її керівників проводив активну боротьбу з цією течією в організації. Згодом йому завдяки енергійній діяльності вдалося розвинути широку підпільну сіоністську діяльність, здійснювати вербування нових членів в організацію та ін. [163, арк. 17].

На початку 1927 р. один із учасників Кременчуцької ЄВОСМ, який одночасно перебував у лавах правого «Гехолуцу», вийшов з ЄВОСМ через ідеологічне розходження з її політикою. Він мав намір створити в Кременчуці «трудова» організацію молоді – ЄВТСМ. Утім, не досягнувши в цьому напрямі позитивних результатів, він повернувся в ЄВОСМ у червні 1927 р. [120, арк. 9].

Кременчуцькою організацією ЄВОСМ також проводилися загальні зібрання та гурткові заняття. Один із членів її комітету Б. Гурвіч, який одночасно перебував членом правого «Гехолуцу», проводив культурно-просвітницьку та пропагандистську роботу. Зокрема першу здійснював серед членів організації, а іншу – серед єврейської молоді Кременчука, головно серед учнів торговельно-промислової школи, у якій він сам навчався [120, арк. 18-18 зв.; 133, арк. 2, 29]. Після затримання чекістами у квітні 1927 р. всього керівного складу Кременчуцької організації ЄВОСМ (членів комітету, які одночасно входили до правого «Гехолуцу»), деякі учасники ЄВОСМ фактично вийшли з її лав. Член комітету Б. Гурвіч, між іншим, був висланий у Казахстан [120, арк. 18-18 зв.; 133, арк. 2, 29; 137, арк. 6].

Затримання членів Кременчуцької організації ЄВОСМ відбувалося й у подальшому. При цьому слідчі намагалися переконати їх письмово оформити розрив із власною організацією. Так, одна із затриманих у листопаді 1927 р. у Кременчуці учасниць ЄВОСМ виявила бажання оформити свій вихід із організації шляхом подання декларації. У результаті справу щодо неї було припинено [120, арк. 18 зв., 26]. У свою чергу затриманий у листопаді 1927 р. член Кременчуцької ЄВОСМ Я. Гельман, з огляду на рішення виїхати в Палестину, відмовився дати декларацію про вихід з організації, вважаючи, що це скомпрометує його в очах єврейства [163, арк. 17].

Привертає увагу й інший випадок. Так, у ніч із 18 на 19 квітня 1927 р. у Полтаві були затримані дві учасниці ЄВОСМ С. Подрожанська та Л. Камінер. У своєму висновку співробітники ДПУ вказували про належність їх до активу міської організації ЄВОСМ, у якій вони перебували тривалий час, та неодноразово зазнавали затримань. Чекісти констатували розкладницький вплив фігуранток на єврейську робітничу і кустарну молодь, їхню непохитність у політичних переконаннях, відсутність бажання полишити контрреволюційну діяльність після усіх застосовуваних до них репресивних заходів. Відтак у них вбачали перешкоду процесу розкладання, що відбувався в лавах організації ЄВОСМ [145, арк. 6 (3), 9 (6), 12 (8), 60]. У результаті щодо обох фігуранток застосували вислання на Урал

терміном на 3 роки [145, арк. 89]. Згодом для Л. Камінер скоротили термін покарання за амністією на $\frac{1}{4}$, а ще через деякий час дозволили, у випадку отримання закордонного паспорту, замінити вислання на Урал висланням у Палестину, що вона і вчинила [144, арк. 180; 145, арк. 123]. У свою чергу С. Подрожанській також із часом змінили попередній вирок, дозволивши виїзд до Палестини [144, арк. 177].

Аналогічно відбувалася боротьба структур більшовицького режиму з Полтавським легіоном лівого «Гашомер-Гацоїру». Так, у серпні 1925 р. у Полтаві було затримано членів легіону, зокрема і його колишнього начальника А. Драннікова [153, арк. 2, 5, 9]. У червні 1925 р. в Харкові в одному з будинків було затримано учасників 2-ї конференції штабу Центрального округу Харківського району організації «Гашомер-Гацоїр» у кількості 9 осіб. Серед них виявився мешканець Полтави, який вже зазнавав арешту у вересні 1924 р. в Москві за участь в організації «Гашомер-Гацоїр» (лівого), а згодом подав прохання редактору газети «Дер Емес» про розміщення у ній повідомлення про вихід його з організації [173, арк. 30-30 зв., 34, 43].

Відчутного удару Полтавському осередку лівого «Гашомер-Гацоїру» чекісти завдали у вересні 1925 р., затримавши начальника легіону Н. Когена разом з ад'ютантом штабу Центрального округу І. Персицем після отримання ними посилки з літературою і циркулярами Головного штабу «Гашомер-Гацоїру» в СРСР, що знаходився у Москві. Пізніше Н. Коген був представлений до адміністративного вислання, але висланий так і не був. Окремо, під час обшуку в однієї 16-річної шомерки оперативники виявили більшу частину архіву і матеріалів Полтавської організації лівого «Гашомер-Гацоїру» [169, арк. 165]. Крім цього, у вересні 1925 р. у Полтаві відбулися обшуки і затримання низки інших членів лівого «Гашомер-Гацоїру» [121, арк. 2-2 зв., 22; 125, арк. 2-2 зв., 13 13; 146, арк. 34-35, 44; 169, арк. 33, 111-114].

У свою чергу слідчі застосовували стосовно фігурантів справ методи залякування та переконування. Так, одній з учасниць легіону демонструвався акт про висилання її у Ризький край. При цьому невідомі особи намагалися переконати

її батька у тому, щоб він порадив доньці дати підписку [169, арк. 111-114, 135, 138-140].

Репресивні заходи зумовлювали короткочасне падіння роботи сіоністських осередків. Уже у листопаді 1925 р. було сконструйовано тимчасове керівництво Полтавським легіоном. Почало відновлюватися проведення зборів шомерів. У грудні 1925 р. звільнений з-під варти Н. Коген, разом із колишнім членом штабу Центрального округу А. Дранніковим зустріли на станції «Полтава південна» проїжджаючого представника штабу Центрального округу та передали йому матеріали і звіти Полтавського легіону. Було також відновлено повноцінний керівний апарат осередку. Зокрема, 23 лютого на урочистому зборі за участі шомерів Н. Коген знову став начальником легіону. Відтоді за містом було відновлено практику проведення зборів і занять легіону, на яких читали доповіді, здійснювали стройові заняття за відповідними посібниками [169, арк. 165-169].

За словами чекістів, завдяки надзвичайно інтенсивній персональній роботі Н. Когена Полтавська організація лівого «Гашомер-Гацоїру» знову пожвавилася після нанесеного їй удару, налагодила роботу і почала готуватися до весняного і літнього сезонів. Ним вводилася нова організаційна структура, завдяки чому кожен член організації індивідуально оброблювався на предмет розвитку особистих здібностей. У осередку слідкували за дотриманням дисципліни, й за кожні проступки винних осіб віддавали «суду честі». Також видавалися накази щодо вербування у лави осередку осіб із середовища «юних лєнінців». Декілька разів Н. Коген виїжджав до Харкова, де брав участь у комісіях із чистки організації. Адреса проживання С. Вєпринського слугувала явкою для представників організацій із інших місцевостей. У літню добу члени осередку проводили заняття у степу за містом, у міському саду та за інститутським гаєм. При цьому робота лівого «Гашомер-Гацоїру» на периферії проходила краще і продуктивніше, адже через відсутність там органів ДПУ за ними просто не було кому слідкувати [169, арк. 21].

Упродовж квітня 1926 р. шомери вели підготовку до відзначення річниці Полтавського легіону лівого «Гашомер-Гацоїру» й проведення демонстрації. Для цього на зборах вчили різноманітні єврейські пісні. 22 квітня за містом відбувся збір

шмотру за присутності А. Драннікова. На нього також запросили колишнього активного учасника «Гашомер-Гацоїру» Юровського, який повернувся з Палестини, для доповіді про її становище. Він, імовірно, міг бути завербований чекістами, адже усіяко намагався довести шомерам сутність їхньої омани і обману сіоністських угруповань, довести правоту більшовицької партії. У відповідь Юровський зустрів у дебатах відсіч керівництва легіону.

Н. Коген також налагодив контакти з представниками Полтавської організації ЦСЮФ. 21 і 22 квітня 1926 р. відбулася нарада керівництва обох організацій із приводу майбутнього виступу-демонстрації до дня святкування 1 Травня. На ній Н. Коген і С. Вепринський, спільно з членами ЦСЮФ виробили план проведення цього свята. До слова, чекісти вважали ці контакти досягненням Н. Когена, адже до цього таких дружніх співбесід між вказаними осередками не помічалось [148; 159].

17 квітня 1926 р. у с. Кулики, що в передмісті Полтави, на галявині під керівництвом члена Полтавського легіону С. Хальфіної проводилися заняття з групою патрульних, де вона читала доповідь про економічне становище в Палестині. Втім побачивши співробітників ДПУ, С. Хальфіна разом з іншою учасницею залишили групу й кинулися тікати у напрямку до міста. Згодом чекісти затримали обох учасниць [169, арк. 155-158].

Масштабною виявилася операція із затримання сіоністів, проведена 25–26 квітня 1926 р. у різних населених пунктах Полтавщини. Так, у ніч із 25 на 26 квітня за містом під головуванням Н. Когена, за участі шмотра відбулася генеральна репетиція Полтавського легіону лівого «Гашомер-Гацоїру». Її метою була демонстрація власних сил до майбутнього свята 1 травня. На ній виголошували промови, доповіді. Наприкінці дійства присутні почали розходитися під церемоніальним маршем. За іншою інформацією, учасники репетиції, помітивши стеження за собою співробітників ДПУ, почали розходитися. Тієї самої ночі оперативники провели в рамках масової антисіоністської операції обшуки й затримання активних учасників указанного зібрання за місцем їхнього проживання, зокрема, членів штабу Полтавського легіону Н. Когена, С. Вепринського, С. Хальфіної [169, арк. 5-6, 19, 21, 31-32, 63-64].

У ніч на 26 квітня 1926 р. співробітники ДПУ також здійснили обшуки і затримання учасників лівого «Гашомер-Гацоїру» у Кременчуці [170, арк. 3-3 зв., 4]. Під слідством опинилася й П. Резнікова, яка обіймала посаду начальника штабу Кременчуцького легіону [55]. Крім цього, на початку травня до Кременчука прибув начальник штабу Катеринославського легіону лівого «Гашомер-Гацоїру» М. Любарський, а у минулому – начальник штабу Кременчуцького легіону. Відтак слідчий ДПУ, відповідно до отриманого раніше повідомлення від сексота «Октября», затримав його прямо на вулиці у справі «Шомерів» [170, арк. 14, 354].

У результаті проведених у шомерів обшуків чекісти виявили достатньо компромату [170, арк. 357-357 зв.]. Наприклад, у квартирі однієї з учасниць Кременчуцької організації знайшли біло-блакитний прапор із червоними обшивками, шапірографічну стрічку, різні журнали шомерської організації, надруковані на склографі і шапірографі, рукописну переписку [170, арк. 6-7]. Судячи зі змісту знайдених під час обшуків наказів, листівок і журналів лівого «Гашомер-Гацоїру», співробітники органів ДПУ дійшли висновку, що Кременчуцька організація, прикриваючись національно-визвольними, класовими, соціалістичними гаслами, здійснювала активну контрреволюційну антирадянську діяльність. Її завдання, за висновками чекістів, полягали у об'єднанні навколо себе єврейських юнаків і підлітків, боротьбі з загонами «Юних Ленінців», піонерів, жовтенят, утягненні їхніх учасників до своїх лав, розпалюванні в них почуття національної ворожнечі і неприязні, ворожнечі до радянської влади і більшовицької компартії.

У підсумку М. Любарського і П. Резнікову притягнули до слідства за звинуваченням у проведенні активної контрреволюційної діяльності, участі в організації, що мала на меті об'єднання єврейської дітвори і молоді з метою її виховання в національно-шовіністичному і дрібнобуржуазному дусі, боротьбу з загонами «Юних Ленінців» і радянською владою [170, арк. 17]. Обоє фігурантів отримали рішення про вислання в Казахстан [170, арк. 353], яке невдовзі замінили висланням у Палестину [170, арк. 358-359].

Деяких сіоністів не спиняли неодноразові затримання та інші репресивні дії. Імовірно, в них існувала впевненість в уникненні серйозного покарання. Так, затримані у квітні 1926 р. Н. Коген, С. Вепринський, С. Хальфіна вже перебували під слідством у вересні 1925 р. [169, арк. 165]. Триразовий арешт неповнолітньої С. Хальфіної, на думку оперативників, «... зайвий раз підкреслює її віру в «звільнення», як про це їй часто говорив лідер організації Дранніков, указуючи на те, що органи ДПУ не в силах вислати всіх активістів у зсылку». Інший член лівого «Гашомер-Гацоїру» С. Вепринський, перебуваючи в одній камері з сексотом, у травні 1926 р. вказував на невичерпності у них власних організаційних сил, що в заслання всіх не відправлять, зокрема, і його з огляду на поганий стан здоров'я, підтвержений медичною комісією. Водночас він надсилав на волю «написані водою» записки та отримував на них відповіді [169, арк. 21]. У свою чергу Н. Коген завчасно попідкувався про можливий арешт і залишив заповіт, за яким, у випадку негативного розвитку подій, мав конструюватися новий штаб Полтавського легіону. Крім цього, перебуваючи під вартою, затриманим удавалося підтримувати контакти з сіоністами на волі.

З іншого боку, багато хто з членів Полтавського легіону змушені були в квітні 1926 р. подати публікацію в пресі про свій вихід з організації. Фактично після розгрому осередку, вони опинилися у безвихідному становищі й змушені були або виїхати з Полтави, або подати вказану вище декларацію.

Судячи з усього, осередки лівого «Гашомер-Гацоїру», незважаючи на серйозний розгром, змогли відновити діяльність. Уже невдовзі після квітневої операції учасники Кременчуцького легіону відновили проведення серед єврейської молоді «антирадянської», за словами чекістів, агітації, заняття з членами шомерської організації за встановленою програмою, організовували шомерські загони, видавали й розповсюджували сіоністську газету, через яку здійснювалася «антирадянська» агітація серед єврейського населення. У червні 1926 р. оперативники завдали Кременчуцькому легіону чергового удару, затримавши його верхівку з 3-х осіб. Однак невдовзі керівна структура осередку була відновлена. Зокрема, на посаду начальника штабу легіону Кременчуцька організація висунула

ад'ютанта начальника Я. Гольдберга на прізвисько «Борис», який мав гарні навички керівної роботи в організації. Відтоді він суміщав обидві посади до свого арешту в листопаді 1927 р. [111, арк. 19].

У свою чергу єврейські провладні органи у своїй документації констатували суттєвий спад у 1926 р. активності сіоністів та сіоністського руху усіх угруповань, послаблення впливу і активності відповідних осередків на теренах Кременчуцького округу. Зокрема констатувалася відсутність відкритих виступів сіоністів під час конференції молоді, окружної конференції Товариства із землевпорядкування єврейських трудящих, перенесення роботи більше у підпілля. При цьому проведені ДПУ останні два арешти ще сильніше ослабили сіоністський рух в окрузі [27, арк. 11, 84, 102].

У «Звіті про роботу серед єврейських трудящих Крем[енчуцького] округу» (червень 1926 р.) зазначалося про послаблення Кременчуцької сіоністської організації у порівнянні з 1925 р. «Сіоністська демонстрація», яка готувалася нею до дня 1-го травня, була недопущена «вжитими заходами». Разом із цим у документі повідомлялося, що за останній місяць сіоністи знову почали випускати листівки, спрямовані проти переселення євреїв для залучення їх до землеробства, диктатури компартії, висуваючи гасло «смерть євсекції». Відтак стояло питання про застосування вислання деяких сіоністських активістів [27, арк. 84].

У вересні–жовтні 1926 р. було вчергове здійснено низку затримань членів лівого «Гашомер-Гацоїру», зокрема у Полтаві [123, арк. 2, 8, 9; 135, арк. 6, 10, 15; 146, арк. 3, 7, 10, 17-17 зв., 22; 123] та Кременчуці [136, арк. 21-21 зв.]. Наприклад, 20 жовтня в міському саду затримали членів Полтавського легіону під час проведення ними зібрання [123, арк. 2, 8, 9]. Очевидно, слідчі намагалися схилити сіоністів до надання підписок про припинення роботи в організаціях, розрив з сіоністською ідеологією тощо. Утім не всі погоджувалися на такий крок. Так, одна із затриманих ще на початку жовтня зазначила слідчому, що не може дати жодних гарантій про припинення нею сіоністської роботи [135, арк. 15].

По-суті, чекістам удалося нейтралізувати в Полтаві організацію лівого «Гашомер-Гацоїру». На початку 1927 р. вони звітували, що Полтавська організація

після від'їзду С. Хальфіної, завдяки вжитих окрвідділом ДПУ заходів була повністю розкладена. Майже всі її члени аж до начальника легіону С. Вепринського подали в пресі декларації про розрив із сіоністським рухом. З іншого боку, у деяких її колишніх активістів спостерігалось жалкування з приводу вчиненого ними виходу з організації і навіть тенденція до відновлення попередньої організаційної роботи. Для цього вони вживали заходи з реабілітації себе перед окружним штабом у Харкові. Однак станом на кінець січня 1927 р. в статусі члена організації був відновлений лише С. Вепринський.

Увагу співробітників ДПУ привернув приїзд С. Хальфіної з Кременчука у Полтаву на початку січня 1927 р. Через декілька днів вона відвідала колишніх активних членів організації, і разом із ними обговорювала політичні питання. Перебуваючи на вулиці С. Хальфіна виявляла максимум обережності, уникала зустрічей із «зайвими» людьми, а під час виходу з дому спочатку посилала розвідку, аби дізнатися, чи не стежать за нею. Вона також підтримувала письмовий зв'язок з активним членом Кременчуцької організації лівого «Гашомер-Гацоїру» Х. Розенфельдом. Оперативники були переконані, що приїзд С. Хальфіної в Полтаву був пов'язаний із наміром районного штабу відновити організацію в місті. При цьому вона, на їхню думку, як ніхто інший підходила для цього, адже раніше була її активним членом і знала особливості кожного з учасників. Відтак чекісти вчетверте затримали С. Хальфіну у Полтаві в ніч на 25 січня 1927 р. [142, арк. 3, 4-зв., 7]. Крім цього, у ніч на 25 січня було затримано рядову учасницю Полтавської організації лівого «Гашомер-Гацоїру» П. Дунаєвську, яка на початку 1927 р. повернулася в Полтаву до батьків [135]. Отже, можна припустити, що на початку 1927 р. співробітникам органів ДПУ вдалося зірвати спробу відновлення в Полтаві осередку лівого «Гашомер-Гацоїру».

Не припинялася боротьба й проти організації лівого «Гашомер-Гацоїру» у Кременчуці. Так, у лютому 1927 р. відбулися чергові обшуки і затримання її членів [136, арк. 30]. При цьому серед членів шомерської організації, які залишилися на свободі, існувала думка про те, що відповідні арешти проводилися з метою застереження від можливого ведення членами організації агітації проти компартії

під час передвиборчої кампанії до рад. Відтак було сподівання на звільнення усіх арештованих після проведення виборів.

Для викорінення сіоністських ідей у робітничому та кустарному єврейському середовищі органи радянської влади здійснювали партійну та публічну агітаційно-пропагандистську роботу з викриття і дискредитації контрреволюційної шовіністичної сутності сіонізму і сіоністських угруповань. Цим займалося бюро національних меншин Кременчуцького окружного партійного комітету та бюро євсекції. При цьому ситуацію в окрузі ускладнювали непослідовність, байдужість, незрозуміння, «нездорове ставлення», організаційна слабкість владних та комсомольських структур у галузі національного питання та серед єврейської національної меншини, відсутність компетентних кадрів для реалізації поставлених завдань, упереджене ставлення до єврейської спільноти, недостатня увага до вирішення їхніх проблем, а також існування антисемітських настроїв. Відтак структурам більшовицького режиму в окрузі було складно повністю викоринити сіоністський та клерикальний впливи. Отже, прикрі інциденти, часто спричинені діями самих комсомольців, діяли відштовхуюче на вступ єврейської молоді у КСМУ і підривали авторитет цієї провладної молодіжної організації [26, арк. 20; 28, арк. 2, 7, 9; 27, арк. 68]. Між іншим, у серпні 1926 р. на засіданні «нацменколегії» Лубенського окружного комітету комсомолу, ухвалили резолюцію, в якій, серед іншого, йшлося про необхідність загострити увагу на поясненні у середовищі комсомольців і позапартійної молоді контрреволюційності сіоністських організацій [25, арк. 12-13].

Завершальний етап боротьби з підпільними осередками сіоністських організацій на Полтавщині припав на 1927–1928 рр. Так, на початку 1927 р. органи прокуратури та ДПУ УСРР констатували перебування сіоністського руху в республіці на стадії розвалу, занепаду та обстоювали необхідність збільшення тиску, посилення репресій щодо його представників для дезорганізації та повного розгрому активу, що залишився. Передбачалося періодичне повторення масових операцій із метою вилучення найактивніших сіоністських діячів та адміністративне вислання їх за межі УСРР [202; 204]. У результаті проведення індивідуальних та масових

обшуків і затримань під слідством опинилися члени ЄВОСМ, правого «Гашомер-Гацоїру», «Гехолуцу» [112, арк. 1; 120, арк. 2, 6, 9; 133, арк. 2; 137, арк. 2, 4, 10], ЦСЮФ [113, арк. 1; 152, арк. 5, 6-6 зв.], лівого «Гашомер-Гацоїру» [110, арк. 1, 2-2 зв., 4, 5 ; 111, арк. 3, 7; 113, арк. 4; 136, арк. 2-2 зв., 12, 20, 37], Сіоністсько-соціалістичної федерації «Дрор» та ОСМ [132, арк. 1, 9 зв., 20]. Часто вони завершувалися подальшою ізоляцією фігурантів.

Можна припустити, що наприкінці 1920-х рр., у результаті висилки активних учасників, підпільні сіоністські осередки опинилися в стані занепаду та припинили існування на теренах Полтавщини. У 1930-х рр. колишні учасники сіоністських партій та організацій стали фігурантами нових кримінальних справ, жертвами політичних репресій [93; 94; 106; 107; 108; 109; 117; 156].

Отже, сіоністські партії та організації антибільшовицького спрямування займали окреме місце у суспільно-політичному спектрі Полтавщини. Вони стояли за збереження і пропагування національно-культурних традицій, ідентичності та самобутності свого народу засобами просвітницької роботи, активно поширювали палестинофільські настрої. Відтак більшовики вважали сіоністів загрозою на шляху будівництва «нового» суспільства, побудованого на засадах комуністичних цінностей, відверто контрреволюційними та ворожими до радянської влади, а тому позбавляли їх легальної можливості для існування. Боротьба з ними характеризувалася застосуванням прямих репресивних заходів, зокрема, перманентного вчинення обшуків, затримань, арештів та подальших адміністративних вислань сіоністів за межі регіону, республіки та навіть СРСР. Утім сіоністські організації виявилися гнучкими, обрали тактику підпільної діяльності, відзначалися здатністю швидко відновлюватися після завданих репресій. У підсумку боротьба з ними фактично завершилася наприкінці 1920-х рр. розгромом і припиненням існування.

Підсумовуючи, можна зазначити, що упродовж 1920-х рр. на Полтавщині спостерігалися два протилежні явища – з одного боку, наростання сіоністського руху, створення розгалуженої мережі осередків організацій відповідного ідейного спрямування, а з іншого – цілеспрямована, вперта боротьба проти них

більшовицького режиму та його структур. Ставлення до різних сіоністських організацій було диференційованим. Так, осередки лівих єврейських партій не були чисельними та впливовими, але намагалися вести агітаційну та культурно-просвітницьку роботу серед єврейського населення регіону. Вони також виявляли лояльність до більшовицького режиму, що давало змогу діяти у легальних умовах. При цьому лави ЄКП на Полтавщині розкладали зсередини прибічники припинення самостійного існування партії і переходу в КП(б)У, які підтримували контакти з виконавчим бюро фракції революційної меншості у Москві та місцевим більшовицьким партійним керівництвом. У результаті ЄКП та її осередки самоліквідувалися, а окремі члени в 1923 р. увійшли до лав правлячої більшовицької партії. Водночас у роботу осередків єврейських прорадянських партій, зокрема Єврейської соціал-демократичної робітничої партії (Поалей-Ціон), негласно втручалися радянські спецслужби, які провокували внутрішнє розкладання та розколи, чим нейтралізували політичних конкурентів.

Боротьба структур більшовицької влади з вороже налаштованими до неї сіоністськими партіями та організаціями характеризувалася застосуванням прямих репресивних заходів – перманентного вчинення обшуків, затримань, арештів та подальших висилок їхніх учасників за межі регіону, республіки та навіть СРСР. Утім їхні осередки виявилися гнучкими, обрали тактику підпільної діяльності, відзначалися здатністю швидко відновлюватися після завданих репресій. У підсумку більшовицькому режиму вдалося розгромити сіоністське підпілля лише наприкінці 1920-х рр.

ВИСНОВКИ

У висновках наведено основні результати дисертаційного дослідження, що виносяться на захист і зводяться до наступних положень:

1. У дисертації проаналізовано стан наукової розробки та джерельної бази досліджуваної проблеми. За радянської доби проблема ліквідації осередків небільшовицьких партій та організацій на Полтавщині спеціально не вивчалася, залишаючись «білою плямою» в історії регіону. Інтерес дослідників до окремих аспектів комуністичного минулого зріс після проголошення незалежності України. З початку 2000-х рр. місцеві науковці почали звертатися до проблем становлення більшовицької диктатури. Утім аналіз наявного історіографічного доробку дозволяє констатувати недослідженість регіонального аспекту проблематики на фоні загалом активного інтересу науковців до розкриття загальноукраїнського контексту та відсутність комплексного дослідження проблем утвердження більшовицької владної монополії на Полтавщині.

У ході роботи над темою дослідження залучено широкий масив джерельної бази, який здебільшого ґрунтується на неопублікованих документах місцевих та центральних архівних установ. Більшість таких матеріалів, зокрема, архівні слідчо-кримінальні справи репресованих громадян, службова звітна документація радянських органів державної безпеки, партійних структур тощо тривалий час перебувала під грифом таємності. Загалом залучені матеріали дозволили здійснити реконструкцію подій минулого, персоніфікувати та ґрунтовно розкрити предмет дослідження.

2. З'ясовано специфіку сходження з політичної арени Полтавщини осередків українських ліворадикальних партій – УКП(б), УПЛСР(б), УКП. Усі вони припинили існувати в результаті ухвалення рішень про самоліквідацію та входження у лави КП(б)У. При цьому у випадку з боротьбістами такому рішенню передували кількомісячні конфлікти відносини, дискредитація більшовиками боротьбистів у пресі, ужиття заборон видання боротьбистської преси. Ліквідації осередків лояльних до більшовиків лівих есерів-борьбистів у липні–серпні 1920 р.

передував розкол на рівні її губернської партійної організації, більшість членів якої виступала за збереження існування УПЛСР(б). Відтак борьбисти з числа противників ліквідації стали основою формування партії лівих есерів-синдикалістів.

Навесні 1925 р. самоліквідувалася Українська комуністична партія з подальшим входження її членів у КП(б)У. Проти укапів більшовики використовували різні методи нейтралізації, зокрема внутрішнє розкладання лав, дискредитацію у пресі, інспірування руху з самоліквідації.

3. З'ясовано методи усунення та ліквідації осередків соціал-демократів (меншовиків), соціалістів-революціонерів, анархістів. За винятком меншовиків, указані політичні сили були нечисленними й маловпливовими. У боротьбі з ними правлячим більшовицьким режимом традиційно застосовувалися два головні методи – репресивний (арешти, звільнення з роботи тощо) та агітаційно-пропагандистський, спрямований на дискредитацію в очах населення та внутрішню деморалізацію.

У результаті періодичних арештів меншовиків та співчуваючих їм осіб партійні організації РСДРП до кінця 1922 р. були знищені, за винятком підпільного осередку в Полтаві. Остаточний розгром російських соціал-демократів (меншовиків) відбувся влітку 1924 р. в результаті проведених арештів.

Російські праві есери (ПСР) у Полтаві під тиском репресій також змушені були перейти в підпілля, проте це не заважало їм вдаватися до поширення листівок, агітації в профспілках тощо. Фактично вони діяли під прикриттям Полтавського політичного червоного хреста. У результаті проведеного восени 1922 р. обшуку в приміщенні вказаної організації, виявлення архіву Полтавської організації ПСР, а також арештів авторитетних лідерів місцевих правих есерів, останні розпорошилися й політичної діяльності практично не виявляли.

Представники партії лівих есерів-синдикалістів та інтернаціоналістів діяли нелегально, але в тісному контакті з Союзом есерів-максималістів, який був дозволений владою. Восени 1922 р. обидві політичні сили об'єдналися в Полтаві, але в результаті дій завербованими агентами вказане середовище вдалося розкласти. Навесні 1923 р. есерами було прийнято рішення про ліквідацію об'єднання й перехід

у лави КП(б)У. Нечисленні противники самоліквідації сформували окрему групу, яку спецслужби ліквідували репресивними заходами на початку 1924 р.

Анархісти на Полтавщині включали представників різних течій, діяли в підпіллі, мали гуртки, особливо молодіжні, нерідко вдавалися до поширення власних листівок, відоzw, газет. Після проведених влітку 1925 р. у регіоні арештів підпільні осередки припинили своє існування. При цьому вітчизняні дослідники припускають, що анархісти могли продовжити підпільну діяльність і в другій половині 1920-х рр.

4. Досліджено особливості нейтралізації та розгрому сіоністського руху. Сіоністський суспільно-політичний спектр на Полтавщині був представлений осередками прорадянських та антирадянських партій і організацій у населених пунктах регіону зі значною концентрацією єврейського населення – Полтаві, Кременчуці, Семенівці та ін. Специфіка руху полягала в його соціальній основі – винятково єврейській спільноті та пропагованій ключовій меті створення держави в Палестині.

Осередки лівих партій (ЄКП, ЄСДРП) були нечисленими, лояльними до радянської влади, мали змогу діяти легально. Значною активністю, як і помітним впливом серед єврейського населення вони не відзначалися. Місцеві структури радянських спецслужб встановили над ними негласний контроль та застосовували методи внутрішнього розкладання. Зрештою політичний шлях осередків прорадянських партій завершився прийняттям рішення про самоліквідацію з подальшим входженням окремих партійців у лави КП(б)У.

У свою чергу осередки антибільшовицьких сіоністських партій та організацій не підтримували політику правлячого режиму. Вони мали централізовану ієрархічну структуру, діяли в підпільних умовах, займаючись культурно-просвітницькою діяльністю, гуртковою роботою, пропагандою ідей сіонізму, еміграційних настроїв щодо Палестини, й нерідко вдавалися до публічної критики більшовицького режиму та його політики. Проти осередків сіоністських організацій антибільшовицького спрямування спецслужби використовували методи внутрішнього агентурного розкладання, а також періодичні масові затримання, арешти, висилки

найактивніших членів та керівної верхівки. У результаті наприкінці 1920-х рр. сіоністський рух на Полтавщині було розгромлено.

5. Проаналізовано методи й структурні складники більшовицької системи з протидії ідеологічним союзникам та політичним опонентам у межах досліджуваного регіону. Суспільно-політичний спектр на Полтавщині після третього приходу більшовицьких військ був представлений осередками українських, російських, єврейських партій і організацій. Політичний процес початку 1920-х рр. характеризувався подвійною специфікою. З одного боку, одразу ж після фактичної окупації теренів краю, більшовики, зосередивши у своїх руках військову силу, розпочали наступ як на політичних опонентів і відвертих ворогів, так і на ідеологічних союзників. Сама боротьба на регіональному рівні відбувалася в рамках відповідних процесів формування більшовицької монопартійної диктатури в Україні та інших радянських республіках, ставши їхнім складником.

У процесі боротьби з опонентами та союзниками застосовувалися адміністративні, ідеологічно-пропагандистські та репресивні методи. Вони включали усну та письмову дискредитацію в очах населення в пресі, під час організації масових мітингів, зборів населення, трудових колективів тощо. Адміністративні перешкоди включали закриття приміщень, друкарень, заборони випуску друкованих матеріалів і періодики, надання відмови в реєстрації осередків, а відтак позбавлення легальних умов діяльності.

Можна констатувати, що одним із ключових інструментів переслідування, нейтралізації та усунення опонентів були радянські органи державної безпеки (ВЧК–ВУЧК–ДПУ), які застосовували репресивні та агентурно-оперативні методи. Їхня діяльність базувалася на рішеннях вищого партійно-політичного та внутрішньовідомчого керівництва. Місцеве керівництво радянських спецорганів на виконання отриманих вказівок здійснювало розробку та проведення масових репресій, затримання й переслідування окремих осіб. Крім цього, чекісти упроваджували до партійного середовища власних агентів – сексотів, вербували освідомлювачів, здійснювали моніторинг діяльності осередків та його найактивніших членів, підготовку до проведення ліквідаційних з'їздів, вносили

розкол у лавах партій та організацій тощо. Прикметно, що більшовики з допомогою спецслужб намагалися інспірувати на місцях з'їзди осередків інших політичних сил, а також знайти необхідних для цього осіб. Метою останніх було проголошення зсередини рішення про ліквідацію власних партій та організацій, яке більшовики намагалися використати з пропагандистською метою, уникаючи звинувачень у штучному переслідуванні та усуненні опонентів.

Отже, ідеологічна парадигма більшовицької влади була зорієнтована на диктатуру власної партії. Практичні заходи з ліквідації осередків небільшовицьких партій та організацій, навіть тих, котрі мали спільні риси ідейно-політичної платформи, мали наступальний репресивний характер і завершилися утвердженням більшовицької владної монополії на Полтавщині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК)

Оп. 1.

1. Спр. 24. Стенограма засідань IV Всеукраїнського з'їзду Рад 16–20 травня 1920 р., 16.05–20.05.1920 р., 360 арк.
2. Спр. 27. Відомості про кількість делегатів IV Всеукраїнського з'їзду Рад, травень 1920 р., 6 арк.
3. Спр. 33. Матеріали Центральної комісії по виборах до Рад (положення, протоколи, листування), Зведення Наркомвнусправ УРСР про проведення виборів до Рад, про економічний та політичний стан губерній УРСР, березень–06.05.1920 р., 30 арк.
4. Спр. 34. Доповідь Центральної виборчої комісії по виборах до Рад; інформзведення НКВС УРСР та телеграфні повідомлення губернських і повітових виконкомів про хід виборів делегатів на 5 Всеукраїнський з'їзд Рад, 01.12.1920–22.02.1921 р., 88 арк.
5. Спр. 58. Зведення Наркомату внутрішніх справ УРСР про політичний та економічний стан губерній і протоколи засідань адміністративно-територіальної комісії Наркомату внутрішніх справ УРСР (копії) та листування з цим наркоматом з питань адміністративно-територіального поділу УРСР, 28.02–31.12.1920 р., 261 арк.
6. Спр. 183. Протоколи засідань Кременчуцького губревкому, Президії губвиконкому, Губекономнаради, Губернської наради по боротьбі з бандитизмом (копії). Зведення Губвиконкому про політичний стан губернії.

Протоколи Хорольського 4-го повітового зїзду Рад. Анкети членів Кременчуцького губвиконкому, 24.12.1920–20.12.1921 р., 273 арк.

Ф. 24. Верховний Суд УРСР

Оп. 1.

7. Спр. 569. Документи про розгляд справи по звинуваченню в контрреволюційній діяльності членів Київської організації Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків) (постанови, протоколи, акти), 07.03–23.03.1921 р., 132 арк.

Оп. 4.

8. Спр. 25. Постанови ВУЦВК, РНК УСРР та протоколи засідань Великої та Малої Президії ВУЦВК, 28.12.1923–29.12.1924 р., 257 (261) арк.

Ф. 2360. Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком),

м. Харків

Оп. 1.

9. Спр. 3. Протоколи и выписки из протоколов заседаний Всеукраинского революционного комитета, 22.12.1919–19.02.1920 р., 202 арк.
10. Спр. 5. Постановления Всеукраинского революционного комитета, 11.12.1919–09.09.1920 р., 93 арк.
11. Спр. 12. Материалы о деятельности губернских ревкомов, о политическом положении и строительстве органов советской власти на местах (сводки, записки разговоров по прямому проводу, доклады), 06.01–17.02.1920 р., 114 (118) арк.
12. Спр. 15. Переписка с Реввоенсоветахми, штабами армии Южного и Юго-Западного фронтов, окружными и губернскими военными комиссариатами об организации губревкомов и их составе, о перемещении ответственных работников, организации охраны сахарных заводов и по др. вопросам, 03.01–17.02.1920 р., 118 арк.

13.Спр. 18. Соглашение между представителями ЦК КП(б)У и ЦК партии боротьбистов об условиях сотрудничества боротьбистов во Всеукрревкоме, заявление членов Всеукрревкома т.т. Петровского и Мануильского и др. документы, разоблачающие нарушение боротьбистами соглашения и их контр-революционную деятельность. Копии. Статьи членов Всеукрревкома о задачах органов советской власти на Украине, 24.01–27.01.1920 р., 10 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 8. Українська комуністична партія (УКП) (1920–1925 рр.)

(об'єднаний фонд)

Оп. 1.

14.Спр. 60. Циркуляры, инструкции и письма ЦК УКП губернским, уездным и районным комитетам УКП об организационно-партийной работе, взаимоотношениях с КП(б)У, подготовке съезда УКП, создании коммунистических организаций юношества, партийного суда, присылке статотчетности, проведении продкампании и другим вопросам, 17.01–17.08.1921 р., 33 арк.

15.Спр. 107. Письма, доклады Полтавского губкома УКП, Лохвицкого уездного комитета УКП и членов УКП в ЦК о состоянии и численности организаций УКП, УКРЮСа, расколе в парторганизациях и выходе членов УКП из партии, о пересылке инструкций и литературы, арестов членов УКП и др., 03.01–31.10.1924 р., 71 арк.

16.Спр. 130. Протокол и резолюции общего собрания Полтавской губернской организации УКП. Выписка из протокола заседания бюро Полтавского губкома УКП. Доклад Полтавского губкома УКП в ЦК о работе губернской организации. Сводки Полтавского губотдела ГПУ УССР о состоянии и деятельности, организации УКП на Полтавщине. Заявления членов УКП в Полтавский губком УКП о фактах притеснений, 25.01–27.02.1925 р., 36 арк.

- 17.Спр. 151. Протоколы общих собраний губернской организации, заседаний Полтавского губкома УКП, 15.01.1920–01.04.1921 р., 12 арк.
- 18.Спр. 152. Протоколы совещания, конференции Полтавской губернской организации УКП, 16.07–02.08.1920 р., 6 арк.
- 19.Спр. 157. Отчеты и письма уездных организаций в губком УКП о проведенной внутрипартийной работе. Сообщения инструкторов губкома УКП о положении в уездах Полтавской губернии, 07.07–24.12.1920 р., 31 арк.
- 20.Спр. 159. Протоколы общих собраний Лохвицкой уездной организации УКП, отчеты о внутрипартийной и организационной работе. Анкета о количественном составе организации, список членов УКП, 15.06–31.12.1920 р., 15 арк.
- 21.Спр. 164. Резолюции общего собрания Полтавской губернской организации УКП об отношении к постановлению Исполкома Коминтерна «Об Украинской Коммунистической партии» (1 экз.), 1924 р., 6 арк.

Державний архів Полтавської області

Ф.П-1. Полтавський губком ЛКСМ України Полтавської області. 1918–1933 рр.

Оп. 1.

- 22.Спр. 6. Протоколы заседаний бюро Губкома ЛКСМ, конференций, пленумов и бюро уездных комитетов ЛКСМУ, общих собраний первичных комсомольских организаций, выписки из газет и др., 12.03.1920–30.08.1928 р., 61 арк.
- 23.Спр. 13. Экономическое состояние рабочей молодежи, шефство над селом, издательство губкома КСМУ, доклад губкома комсомола от 7 до 8 губконференции, отчет о деятельности евсекции, о вербовке в учебные заведения и др., 12.01.1923–листопад 1924 р., 229 арк.
- 24.Спр. 15. Политдоклад и закрытое письмо секретаря Полтавского Губкома партии в ЦК РКП 1923 г., историческ. материал о петлюровщине, о комсомольск. коммунах, об обследовании сельских ячеек Полтавского округа,

об обследовании пионер-работы на Полтавщине, 24.12.1923–05.04.1925 р., 362 арк.

25.Спр. 28 а. Протоколы заседаний нацменколлегии и комсомола, 12.06–12.12.1926 р., 55 арк.

Ф.П-5. Кременчущкий окружной парткомітет КП(б)У. 1925–1930 рр.

Оп. 1.

26.Спр. 24. Директивные указания окружного комитета КП(б)У райкомам партии, городским и сельским партячейкам о проработке вопросов XIV съезда ВКП(б), перевыборах парторганов, массово-политической работе среди национальных меньшинств и женщин и по другим вопросам, 02.01.1926–11.02.1927 р., 57 арк.

27.Спр. 30. Протоколы заседаний евбюро, евсекции, планы и отчеты о работе, 19.04–19.12.1926 р., 120 арк.

28.Спр. 49. Протоколы заседаний бюро национального меньшинства (еврейского) при окружных комитетах КП(б)У и ЛКСМУ. Отчет о состоянии еврейского детдома в г. Александрия, 18.01–19.12.1927 р., 77 арк.

29.Спр. 96. Протоколы заседаний Евбюро, 04.01–16.08.1929 р., 28 арк.

Ф.П-9032. Полтавський губком КП(б)У. 1919–1925 рр.

Оп. 1.

30.Спр. 6. Протоколы заседаний президиума губкома КП(б)У (оригиналы), 27.03–31.07.1920 р., 87 арк.

31.Спр. 7. Протоколы заседаний бюро губкома КП(б)У (оригиналы), 03.05–26.05.1920 р., 14 арк.

32.Спр. 8. Протоколы заседаний президиума губкома КП(б)У (оригиналы), 02.08–31.12.1920 р., 77 арк.

33.Спр. 9. Протоколы заседаний президиума губкома КП(б)У (копии), 27.03–31.07.1920 р., 194 арк.

34.Спр. 10. Протоколы заседаний президиума губкома КП(б)У (копии), 02.08–31.12.1920 р., 171 арк.

- 35.Спр. 11. Протоколы заседаний бюро губкома КП(б)У (копии), 03.05–26.05.1920 р., 43 арк.
- 36.Спр. 12. Докладные записки губернского комитета КП(б)У ЦК КП(б)У о состоянии уездных партийных организаций. Списки делегатов губернской партийной конференции, травень–16.06.1920 р., 39 арк.
- 37.Спр. 13. Директивные письма губкома партии уездным комитетам КП(б)У, комячейкам, всем членам партии о проведении «недели крестьянина», работе среди женщин, в профсоюзах; укреплении органов милиции, продразверстке, организации рабочих комитетов и по другим вопросам, 25.01–31.12.1920 р., 150 арк.
- 38.Спр. 14. Сводки для членов губкома и укомов о деятельности уездных комитетов КП(б)У, лютий–27.08.1920 р., 38 арк.
- 39.Спр. 16. Циркуляры, телеграммы, письма, сообщения ЦК КП(б)У губкому партии по вопросам организационно-партийной работы, делопроизводства, назначения и перемещения кадров, сборов продналога, о размещении и обеспечении воинских частей и по другим вопросам, 30.03–15.12.1921 р., 72 арк.
- 40.Спр. 18. Протоколы пленумов губкома КП(б)У. Протокол губернского совещания по работе на селе и другие протоколы. 18.01–08.12.1921 р., 102 арк.
- 41.Спр. 20. Протоколы заседаний президиума и бюро губкома КП(б)У (копии), 01.05–29.08.1921 р., 192 арк.
- 42.Спр. 22. Протоколы заседаний президиума и бюро губкома КП(б)У (оригиналы), 03.01–29.12.1921 р., 132 арк.
- 43.Спр. 26. Письма, телеграммы, донесения уездных комитетов КП(б)У, комфракций, учреждений, воинских частей губкому партии об обеспечении семей погибших партработников; работе с документами, борьбе с бандитизмом и по другим вопросам, 14.01–26.12.1921 р., 39 арк.
- 44.Спр. 28. Информационные сводки, бюллетени Чрезвычайной комиссии и ГПУ губерньскому комитету КП(б)У о политическом состоянии на Полтавщине, 01.01–10.12.1921 р., 33 арк.

- 45.Спр. 38. Обзоры, сводки, письма ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о работе губкомов партии, деятельности организации сионистской молодежи «Маккаби», о состоянии борьбы с бандитизмом и по другим вопросам, лютий–грудень 1922 р., 86 арк.
- 46.Спр. 40. Протоколы пленумов, губернских партийных совещаний, заседаний ответработников, тезисы докладов, резолюции и другие материалы, 06.01–28.12.1922 р., 106 арк.
- 47.Спр. 41. Протоколы заседаний бюро губкома КП(б)У, 01.01–28.12.1922 р., 194 арк.
- 48.Спр. 42. Протоколы заседаний бюро губкома партии (2-й экз.), 05.01–16.11.1922 р., 94 арк.
- 49.Спр. 43. Политдоклады, телеграммы, информации губкома партии, губвоенкома ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о проводимой политработе; состоянии и работе в воинских частях, дислоцированных в губернии; работе с кадрами, о хозяйственной деятельности, состоянии сельского хозяйства и по другим вопросам, 03.02.1921–03.01.1923 р., 80 арк.
- 50.Спр. 49. Отчеты, доклады, политсводки, бюллетени и информации губернского отдела госполитуправления губкому КП(б)У о политическом состоянии губернии, деятельности еврейской социал-демократической рабочей партии Поалей-Цион, состоянии духовенства в губернии, деятельности сектантства, антисоветских партий, групп, организаций и по другим вопросам, 01.01–31.12.1922 р., 135 арк.
- 51.Спр. 50. Отчеты, информбюллетени, доклады, телеграммы губернской Чрезвычайной комиссии и ГПУ губкому КП(б)У о политическом состоянии губернии, о деятельности различных политических партий, духовенства, о проведении кампании изъятия церковных ценностей на Полтавщине, 07.03–03.11.1922 р., 84 арк.
- 52.Спр. 51. Отчет ГПУ УССР о полугодовой деятельности, направленный губкому КП(б)У, сичень–червень 1922 р., 51 арк.

- 53.Спр. 56. Недельные сводки для членов губкома и упарткомов о деятельности упарткомов КП(б)У, 21.01–14.07.1922 г., 42 арк.
- 54.Спр. 61. Выписки из протоколов заседаний Политбюро, бюро Секретариата, оргбюро ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, протокол заседания сельской комиссии ЦК КП(б)У, 19.01–25.12.1923 г., 90 арк.
- 55.Спр. 62. Резолюции и постановления пленумов ЦК КПУ, циркулярные указания губкому партии о проведении партконференции КП(б)У, о пропагандистской, организационной работе, об укреплении монополии внешней торговли, формировании воинских частей, крестьянских конференций, привлечении интеллигенции на селе к советской и общественной работе и по другим вопросам, 03.01–21.12.1923 г., 120 арк.
- 56.Спр. 63. Циркулярные указания, телеграммы, письма ЦК КП(б)У губкому партии о внутрипартийной, организационной и пропагандистской работе, финансовой политике, назначении и перемещении руководящих партийных работников, о работе с документами и по другим вопросам, 05.01–31.12.1923 г., 204 арк.
- 57.Спр. 67. Протоколы заседаний бюро губкома КП(б)У, 04.01–27.06.1923 г., 212 арк.
- 58.Спр.68. Протоколы заседаний бюро губкома КП(б)У, 05.06–25.10.1923 г., 142 арк.
- 59.Спр. 70. Протоколы заседаний бюро губкома КП(б)У (II-й экз.), 11.01–21.11.1923 г., 169 арк.
- 60.Спр. 72. Протоколы заседаний секретариата губкома КП(б)У, 11.01–15.10.1923 г., 63 арк.
- 61.Спр. 73. Протоколы заседаний бюро и секретариата губкома КП(б)У (оригинал), 11.01–31.05.1923 г., 55 арк.
- 62.Спр. 74. Политдоклады секретаря губкома партии ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У, 13.02–16.12.1923 г., 118 арк.
- 63.Спр. 80. Доклады, информации, политсводки губернского отдела Государственного политического Управления губкому КП(б)У о деятельности

- антисоветских политических группировок, духовенства, еврейской социал-демократической рабочей партии на Полтавщине и по другим вопросам, 01.01–17.12.1923 г., 199 арк.
- 64.Спр. 81. Госинформсводки губернского отдела Государственного политического Управления губкому КП(б)У о своей деятельности и политическом состоянии Полтавщины, 11.01–21.12.1923 г., 181 арк.
- 65.Спр. 82. Доклады Полтавского отделения дорожно-транспортного отдела ГПУ (ОДТОГПУ) и комиссии губкома партии губкому КП(б)У о работе ОДТОГПУ и обследовании железнодорожных организаций губернии, 03.05.1923–01.01.1924 г., 98 арк.
- 66.Спр. 91. Протоколы и выписки из протоколов заседаний бюро Полтавского городского и районных партийных комитетов, окрпарткомов, укомов, фракции губисполкома, губсовета профсоюзов и другие, направленные губкому партии, 10.01–11.12.1923 г., 65 арк.
- 67.Спр. 94. Протоколы заседаний бюро и другие материалы еврейской национальной секции, сичень–11.08.1923 г., 11 арк.
- 68.Спр. 100. Протоколы заседаний бюро губкома КП(б)У, 03.01–27.05.1924 г., 170 арк.
- 69.Спр. 102. Протоколы заседаний бюро губкома КП(б)У, 04.10–26.12.1924 г., 147 арк.
- 70.Спр. 103. Протоколы заседаний бюро губкома КП(б)У (II-й вкз.), 09.05–26.12.1924 г., 128 арк.
- 71.Спр. 104. Протоколы закрытых и внеочередных заседаний бюро губкома КП(б)У, 03.01–25.12.1924 г., 88 арк.
- 72.Спр. 108. Информации, заявления, письма губкома и членов партии ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У о политическом состоянии губернии, укреплении села коммунистами, направлении их на учебу и по другим вопросам, 23.02–23.07.1924 г.
- 73.Спр. 112. Доклады губернского отдела ГПУ, ОДТОГПУ и штаба частей особого назначения губкому КП(б)У о политнастроении трудящихся,

политическом и экономическом состоянии дорожно-транспортного участка, состоянии частей Особого назначения, 31.01–01.12.1924 р., 43 арк.

- 74.Спр. 122. Постановления, циркулярные указания ЦК РКП(б) губкому КП(б)У о даче отзывов, рекомендаций и поручительств беспартийным, о борьбе с нарушениями революционной законности, порядке приема учителей в партию, формах массовых организаций, перевыборах сельсоветов и по другим вопросам, 05.01–05.12.1925 р., 51 арк.
- 75.Спр. 123. Циркулярные указания ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У губкому партии о приеме в партию, подходе к товарищам, подающим заявления о выходе из партии, о политике партии на селе, усилении работы среди женщин нацменьшинств, обеспечении инвалидов-коммунистов, семей погибших коммунистов и по другим вопросам, 05.01–17.11.1925 р., 81 арк.
- 76.Спр. 124. Выписка из резолюции XI губернской партконференции. Протокол, выписки из протоколов и резолюции пленумов губкома КП(б)У, тезисы докладов и другие материалы, 26.02–август 1925 г., 54 арк.
- 77.Спр. 125. Протоколы заседаний бюро губкома КП(б)У, 03.01–28.03.1925 р., 131 арк.
- 78.Спр. 126. Протоколы заседаний бюро губкома КП(б)У и материалы к ним, 10.04–15.06.1925 р., 133 арк.
- 79.Спр. 129. Протоколы заседаний бюро губкома КП(б)У (2 экз.), 03.01–17.04.1925 р., 97 арк.
- 80.Спр. 130. Протоколы заседаний бюро губкома КП(б)У, 22.04–02.10.1925 р., 124 арк.
- 81.Спр. 142. Информации, доклады, отчеты, положения, сообщения, письма окружкомов, комфракций и партячеек губкому КП(б)У о перевыборах Советов, проведении юбилея опытной станции, о сионистском движении и по другим вопросам, 12.01–06.10.1925 р., 121 арк.
- 82.Спр. 143. Обзоры, информационные доклады губернского отдела ГПУ о политическом и экономическом состоянии Полтавщины, 12.01–13.03.1925 р., 185 арк.

- 83.Спр. 144. Обзоры политического и экономического состояния Полтавщины, присланные губернским отделом ГПУ обкому партии, 23.03–23.04.1925 р., 168 арк.
- 84.Спр. 145. Обзоры политического и экономического состояния Полтавщины, присланные губернским отделом ГПУ обкому партии, 02.05–20.05.1925 р., 127 арк.
- 85.Спр. 146. Информационные сводки, обзоры, доклады губернского отдела ГПУ губкому КП(б)У о политическом и экономическом состоянии крестьянства, духовенства, сектантства и политгруппировок Полтавского округа и губернии; настроении учительства, о борьбе с бандитизмом, 14.01–23.07.1925 р., 98 арк.
- 86.Спр. 147. Доклады, политдонесения Полтавского дорожно-транспортного отдела ГПУ, губернского отдела ГПУ, политотдела 25 стрелковой дивизии губкому КП(б)У о деятельности УКП на Полтавщине, политическом и экономическом состоянии участка ОДТОГПУ, о состоянии 25 стрелковой дивизии и по другим вопросам, 02.01–13.06.1925 р., 54 арк.
- 87.Спр. 151. Протоколы заседаний широкой коллегии отдела, бюро нацмена, антирелигиозной комиссии, 01.01–31.05.1925 р., 29 арк.

Ф.Р-1503. Полтавський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (губвиконком), м. Полтава, Полтавської губернії

Оп. 2.

- 88.Спр. 20. Переписка с Советом народных комиссаров УССР, Всеукраинским Центральным Исполнительным комитетом, народным комиссариатом Внутренних дел УССР о политическом состоянии Полтавской губернии, 02.01–07.05.1921 р., 95 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ

Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих громадян

89.Спр. 74526-ФП. Кримінальна справа стосовно Мочалова І. Д. та ін., 19.08.1924–29.06.1998 р., 324 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Одеса

Фонд кримінальних справ на реабілітованих громадян

90.Спр. 27432-П. Кримінальна справа стосовно Павлоцької А. Л., 02.05.1923–26.06.1995 р., 38 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Полтава

Ф. 7. Фонд кримінальних справ на реабілітованих громадян

Оп. 1.

91.Спр. 49-С. Кримінальна справа стосовно Кунина М. Л., 10.04–02.11.1939 р., 76 арк.

92.Спр. 140-С. Кримінальна справа стосовно Кибкало П. О., 13.01–04.12.1939 р., 360 арк.

93.Спр. 2135-С. Кримінальна справа стосовно Азимової Р. С., 16.02–06.12.1934 р., 22 арк.

94.Спр. 2248-С. Кримінальна справа стосовно Марголіної О. А., 08.01–17.07.1938 р., 32 арк.

95.Спр. 2763-С. Кримінальна справа стосовно Нотерзора Я. Й., 01.09.1924–22.02.1994 р., 49 арк.

96.Спр. 2767-С. Кримінальна справа стосовно Горелика П. А., 12.04.1926–03.01.1929 р., 68 арк.

97.Спр. 2768-С. Кримінальна справа стосовно Белого Х. І., Тартаковського Л. В., 10.02.1926–24.02.1994 р., 118 арк.

- 98.Спр. 2769-С. Кримінальна справа стосовно Шептовицького З. М., 03.04.1926–14.03.1994 р., 137 арк.
- 99.Спр. 2770-С. Кримінальна справа стосовно Налюбицького Х. А., 06.03.1926–24.02.1994 р., 38 арк.
100. Спр. 2771-С. Кримінальна справа стосовно Волохвянського Л. С., 16.01.1926–24.02.1994 р., 52 арк.
101. Спр. 2772-С. Кримінальна справа стосовно Лойберга А. І., 03.03.1926–14.03.1994 р., 32 арк.
102. Спр. 2773-С. Кримінальна справа стосовно Белого Л. С., 06.03–03.12.1926 р., 54 арк.
103. Спр. 2956-с Кримінальна справа стосовно Кривинської Л. Л., 01.11.1937–17.11.1939 р., 220 арк.
104. Спр. 3170-С. Кримінальна справа стосовно Островського М. З., 31.10.1926–березень 1927 р., 60 арк.
105. Спр. 3368-С. Кримінальна справа стосовно Музиря С. А., 23.06.1925–28.02.1927 р., 49 арк.
106. Спр. 3388-С, в 4 т. Т. 1. Кримінальна справа стосовно Аркаве І. Є. та ін., 13.03.1938–09.10.1956 р., 629 арк.
107. Спр. 3388-С, в 4 т. Т. 2. Кримінальна справа стосовно Аркаве І. Є. та ін., 13.03.1938–09.10.1956 р., 301 арк.
108. Спр. 3388-С, в 4 т. Т. 3. Кримінальна справа стосовно Аркаве І. Є. та ін., 13.03.1938–09.10.1956 р., 68 арк.
109. Спр. 3388-С, в 4 т. Т. 4. Кримінальна справа стосовно Аркаве І. Є. та ін., 13.03.1938–09.10.1956 р., 57 арк.
110. Спр. 3539-С. Кримінальна справа стосовно Ляховича М. Р., 04.11.1927–28.03.1929 р., 26 арк.
111. Спр. 4278-С. Кримінальна справа стосовно Гольдберга Я. І., 04.11.1927–10.08.1928 р., 27 арк.
112. Спр. 4279-С. Кримінальна справа стосовно Рабиновича Г. І., 28.04–10.08.1928 р., 58 арк.

113. Спр. 4509-С. Кримінальна справа стосовно Костюковського І. І., 28.04–13.06.1928 р., 10 арк.
114. Спр. 5088-С. Кримінальна справа стосовно Кривинської М. Л., 20.09.1926–20.09.1995 р., 105 арк.
115. Спр. 5378-С, в 2 т. Т. 1. Кримінальна справа стосовно Кумейко В. С. та ін., 1938 р., 68 арк.
116. Спр. 5378-С, в 2 т. Т. 2. Кримінальна справа стосовно Кумейко В. С. та ін., 28.01.1938 р., 68 арк.
117. Спр. 5562-С. Кримінальна справа стосовно Белостоцького Я. М., 27.02.1938–23.02.1939 р., 33 арк.
118. Спр. 7630-С. Кримінальна справа стосовно Маркман Л. Є., 24.06.1941–13.03.1990 р., 23 арк.
119. Спр. 7828-С. Кримінальна справа стосовно Кодак Д. М., 26.11–02.12.1920 р., 44 арк.
120. Спр. 8021-С. Кримінальна справа стосовно Гельмана Я. Н. та ін., 04.11.1927–08.02.1928 р., 26 арк.
121. Спр. 8031-С. Кримінальна справа стосовно Тернавського Б. М., 17.09.1925–30.01.1926 р., 25 арк.
122. Спр. 8260-С. Кримінальна справа стосовно Дунаєвського Б. І., 15.04–21.11.1927 р., 15 арк.
123. Спр. 8262-С. Кримінальна справа стосовно Асс Д. С., 20.10–27.11.1926 р., 13 арк.
124. Спр. 8268-С. Кримінальна справа стосовно Левиної Р. А., вересень 1924–21.05.1961 р., 21 арк.
125. Спр. 8278-С. Кримінальна справа стосовно Ясенявської Є. А., 21.09.1925–30.01.1926 р., 19 арк.
126. Спр. 10286-С. Кримінальна справа стосовно Луцького З. А., 24.07–29.10.1924 р., 30 арк.
127. Спр. 10873-С. Кримінальна справа стосовно Семетницької Р. К., 12.02–07.07.1931 р., 24 арк.

128. Спр. 11410-С. Кримінальна справа стосовно Геніної Ш. І., 01.09–28.11.1924 р., 18 арк.
129. Спр. 11431-С. Кримінальна справа стосовно Каплінського І. М. та ін., 25.04–26.08.1926 р., 99 арк.
130. Спр. 11432-С. Кримінальна справа стосовно Свердлова Б. Є. та ін., 30.07–05.11.1926 р., 70 арк.
131. Спр. 11491-С. Кримінальна справа стосовно Немерицької Л. Г., 02.06.1950–24.04.1961 р., 48 арк.
132. Спр. 14244-С. Кримінальна справа стосовно Свечкової Б. Н., 07.02.1927–02.08.1989 р., 52 арк.
133. Спр. 14245-С. Кримінальна справа стосовно Гурвича Б. Л., 07.04.1927–1929 р., 37 арк.
134. Спр. 14254-С. Кримінальна справа стосовно Епштейна В. М., Рашкова Д. А., 20.06.1926–02.08.1989 р., 440 арк.
135. Спр. 14324-С. Кримінальна справа стосовно Дунаєвської П. Й., 07.10.1926–17.07.1989 р., 32 арк.
136. Спр. 14465-С. Кримінальна справа стосовно Медведовської Р. Б. та ін., 14.02.1927–18.08.1989 р., 135 арк.
137. Спр. 14466-С. Кримінальна справа стосовно Рубинштейна Д. Х., 02.04.1927–21.08.1989 р., 39 арк.
138. Спр. 14499-С, в 3 т. Т. 1. Кримінальна справа стосовно Симандуєва Й. М., 01.10.1926–21.08.1989 р., 114 арк.
139. Спр. 14499-С, в 3 т. Т. 2. Справа речових доказів, 04.12.1926–07.01.1927 р., 410 арк.
140. Спр. 14499-С, в 3 т. Т. 3. Справа речових доказів, 04.12.1926–08.01.1927 р., 449 арк.
141. Спр. 14542-С. Кримінальна справа стосовно Левіна С. М., 04.11.1926–10.10.1929 р., 43 арк.
142. Спр. 14633-С. Кримінальна справа стосовно Хальфіної М. С., 24.01.1927–24.08.1989 р., 36 арк.

143. Спр. 14645-С. Кримінальна справа стосовно Простосинського С. Й., Головка А. І., 05.09.1927–28.08.1989 р., 86 арк.
144. Спр. 14848-С, в 2 т. Т. 1. Кримінальна справа стосовно Камінер Л. З., Подражанської С. Н., 09.05.1927–07.09.1989 р., 192 арк.
145. Спр. 14848-С, в 2 т. Т. 2. Кримінальна справа стосовно Камінер Л. З., Подражанської С. М., 18.11–28.11.1924 р., 26 арк.
146. Спр. 15131-С. Кримінальна справа стосовно Смолянова Б. З. та ін., 30.09.1926–19.09.1989 р., 118 арк.
147. Спр. 15142-С. Кримінальна справа стосовно Гельмана Я. М., 04.11.1927–січень 1930 р., 42 арк.
148. Спр. 15147-С. Кримінальна справа стосовно Нежевенка І. А., 18.06.1926–08.09.1989 р., 124 арк.
149. Спр. 15152-С. Кримінальна справа стосовно Визгородського Я. Є., 20.08.1924–19.09.1927 р., 45 арк.
150. Спр. 15268-С, в 2 т. Т. 1. Кримінальна справа стосовно Кабака З. Є. та ін., 26.11.1920–21.09.1989 р., 232 арк.
151. Спр. 15268-С, в 2 т. Т. 2. Кримінальна справа стосовно Чуйка І. В., 23.06.1925–22.02.1927 р., 33 арк.
152. Спр. 15972-С. Кримінальна справа стосовно Гендельмана Т. А., Шерман С. С. та ін., 27.07.1927–04.11.1989 р., 134 арк.
153. Спр. 16045-С. Кримінальна справа стосовно Драннікова А. М., 03.08.1925–10.11.1989 р., 102 арк.
154. Спр. 16578-С, в 2 т. Т.1. Кримінальна справа стосовно Белого І. З. та ін., 30.03.1938–27.04.1938 р., 382 арк.
155. Спр. 16578-С, в 2 т. Т. 2. Кримінальна справа стосовно Зайдінера І. Л. та ін. (матеріали перевірки), 1956 р.
156. Спр. 16929-С. Кримінальна справа стосовно Співак Ж. М., 03.09.1935–15.06.1990 р., 126 арк.
157. Спр. 18609-С. Кримінальна справа стосовно Селіхової О. В., 24.12.1923–22.07.1994 р., 117 арк.

158. Спр. 18614-С. Кримінальна справа стосовно Гельмана Й. Н., Богуславського Й. Л., 01.11.1926–червень 1927 р., 65 арк.
159. Спр. 18650-С. Кримінальна справа стосовно Рабиновича С. О., Осинівського М. М., 15.04.1926–12.09.1994 р., 211 арк.
160. Спр. 18651-С. Кримінальна справа стосовно Квенцель Ю. І., 21.03.1926–12.09.1994 р., 139 арк.
161. Спр. 18652-С, в 2 т. Т. 1. Кримінальна справа стосовно Криславського Ш. Л., 11.09.1926–12.09.1994 р., 69 арк.
162. Спр. 18652-С, в 2 т. Т. 2. Кримінальна справа стосовно Криславського Ш. Л., 07.02–04.12.1925 р., 59 арк.
163. Спр. 18653-С. Кримінальна справа стосовно Ярина І. Л., 31.07–05.11.1926 р., 91 арк.
164. Спр. 18654-С, в 3 т. Т. 1. Кримінальна справа стосовно Махліної Т. Л. та ін., 13.10.1926–12.09.1994 р., 218 арк.
165. Спр. 18654-С, в 3 т. Т. 2. Справа-формуляр Махліної Т. Л., 22.10.1926–27.02.1927 р., 19 арк.
166. Спр. 18654-С, в 3 т. Т. 3. Кримінальна справа стосовно Теплинської М. Л., 12.11–17.12.1926 р., 12 арк.
167. Спр. 18716-С. Кримінальна справа стосовно Трофименка П. А. та ін., 16.03–08.1922 р., 155 арк.
168. Спр. 18721-С. Кримінальна справа стосовно Елькіна М.-З. С., 25.05.1926–21.07.1926 р., 53 арк.
169. Спр. 18856-С. Кримінальна справа стосовно Когена Н. А. та ін., 26.04.1926–27.12.1994 р., 443 арк.
170. Спр. 18857-С. Кримінальна справа стосовно Любарського М. Р. та ін., 25.04.1926–05.01.1995 р., 368 арк.
171. Спр. 18926-С, в 2 т. Т. 1. Кримінальна справа стосовно Гехтмана А. А. та ін., 01.09.1924–03.07.1956 р., 774 арк.
172. Спр. 18926-С, в 2 т. Т. 2. Кримінальна справа стосовно Гуревича С. З. та ін., 21.06.1925–11.04.1995 р., 471 арк.

173. Спр. 19063-С. Кримінальна справа стосовно Айзенштата С. Л., 17.09.1924–04.07.1929 р., 66 арк.
174. Спр. 19065-С. Кримінальна справа стосовно Литвиненка П. Т., 19.02.1924–23.10.1995 р., 58 арк.
175. Спр. 19151-С. Кримінальна справа стосовно Володарського А. Г., 29.08.1922–18.10.1996 р., 19 арк.
176. Спр. 19168-С. Кримінальна справа стосовно Ярини Є. С., 18.08.1920–18.10.1996 р., 30 арк.
177. Спр. 19197-С. Кримінальна справа стосовно Ландмана Є.-М. Г., 26.04–01.07.1925 р., 31 арк.

Ф. 6. Фонд кримінальних справ на nereабілітованих громадян

Оп. 4.

178. Спр. 14210-О, в 2 т. Т. 1. Кримінальна справа стосовно Шептовицького З. М., 03.09.1924–04.01.1994 р., 27 арк.
179. Спр. 14210-О, в 2 т. Т. 2. Кримінальна справа стосовно Шептовицького З. М., 22.02.1926–28.01.1927 р., 24 арк.
180. Спр. 14211-О, в 2 т. Т. 1. Кримінальна справа стосовно Круглякова І. М., 01.09–04.11.1924 р., 17 арк.
181. Спр. 14211-О, в 2 т. Т. 2. Кримінальна справа стосовно Круглякова І. М., 16.04–16.05.1924 р., 14 арк.
182. Спр. 14262-О, в 2 т. Т. 1. Кримінальна справа стосовно Розенфельда Ю. Л. та ін., 25.04.1926–04.04.1994 р., 40 арк.
183. Спр. 14262-О, в 2 т. Т. 2. Кримінальна справа стосовно Розенфельда Ю. Л. та ін., 10.05.1926–14.01.1997 р., 7 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Чернігів

Фонд кримінальних справ на реабілітованих громадян

184. Спр. П-10292. Кримінальна справа стосовно Горкіна М. І., Каневського І. Л., Манілова Я. Г., Хаскіна І. М., 03.10.1924–26.02.1998 р., 191 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

185. Більшовик Полтавщини. 1925. 03 березня. № 50 (97).
186. Більшовик Полтавщини. 1925. 04 березня. № 51 (98).
187. Більшовик Полтавщини. 1925. 05 березня. № 52 (99).
188. Більшовик Полтавщини. 1925. 06 березня. № 53 (100).
189. Боротьбист (Полтава). 1919. 23 грудня. № 6.
190. Боротьбист (Полтава). 1919. 24 грудня. № 7.
191. Боротьбист (Полтава). 1919. 25 грудня. № 8.
192. Боротьбист (Полтава). 1919. 26 грудня. № 9.
193. Боротьбист (Полтава). 1919. 27 грудня. № 10.
194. Боротьбист (Полтава). 1919. 30 грудня. № 12.
195. Борьба (Київ). 1920. 22 юля.
196. Борьба (Харьков). 1920. 15 юля.
197. Борьба (Харьков). 1920. 14 августа.
198. Витяг з Кримінального кодексу УРСР. *Реабілітовані історією. Полтавська область : у 5 кн. / обл. ред. кол.: І. М. Момот (голова) та ін.; автор. кол.: Л. Л. Бабенко та ін. Київ ; Полтава, 2004. Кн. 2. С. 709–712.*
199. Вісти-Известия (Полтава). 1922. 09 марта. № 54 (504).
200. Вісти-Известия (Полтава). 1922. 25 марта. № 67 (517).
201. ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Київ, 1995. № 1-2. С. 69–85.*

202. Директивний лист до окружних прокурорів УСРР та Прокурора АМСРР щодо сіоністського руху (17 січня 1927 р.). *Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії*. Київ, 2001. С. 76–78.
203. Доповідна записка заступника голови ГПУ УСРР К. Карлсона генеральному секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу (15 вересня 1925 р.). *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВС в Україні: особи, факти, документи*. Київ, 1997. С. 234–249.
204. Доповідь Прокурора УСРР Л. Крайнього «Про роботу ГПУ і Прокуратури по боротьбі із сіоністським рухом» (1927 р.). *Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії*. Київ, 2001. С. 78–92.
205. Еврейский вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг. Вып. 1 / Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни»; под общ. ред. В. Ю. Васильева; сост.: В. Ю. Васильев, П. М. Кравченко, Л. Н. Малащенко, Р. Ю. Подкур; предисл., прим., прилож. Л. И. Килимника. Винница : Глобус-пресс, 2003. 351 с.
206. Заявление Харьковскому съезду ликвидаторов партии. *Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: Нариси історії та програмні документи*. Київ, 2012. С. 576–578.
207. З матеріалів «Окремої папки». Документи вищого політичного керівництва України. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 1995. № 1/2. С. 90–95.
208. З матеріалів «Окремої папки». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 1994. № 1. С. 27–37.
209. Из циркуляра ОГПУ № 18 от 10-го марта 1922 г. «О левых социалистах-революционерах». *Павлов Д. Б. Большевистская диктатура против социалистов и анархистов. 1917 – середина 1950-х годов*. Москва, 1999. С. 203–204.
210. Інформація Центральної комісії національних меншостей при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті про стан національних

- меншостей на Україні 31 грудня 1925 р. *Український історичний журнал*. 1991. № 1. С. 109–112.
211. Короленко В. Дневник (1917–1921). Письма из Полтавы. Переписка с М. Горьким. Котляревский и Мазепа. Київ : Аконіт, 2011. 512 с.
212. Лист ГПУ УСРР до ЦК КП(б)У та ОГПУ СРСР 29 лютого 1924 р. *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВС в Україні: особи, факти, документи*. Київ, 1997. С. 230–231.
213. Наказ Ф. Дзержинського про каральну політику надзвичайних комісій. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 1995. № 1/2. С. 86–89.
214. Наш путь (Кременчуг). 1925. 03 марта. № 50 (1765).
215. Наш путь (Кременчуг). 1925. 04 марта. № 51 (1766).
216. Наш путь (Кременчуг). 1925. 05 марта. № 52 (1767).
217. Наш путь (Кременчуг). 1925. 06 марта. № 53 (1768).
218. Наш путь (Кременчуг). 1925. 07 марта. № 54 (1769).
219. Решение Совета и задачи партии. *Любовецъ О. М. Українські партії революційної доби 1917-1920 рр.: Нариси історії та програмні документи*. Київ, 2012. С. 574.
220. Список залюднених місць Полтавської округи за Всесоюзним переписом на 17 грудня 1926 року. Полтава : 1-ша Раддрукарня «Полтава-Поліграф», 1927. 192 с.

ЛІТЕРАТУРА

221. Адамовський В. Депортація як форма боротьби з непролетарськими громадсько-політичними організаціями у 1920-х рр. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2008. Вип. 35. С. 51–66.
222. Адамовський В. І. Масові репресії та депортації як один з шляхів становлення однопартійної системи в СРСР. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2004. Вип. 28. С. 371–381.

223. Адамовський В. І. Депортації населення України в першій половині ХХ століття: причини, наслідки, шляхи повернення на Батьківщину : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2004. 17 с.
224. Арзуманова Т. В. Громадсько-політичне життя в УСРР та РСФРР в першій половині 20-х рр. ХХ століття (на матеріалах Харківської та Воронежської губерній: порівняльний аналіз) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Харків, 2005. 20 с.
225. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання : зб. наук. пр. / редкол.: Р. Я. Пиріг (голова) та ін. Київ, 1998. 161 с.
226. Архірейський Д. В. Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр. : монографія. Київ : Темпора, 2015. 296 с.
227. Архірейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГД*. Київ, 2000. № 2-4. С. 16–54.
228. Архірейський Д., Ченцов В. Більшовики проти соціалістичних партій: репресивні аспекти політичної боротьби 1920-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2003. № 1 (20). С. 19–49.
229. Бабенко Л. Діяльність органів ДПУ на Полтавщині у 1920-х роках. *Реабілітовані історією. Полтавська область* : у 5 кн. / упоряд.: О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт. Київ ; Полтава : АСМІ, 2009. Кн. 1. С. 65–89.
230. Бабенко Л. Л., Ляхівненко С. М. Ліквідація небільшовицьких політичних партій на Полтавщині в першій половині 1920-их років : навч. посіб. Полтава : АСМІ, 2009. 120 с.
231. Бабенко Л. Л. Органи державної безпеки у структурі взаємовідносин держави і православної церкви в радянській Україні (1918 – середина 1950-х рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Харків, 2015. 44 с.

232. Бабенко Л. Л. Органи державної безпеки у структурі взаємовідносин держави і православної церкви в радянській Україні (1918 – середина 1950-х рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Полтава, 2014. 636 с.
233. Бабенко Л. Л. Становлення та діяльність радянських органів державної безпеки на Полтавщині у 1920-х роках як сегмента державно-політичної системи. *Соціально-гуманітарні науки, економіка, право: нові виклики, практика інновацій* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Полтава, 16-17 квіт. 2015 р. : у 2 т. Київ, 2015. Т. 1. С. 283–298.
234. Бабенко Л. Л. Чекіст більшовицької доби: портрет на тлі епохи. *Історична пам'ять*. Полтава, 2006. № 2. С. 4–19.
235. Бабенко Л. Полтавський губернський відділ ДПУ: діяльність після реформи 1922 року (1920-ті роки). *Краєзнавство*. 2015. № 3-4. С. 206–214.
236. Бабенко Л., Стаценко Д. Боротьба за політичне домінування на Полтавщині (початок 1920-х років: на прикладі партій боротьбистів, борьбистів та більшовиків). *Історична пам'ять*. Полтава, 2019. № 2 (41). С. 73–79.
237. Бабічева О. Історія анархістського руху в Україні. *Грані*. Дніпропетровськ, 2006. № 6 (50). С. 27–35.
238. Бабічева О. С. Анархізм та повстанський рух в Центральній та Південно-Східній Україні в період національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2010. 24 с.
239. Бабічева О. С. Історія анархістського руху Нестора Махна в центральній частині Лівобережної України (1917–1921 рр.). *Інтелігенція і влада. Серія : Історія*. Одеса, 2006. Вип. 6. С. 22–27.
240. Басманов М. И., Гусев К. В., Полушкина В. А. Сотрудничество и борьба: Из опыта отношений КПСС с непролетарскими и некоммунистическими партиями : монография. Москва : Политиздат, 1988. 382 с.

241. Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) : монографія. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. 271 с.
242. Бевз Т. А. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР) : монографія. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса, 2008. 586 с.
243. Бевз Т. А. Українська партія соціалістів-революціонерів: організація, ідеологія, політика : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 2005. 22 с.
244. Быстряков А. Г. Очерки истории сионистского движения в Екатеринославе : монография. Днепропетровск, 2008. 180 с.
245. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 : в 2 кн. : монографія. Київ : Либідь : Військо України, 1994. Кн. 2 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. 686 с.
246. Білий П. Х. Розгром махновщини. *Український історичний журнал*. 1971. № 5. С. 10–20.
247. Білокінь С. І. Історіографія державного терору й тероризму в СРСР: проблеми систематизації й періодизації. *Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.)* : бібліогр. покажч. / авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. Київ, 2007. С. 36–69.
248. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ, 2000. 35 с.
249. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження : монографія. Київ, 1999. 447 с.
250. Білокінь С. Секоти як елемент механізму державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2012. Вип. 17. С. 40–48.
251. Білошицький С. В. Встановлення партійного контролю над державними інститутами як засіб монополізації політичної влади (1917 – середина

- 1920-х рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2005. Вип. 30. С. 70–86.
252. Білошицький С. В. Діяльність РКП(б)-КП(б)У по розколу та ліквідації єврейських політичних партій і організацій (1918 – середина 1920-х рр.) (на матеріалах місцевих організацій). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2004. Вип. 28. С. 352–364.
253. Білошицький С. В. Знищення опозиційної преси та впровадження цензури в 20-х роках як засіб встановлення однопартійної політичної системи. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2001. Вип. 12. С. 42–55.
254. Білошицький С. В. Ліквідація більшовиками політичної опозиції на Харківщині (1919–1925 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2001. Вип. 19. С. 241–252.
255. Білошицький С. В. Практика політичного блокування та ідейного маневрування більшовиків як засіб розширення соціальної бази Комуністичної партії (1917 – середина 20-х рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2001. Вип. 14. С. 4–31.
256. Білошицький С. В. Публічна апологетика та критика політичних репресій в громадсько-політичному житті України (1917 – початок 1920-х рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2005. Вип. 31. С. 6–20.
257. Білошицький С. В. Формування більшовиками представницьких органів влади в Україні у 1918–1925 рр. як засіб монополізації влади. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2004. Вип. 27. С. 104–119.
258. Білошицький С. В. Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 – перша половина 20-х рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2001. 19 с.
259. Бобина О. В. Діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії в умовах української національно-демократичної революції. 1917–1920 рік : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1993. 23 с.

260. Бондар Н. О. Діяльність українських політичних партій на Харківщині в роки революції та громадянської війни (1917–1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2008. 21 с.
261. Боровик М. Анархізм в Україні 1917–1921 рр.: закономірність чи випадковість? *Історичний журнал*. 2006. № 2. С. 25–32.
262. Боровик М. А. Анархістський рух в Україні (1917–1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2002. 15 с.
263. Боровик М. А. Анархістський рух в Україні у 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 1999. № 1. С. 3–18.
264. Бриндак О. Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 1998. 18 с.
265. Бриндак О. Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття : монографія. Одеса : Астропринт, 1998. 182 с.
266. Будяков О. В. Взаємовідносини та ліквідаційна політика більшовицької влади проти борбистів на Півдні УСРР. *Мандрівець*. 2015. № 3 (116). С. 31–36.
267. Будяков О. В. Встановлення монопартійної системи на Півдні УСРР в 1920-х рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2015. 20 с.
268. Будяков О. В. Діяльність РСДРП на Півдні України в контексті ліквідаційної політики більшовицької партії проти політичної опозиції (перша половина 20-х років ХХ століття). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Миколаїв, 2013. Вип. 3.34. С. 84–87.
269. Будяков О. В. Діяльність УПЛСР (борбистів) на Півдні УСРР в контексті ліквідаційної політики більшовиків (1919–1920-ті роки). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. Миколаїв, 2014. Вип. 3.38. С. 60–63.
270. Будяков О. В. До історіографії питання встановлення монопартійної системи на Півдні України в 20-х роках ХХ століття. *Науковий вісник*

Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2012. Вип. 3.32. С. 104–111.

271. Будяков О. В. Занепад та ліквідація есерівських партій Півдня України в першій половині 1920-х років. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки.* Миколаїв, 2012. Вип. 3.33. С. 121–125.
272. Будяков О. В. Політична палітра Півдня України в першій половині 1920-х років. *Гілея.* Київ, 2012. Вип. 66 (№ 11). С. 121–125.
273. Бурда В. Ю. Місцеві ради УСРР в утвердженні монополії більшовиків на державну владу (1920-ті рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2016. 16 с.
274. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) : монографія. Київ : Наукова думка, 1992. 368 с.
275. Ветров Р. І., Зборець С. В. Про чисельність меншовиків в Україні у 1917–1924 рр. *Проблеми політичної історії України.* Дніпропетровськ, 2011. Вип. 6. С. 114–123.
276. Ветров Р. І., Познанська К. В. Примусове знищення більшовиками партійно-політичної опозиції есерів та меншовиків в Україні 1920–1924 рр. : монографія. Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2013. 175 с.
277. Ветров Р. І. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.). Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2007. 344 с.
278. Ветров Р. И. Победа Октябрьской революции и банкротство эсеров на Украине : монография. Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1984. 51 с.
279. Ветров Р. И. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине : монография. Харьков : Вища школа, 1983. 145 с.
280. Висоцький О. Ю. Діяльність Української соціал-демократичної робітничої партії та Української партії соціалістів-революціонерів у 1900–1920 роках: історико-порівняльний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2000. 18 с.

281. Висоцький О. Ю. Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок : монографія. Київ : Основні цінності, 2004. 272 с.
282. Гірік С. І. Борьбисти, боротьбисти і Комінтерн: еволюція взаємовідносин. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Історія*. Харків, 2014. № 1117. Вип. 48. С. 79–89.
283. Гірік С. І. Джерела дослідження ідейних засад Української комуністичної партії (боротьбистів) (1918–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ, 2015. 15 с.
284. Голікова О. М. Меншовики в Україні у роки революції і громадянської війни (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2000. 20 с.
285. Граб В. І. У лещатах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів вітчизняної науки та культури. Полтава : Археологія, 1999. 216 с.
286. Граб В. В лавах революційної демократії. *Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області* : матеріали наук. конф. Полтава, 1998. С. 57–67.
287. Гриневич В., Гриневич Л. Євреї України в роки революції та громадянської війни. *Нариси з історії та культури євреїв України*. 3-тє вид. / упоряд. та ред.: Л. Фінберг, В. Любченко. Київ, 2009. С. 117–140.
288. Гриневич В., Гриневич Л. Євреї УСРР у міжвоєнний період. *Нариси з історії та культури євреїв України*. 3-тє вид. / упоряд. та ред.: Л. Фінберг, В. Любченко. Київ, 2009. С. 140–161.
289. Гриценко А. П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. – початок 1919 р.). Київ : Ін-т історії України АН України, 1993. 101 с.
290. Гриценко А. П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні. Рік 1919-й. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1996. 79 с.
291. Гриценко А. П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Рік 1920-й. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1997. 93 с.
292. Гусєв В. І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець ХІХ ст. – 1921 р.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 1999. 36 с.

293. Гусев В. І. Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917–1921 рр.). Київ : Асоціація «Україно», 1997. 112 с.
294. Гусев В. І. Сіоністський Рух в Україні: соціальна база, політичні партії, практична діяльність (20-ті роки ХХ ст.). *Єврейське населення Південної України: історія та сучасність*. Запоріжжя, 1997. С. 38–45.
295. Гусев К. В., Ерицянь Х. А. От соглашательства к контрреволюции. (Очерки истории эволюции политического банкротства и гибели партии социалистов революционеров). Москва : Госполитиздат, 1968. 164 с.
296. Гусев К. В. Крах партии левых эсеров : монография. Москва : Соцэкгиз, 1963. 259 с.
297. Гусев К. В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции. Исторический очерк. Москва : Мысль, 1975. 383 с.
298. Гусев К. В. Крах мелкобуржуазных партий в СССР. Москва : Знание, 1966. 64 с.
299. Гусев К. В., Полушкина В. А. Стратегия и тактика большевиков в отношении непролетарских партий. Москва : Политиздат, 1983. 80 с.
300. Дірявка Ю. П. Ліквідація Української Комуністичної партії. Новий погляд на проблему. *Грані*. Дніпропетровськ, 2005. № 3. С. 113–118.
301. Дірявка Ю. П. УКП на Катеринославщині. Основні віхи діяльності (1920–1925 рр.). *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. Одеса, 2005. Вип. 5. С. 147–151.
302. Дірявка Ю. П. УКП – останній політичний конкурент більшовиків на Катеринославщині (1920–1925 рр.). *Грані*. Дніпропетровськ. 2004. № 3. С. 54–58.
303. Дірявка Ю. П. Українська комуністична партія (укапістів): утворення, діяльність та ліквідація (1920–1925 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2008. 19 с.
304. Дірявка Ю. П. Утворення Української Комуністичної партії – важлива подія в політичному житті України у I пол. 20-х рр. ХХ ст. *Грані*. Дніпропетровськ, 2006. № 2. С.31–34.

305. Довбня О. А. Репресії проти політичної опозиції в УСРР у 1920–1925 рр. у сучасному вітчизняному історіографічному дискурсі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2019. Вип. 52. Т. 1. С. 117–123.
306. Донченко С. П. Ліберальні партії України. 1900–1920 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2006. 40 с.
307. Дорошко М. С., Колесник В. Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки. *Український історичний журнал*. 1993. № 9. С. 40–51.
308. Дорошко М. С. Партійно-державна номенклатура УСРР у 1919–1923 роках: соціально-політичний портрет. *Історична пам'ять*. Полтава, 2002. Вип. 1-2. С. 70–76.
309. Доценко В. О. Боротьба компартійних органів з єврейським національним рухом у 20-х рр. ХХ ст. *Культура народів Причорномор'я*. Сімферополь, 2006. № 89. С. 67–69.
310. Доценко В. О. Об'єднатися щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.): монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. 332 с.
311. Єврейська громадсько-політична думка ХХ – початку ХХІ сторіччя в Україні / авт. кол.: М. М. Гон та ін. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. 362 с.
312. Єфименко О. Г. Політична доктрина боротьбистів: витоки та сучасність. *Вісник Харківського університету*. Харків, 1996. № 387 : Історія України. Вип. 1. С. 166–171.
313. Єфименко О. Г. Укапісти: оцінка організаційної консолідації через призму ідейної еволюції. *Вісник Харківського університету*. Харків, 1998. № 401 : Історія України. Вип. 2. С. 370–376.
314. Єфименко О. Г. Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 1998. 18 с.

315. Жезицький В. Й. Політичні репресії на Поділлі в 20-х – 30-х роках: загальні тенденції та регіональні особливості : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1997. 18 с.
316. Зборець С. В. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.): історіографія проблеми : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2007. 19 с.
317. Іваненко В., Голуб А. Ліквідація демократичної опозиції (політичні переслідування меншовиків на Катеринославщині на початку 1920-х років). *Грані*. Дніпропетровськ, 2002. № 3 (23). С. 10–14.
318. Іванова Т. Ю. Переслідування єврейського населення в 1920–1930-ті роки (за матеріалами південних областей УРСР). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. Миколаїв, 2012. Вип. 3.33. С. 132–139.
319. Іщенко О. В. Відносини КП(б)У з партією українських лівих есерів (боротьбистів) у контексті розвитку української революції у 1919 – на початку 1920 рр. *Проблеми політичної історії України*. Дніпропетровськ, 2010. Вип. 5. С. 148–160.
320. Калакура Я. С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів. *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання* : зб. наук. пр. / ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін. Київ, 1998. С. 19–23.
321. Кам'янська А. В. Український націонал-комунізм: витоки, сутність, еволюція : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01. Київ, 2008. 20 с.
322. Канев С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма (Борьба партии большевиков против анархизма 1917–1922 гг.) : монография. Москва : Мысль, 1974. 415 с.
323. Ковтун Г., Войналович В., Данилюк Ю. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині. *Реабілітовані історією* / відповід. ред. П. Т. Тронько. Київ ; Полтава : Рідний край, 1992. С. 7.

324. Козак О. В. Багатопартійність на Україні (1917–1925 рр.). Історіографія проблеми : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Харків, 1999. 16 с.
325. Козерод О. В. Євреї України в період нової економічної політики: 1921–1929 рр. : монографія. Київ : СПД Савчина, 2003. 313 с.
326. Козерод О. В. Євреї України в 1921–1929 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2008. 36 с.
327. Козерод О. В. Єврейські жінки України у сіоністському русі: 1921–1929 рр. *Грані*. Дніпропетровськ, 2011. № 3 (77). С. 16–20.
328. Козерод О. В. Розвиток руху «Маккабі» в Україні у 1920-х роках. *Грані*. Дніпропетровськ, 2012. № 4 (84). С. 11–15.
329. Козерод О. Переломные годы: Еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие (1919–1929 гг.). Харьков : Еврейский мир, 1998. 152 с.
330. Кокін С. А. Боротьба КП(б)У з політичною опозицією на початку 1920-х років. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 1992. Вип. 2. С. 24–30.
331. Кокін С. А., Мовчан О. М. Ліквідація більшовиками правесерівської та меншовицької опозицій в Україні в 1920–1924 рр. Київ, 1993. 59 с.
332. Кокін С. А. Політичні репресії проти есерів і меншовиків в Україні 1920 р. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 1994. Вип. 3. С. 10–19.
333. Копил О. Поалей-ціоністський рух на Півдні України у 1920-х роках. *Емінак*. Київ ; Миколаїв, 2007. № 1 (1). С. 84–87.
334. Копил О. Сіоністська соціалістична партія (ЦСП) у 1920-х роках: ідеологія, організація, діяльність (на матеріалах Півдня України). *Історичний журнал*. 2008. № 3 (39). С. 36–45.
335. Копил О. С. Взаємодія єврейських партій з молодіжними організаціями на Півдні України (20-ті роки ХХ ст.). *Гілея*. Київ, 2007. Вип. 10. С. 138–148.

336. Копил О. С. Діяльність сіоністських політичних партій та організацій на Херсонщині у 20-х роках ХХ с. *Південний архів*. Херсон, 2007. Вип. 24. С. 174–179.
337. Копил О. С. Єврейські політичні партії та рухи у 20-х роках ХХ ст.: політологічний аналіз : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Миколаїв, 2009. 19 с.
338. Копил О. С. Політична конкуренція єврейських політичних партій в Україні в 1920-х рр.: ідеологічний аспект. *Грані*. Дніпропетровськ, 2007. № 6 (56). С. 105–109.
339. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) : монографія. Київ : Основи, 1996. 396 с.
340. Кульчицький С. В. Методи роботи ДПУ УСРР та відображення їх у службовій документації. *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання* : зб. наук. пр. / ред. кол.: Р. Я. Пиріг (голова) та ін. Київ, 1998. С. 12–18.
341. Курас І. Ф., Овдієнко П. П. О. Я. Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність. *Український історичний журнал*. 1990. № 12. С. 105–116.
342. Курас І. Ф. Повчальний урок історії (ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). Київ : Політвидав України, 1986. 185 с.
343. Курас І. Ф., Полушкіна В. О. До питання про політичний і організаційний крах українських буржуазно-націоналістичних партій (1917–1920 рр.). *Наукові праці з історії КПРС*. Київ, 1968. Вип. 22. С. 3–21.
344. Курас І. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. Киев : Наукова думка, 1978. 314 с.
345. Лебеденко О. М. Анархізм в Україні (кінець ХХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 1996. 46 с.

346. Лебедева Г. О. Загальноросійські партії есерів і меншовиків в Українській національно-демократичній революції 1917–1920 років : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2005. 21 с.
347. Любовець О. Боротьбисти і більшовики: співпраця та протиборство. *Історія України*. 2000. № 40. С. 6–7.
348. Любовець О. Боротьбисти і більшовики: співпраця та протиборство. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. Київ, 1999. Вип. 7. С. 121–134.
349. Любовець О. М. Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 2006. 32 с.
350. Любовець О. М. Партія боротьбистів в українській революції 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1993. 15 с.
351. Любовець О. М. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років : монографія. Київ : Основа, 2005. 311 с.
352. Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 років: нариси історії та програмні документи. Київ : Парламентське вид-во, 2012. 612 с.
353. Любовець О. Політичні альтернативи 1917–1920 рр. та українські політичні партії. *Історичний журнал*. 2007. № 2. С. 3–13.
354. Любовець О. Українські політичні партії революційної доби 1917–1920 років у спогадах, історичних дослідженнях і документальних матеріалах. Київ : Пріоритети, 2013. 69 с.
355. Ляхівненко С. М. Заходи радянської влади по ліквідації небільшовицьких партій на Полтавщині (початок 1920-х років). *Перші Череванівські читання 20 вересня 2006 року* : зб. матеріалів регіон. наук.-практ. конф., м. Полтава. Полтава, 2007. С. 58–63.
356. Ляхівненко С. М. Соціалістичні партії на Полтавщині: репресивні аспекти політичної боротьби на початку 1920-х років. *Збірник матеріалів X*

- студентської наукової конференції історичного факультету. м. Полтава, квіт. 2007 року. Полтава, 2007. С. 43–46.*
357. Малашко А. М. К вопросу об оформлении однопартийной системы в СССР. Минск : Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1969. 324 с.
358. Міщанин В. Дмитро Білик – лівий есер з Опішного. *Історико-культурна спадщина Дніпровського Лівобережжя, Курського Посейм'я та Слобожанщини: минуле і сучасність* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 285-річчю обрання Данила Апостола гетьманом Лівобережної України, (м. Глухів, 24 лют. 2012 р.). Глухів; Ніжин, 2012. С. 101–104.
359. Міщанин В. Сторінки з біографії Дмитра Білика – колишнього директора гончарної школи в Опішному. *Сіверянський літопис*. Чернігів. 2018. № 5. С. 209–212.
360. Мовчан О. М. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920–1924 рр.). *Український історичний журнал*. 1993. № 2. С. 37–47.
361. Мовчан О. М., Реєнт О. П. Міжпартійна політична боротьба у профспілковому русі України (1917–1922 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 5. С. 8–27.
362. Мовчан О. М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (1920-ті рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 2004. 35 с.
363. Мовчан О. М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. 420 с.
364. Мучник А. Борьба советской власти с молодежным сионистским движением в Украине (Харьковщина и Полтавщина). Архивы ГПУ свидетельствуют. *Полтавський краєзнавчий музей* : зб. наук. ст. 2005 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Полтава, 2006. С. 175–193.

365. Нагорний В. І. Більшовизм та український націонал-комунізм в добу революції (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1995. 23 с.
366. Найман О. Я. Діяльність єврейських партій та об'єднань у розбудові національного життя в Україні (1917–1925) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.05. Київ, 2000. 17 с.
367. Найман О. Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917–1925). Київ, 1998. 190 с.
368. Найман О. Я. Розгром єврейських організацій в Радянській Україні. *Сучасність*. 1997. № 12. С. 94–104.
369. Нариси історії Української революції 1917–1921 років : у 2 кн. / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2011. Кн. 1. 390 с.
370. Нариси історії Української революції 1917–1921 років : у 2 кн. / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2012. Кн. 2. 464 с.
371. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ : Ніка-Центр, 2012. 592 с.
372. Негретов П. И. В. Г. Короленко. Летопись жизни и творчества. 1917–1921. Москва : Книга, 1990. 288 с.
373. Непролетарские партии России. Урок истории / ред. кол.: К. В. Гусев и др.; под общ. ред. И. И. Минца. Москва : Мысль, 1984. 566 с.
374. Ніколаєв І. Є. Ліквідація небільшовицьких партій та громадських об'єднань УСРР в 1920-х рр.: історико-правовий аспект : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2014. 30 с.
375. Огієнко В. І. Діяльність українських націонал-комуністів (1918–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2008. 14 с.
376. Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991) / Парамонов Ю. М., Бабенко Л. Л. та ін. Полтава : АСМІ, 2005. 206 с.

377. Орлянський В. С. Євреї України в 20–30-ті рр. ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект : монографія. Запоріжжя : ЗДТУ, 2000. 252 с.
378. Остапенко Я. М. Ліквідація більшовиками опозиційних політичних партій в Україні (1920–1925 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2000. 19 с.
379. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: наприкінці ХІХ – початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Київ : Іван Федоров, 1999. 248 с.
380. Павко А. І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. Київ : Знання, 2001. 112 с.
381. Павко А. Теоретико-методологічні засади дослідження діяльності політичних партій та організацій в Україні напр. ХІХ – на поч. ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2001. № 4. С. 112–125.
382. Панчук М. І. Партії українського національного комунізму. *Наукові праці з питань політичної історії*. Київ, 1992. Вип. 172 : Політичні партії на Україні (1905–1925 рр.). С. 85–105.
383. Пиріг Р. Я., Гранкіна О. В. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело: науково-методичні аспекти використання. *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання* : зб. наук. пр. / ред. кол.: Р. Я. Пиріг (голова) та ін. Київ, 1998. С. 24–29.
384. Подболотов П. А. Крах эсеро-меньшевистской контрреволюции. Ленинград : Лениздат, 1975. 120 с.
385. Подболотов П. А., Спирин Л. М. Крах меньшевизма в Советской России. Ленинград : Лениздат, 1988. 248 с.
386. Подкур Р. Доступ до документів радянських спецслужб: конфлікт «особистої інформації» і «наукового дослідження». *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2011. Вип. 37. С. 31–44.
387. Подкур Р. ДПУ УРСР у 1922–1934 рр.: портрет на тлі епохи. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2003. № 20. С. 440–449.

388. Подкур Р. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 1998. № 1-2. С. 342–356.
389. Подкур Р. Ліквідація органами держбезпеки УСРР опозиційних громадсько-політичних організацій у 1920-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2015. Вип. 23. С. 116–137.
390. Подкур Р. Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК–ГПУ (початок 20-х рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2000. № 2-4. С. 390–397.
391. Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. Тернополь : Збруч, 2010. 372 с.
392. Подкур Р. Ю. ВЧК-ГПУ і становлення однопартійної системи в Україні на початку 1920-х рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 15. С. 166–181.
393. Подкур Р. Ю. ВЧК-ГПУ-НКВД в партійно-державній структурі управління СРСР. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2002. Вип. 20-21. С. 350–360.
394. Подкур Р. Ю. Діяльність ВЧК-ГПУ у ліквідації сіоністських організацій у середині 20-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2004. Т. 13. С. 195–213.
395. Подкур Р. Ю. Діяльність радянських спецслужб в Україні: історіографія проблеми. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2001. Вип. 12. С. 466–475.
396. Подкур Р. Ю. Інформаційно-аналітичні матеріали ВУНК-ДПУ як джерело до вивчення діяльності політичних партій на Поділлі. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 1997. Вип. 2. С. 219–237.

397. Подкур Р. Ю. Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних, культурних процесів в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Дніпропетровськ, 1999. 16 с.
398. Подкур Р. Ю. Органи державної безпеки у становленні однопартійної системи в Україні на початку 1920-х рр. (на матеріалах Подільського та Полтавського губвідділів ВЧК-ГПУ). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2006. Вип. 33. С. 120–138.
399. Подкур Р. Ю. Особливості дослідження архівно-слідчих справ ДПУ-НКВС як джерела з історії України. *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання* : зб. наук. пр. / ред. кол.: Р. Я. Пиріг (голова) та ін. Київ, 1998. С. 63–65.
400. Подкур Р. Ю. Політичні репресії в історіографії другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2004. Вип. 28. С. 471–485.
401. Подкур Р. Ю., Рубльов О. С. Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.). *Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.)* : бібліогр. покажч. / авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов. Житомир : Полісся, 2007. С. 4–35.
402. Подкур Р. Ю. Співробітництво партійно-радянських органів з ВЧК-ГПУ в ліквідації єврейських політичних організацій у 20-х рр. ХХ ст. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2003. Вип. 22-23. С. 317–343.
403. Подкур Р. Ю. Створення мережі секретного інформування ВУЧК-ГПУ на початку 20-х рр. ХХ ст. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2001. Вип. 14. С. 251–268.
404. Познанська К. В. Ліквідація більшовиками есерівської та меншовицької партійно-політичної опозиції в Україні (кінець 1919–1924 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2008. 20 с.

405. Познанська К. В. Політична загибель партії соціалістів-революціонерів (есерів) в Україні. *Проблеми політичної історії України*. Дніпропетровськ, 2010. Вип. 5. С. 160–166.
406. Познанська К. В. Посилення систематичних репресій більшовиків проти правоесерівської та меншовицької партійно-політичної опозиції в 1920–1922 рр. в Україні. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія*. Одеса, 2005. Вип. 5. С. 222–229.
407. Політична історія України. ХХ століття : в 6 т. / ред. кол.: І. Ф. Курас (гол.), Ю. І. Шаповал, Ю. А. Левенець та ін. Київ : Генеза, 2003. Т. 2 : Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії. 488 с.
408. Політична історія України. ХХ століття : в 6 т. / ред. кол.: І. Ф. Курас та ін. Київ : Генеза, 2003. Т. 3 : Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938). 445 с.
409. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2002. 952 с.
410. Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.) : бібліогр. покажч. / авт. вступ. статей: С. Білокін, Р. Подкур, О. Рубльов; упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. Київ, 2007. 456 с.
411. Полтавські меншовики. *Зоря Полтавщини*. 1997. 19 верес. (№ 148).
412. Полтавщина: історичний нарис / керів. авт. кол. Б. В. Год. Полтава : Дивосвіт, 2005. 592 с.
413. Полтавщина: влада на історичних паралелях / за ред.: Г. Білоус, Ю. Данилюк, Н. Жигилій та ін. Полтава : АСМІ, 2005. 392 с.
414. Полтавщина: влада на історичних паралелях. Полтава : АСМІ, 2012. 399 с.
415. Полушкина В. А. Осуществление КП(б)У ленинской тактики по отношению к партии борьбистов (1919–1920 гг.). *Из истории гражданской войны и интервенции. 1917–1922 гг.* Москва, 1974. С. 123–134.

416. Полушкина В. А. Рост влияния большевиков в массах и крах мелкобуржуазных партий на Украине на завершающем этапе гражданской войны : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 570. Киев, 1972. 40 с.
417. Прилуцький В. І. Молодіжні організації в УСРР в умовах становлення тоталітарного режиму (1920–1927 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.02. Київ, 1994. 18 с.
418. Прилуцький В. І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939). Київ : Інститут історії України НАН України, 2001. 249 с.
419. Прилуцький В. І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки. Історичні зошити. Київ, 1993. 59 с.
420. Прилуцький В. Ліквідація правлячим режимом небільшовицьких об'єднань молоді в УСРР. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 1998. Вип. 4. С. 208–233.
421. Про минуле – заради майбутнього : збірник / упоряд. Ю. І. Шаповал; голова ред. кол. І. Ф. Курас. Київ : Видавництво при Київському державному університеті, 1989. 408 с.
422. Реабілітовані історією / відповід. ред. П. Т. Тронько. Київ ; Полтава : Рідний край, 1992. 402 с.
423. Реабілітовані історією. Полтавська область : у 5 кн. / обл. ред. кол.: С. А. Соловей (голова) та ін.; упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт. Київ ; Полтава : АСМІ, 2009. Кн. 1. 432 с.
424. Реабілітовані історією. Полтавська область : у 5 кн. / обл. ред. кол.: І. М. Момот (голова) та ін.; автор. кол.: Л. Л. Бабенко та ін. Київ ; Полтава : АСМІ, 2004. Кн. 2. 720 с.
425. Реабілітовані історією. Полтавська область : у 5 кн. / обл. ред. кол.: В. А. Іноземцев (голова) та ін.; автор. кол.: О. О. Нестуля (керівник) та ін. Київ ; Полтава : АСМІ, 2005. Кн. 3. 720 с.
426. Реабілітовані історією. Полтавська область : у 5 кн. / обл. ред. кол.: С. А. Соловей (голова) та ін.; автор. кол.: О. О. Нестуля (керівник) та ін. Київ ; Полтава : АСМІ, 2006. Кн. 4. 736 с.

427. Реабілітовані історією. Полтавська область : у 5 кн. / обл. ред. кол.: С. А. Соловей (голова) та ін.; упоряд. О. А. Білоусько. Київ ; Полтава : Оріяна, 2007. Кн. 5. 720 с.
428. Ревегук В. Нестор Махно на Полтавщині. *Полтавська Петлюріана*. Полтава, 2003. Число 5. С. 120–139.
429. Ревегук В. Полтавщина в огні української революції (1917–1921 рр.). Полтава : ПП Шевченко Р. В., 2014. 408 с.
430. Ревегук В. Полтавщина в Українській революції 1917–1920 рр. Полтава : Полтавське крайове об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка, 1996. 98 с.
431. Ревегук В. Полтавщина. Протибільшовицький Рух опору 20–30-х років ХХ століття: Нариси історії. Полтава : Полтавський літератор, 2016. 306 с.
432. Ревегук В. Селянство Полтавщини в добу Української революції 1917–1921 рр. Полтава : Полтавський літератор, 2017. 386 с.
433. Ревегук В. Я. За волю України. Нариси історії повстансько-партизанської боротьби на Полтавщині в 1917–1923 рр. Полтава : ПП Шевченко Р. В., 2007. 299 с.
434. Ревегук В. Я., Кочерга Н. К. В. Г. Короленко в Полтаві (громадсько-політична діяльність. 1917–1921 роки). Полтава : Дивосвіт, 2009. 124 с.
435. Ревегук В. Я. Отамани полтавського краю – борці за волю України: нариси з історії. Полтава : Дивосвіт, 2011. 260 с.
436. Ревегук В. Я. Полтавщина в добу Української революції 1917–1920 рр. Полтава : АСМІ, 2002. 188 с.
437. Ревегук В. Я. У боротьбі за волю України. Визвольні змагання на Полтавщині 1920–1925 рр. Полтава : Полтавський вісник, 2000. 186 с.
438. Румянцева М. Ф. Теория истории : учебное пособие. Москва : Аспект Пресс, 2002. 220 с.
439. Сабинин А. С. Идеиный и организационный крах мелкобуржуазных партий на Украине (конец 1920–1925 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1971. 20 с.

440. Савченко В. А. Анархістський рух в Україні в 1903–1929 рр.: організаційні форми, комунікації і механізми функціонування : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2017. 40 с.
441. Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр.: історичний аспект та політична практика : монографія. Київ : Фоліант, 2017. 442 с.
442. Савченко В. А. Розгром анархістського руху в радянській Україні (1927–1929 рр.). *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 84–96.
443. Савченко В. Репресії проти анархістів в УСРР у 1921–1924 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2014. № 2 (43). С. 176–197.
444. Ситник О. Ідеологія анархістського руху в Україні періоду 1917–1921 років. *Схід*. Донецьк, 2009. № 5 (96). С. 78–80.
445. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки : у 4 т. Т. III : Рік 1919. Київ : Світогляд, 2010. 453 с.
446. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки : у 4 т. Т. IV : Рік 1920. Київ : Світогляд, 2009–2010. 442 с.
447. Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). Київ : Світогляд, 2006. 479 с.
448. Спирин Л. М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в. – 1920 г.) : монография. Москва : Мысль, 1977. 366 с.
449. Стаценко Д. В. Єврейська комуністична партія (Поалей-Ціон) на Полтавщині у світлі джерел (початок 1920-их років). *Історична пам'ять*. Полтава, 2015. № 33. С. 133–148.
450. Стаценко Д. В. Репресивні аспекти антисіоністської боротьби більшовицького режиму у середині 1920-х рр. (на матеріалах Полтавського регіону радянської України). *Право і суспільство: актуальні питання і перспективи розвитку* : матеріали II міжнар. наук. конф., м. Полтава, 30 листоп. 2017 р. Полтава, 2017. С. 90–93.
451. Стаценко Д. В. Репресивні аспекти нейтралізації підпільних сіоністських осередків у 1920-х роках. (на матеріалах Полтавщини). *Студентська науково-*

- практична Інтернет-конференція «Кроскультурна освіта сучасної молоді», м. Полтава, КУЕП ПДАА, 23-27 квіт. 2018 р. URL: //http://crossculture-tourism.forumotion.me/*
452. Стаценко Д. В. Сходження з політичної арени Єврейської комуністичної партії (Поалей-Ціон) (на матеріалах Полтавської губернії УРСР). *Соціально-гуманітарні науки, економіка, право: нові виклики, практика інновацій* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Полтава, 16-17 квіт. 2015 р. : в 2 т. Київ, 2015. Т. 1. С. 283–298.
453. Стаценко Д. В. Українська комуністична партія на Полтавщині у світлі архівних джерел (перша половина 1920-х років). *Історична пам'ять*. Полтава, 2017. № 37. С. 116–121.
454. Стаценко Д. Діяльність анархістів Полтави в умовах становлення більшовицької диктатури (перша половина 1920-х років). *Треті Череванівські читання* : зб. наук. ст. за матеріалами III Всеукр. наук. конф., 17-18 берез. 2016 р. Полтава, 2016. С. 203–217.
455. Стаценко Д. Єврейські партійні осередки на Полтавщині у 1920-х роках. *Полтавщина: історичні шляхи та перспективи розвитку (від губернії – до області)* : зб. статей регіон. наук. конф., м. Полтава, 20 верес. 2012 р. Полтава, 2012. С. 101–111.
456. Стаценко Д. Заходи радянської влади по обмеженню діяльності осередків єврейської молодіжної спортивно-гімнастичної організації «Маккабі» у першій половині 1920-х років (на матеріалах Полтавщини). *Краєзнавство*. 2014. № 1 (86). С. 172–182.
457. Стаценко Д. Механізми нейтралізації меншовицької опозиції на Полтавщині (перша половина 1920-х рр.). *Сучасні соціально-гуманітарні дискурси* : матеріали V всеукр. наук. конф., м. Дніпропетровськ, 21 берез. 2015 р. : у 5 ч. Дніпропетровськ, 2015. Ч. 4. С. 157–160.
458. Стаценко Д. Небільшовицькі єврейські партії і організації Полтавщини та проблема збереження самобутності єврейського населення краю (перша половина 1920-их років). *Держава і церква в новітній історії України* : зб.

- статей за матеріалами IV всеукр. наук. конф., м. Полтава, 21-22 листоп. 2012 р. Полтава, 2013. С. 196–204.
459. Стаценко Д. Особливості боротьби більшовицької влади із єврейськими політичними організаціями в УСРР 1920-х рр. *Сьомі Богданівські читання* : матеріали всеукр. наук. конф. : зб. наук. праць. Черкаси, 2013. С. 342–345.
460. Стаценко Д. Партія соціалістів-революціонерів на Полтавщині в умовах більшовицької диктатури. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2014–2015. Вип. 8-9. С. 184–188.
461. Стаценко Д. Репресивні механізми антисіоністської боротьби більшовицького режиму в Україні у 1920-х роках. *Збірник матеріалів XXII наукової конференції студентів, магістрантів і аспірантів факультету історії та географії*. м. Полтава, квіт. 2019 р. Полтава, 2019. С. 50–55.
462. Стаценко Д. Самоліквідація осередків Української комуністичної партії (боротьбистів) у 1920-му році (на прикладі Полтавщини). *Історична пам'ять*. Полтава, 2013. № 29. С. 58–71.
463. Стаценко Д. Сходження з політичної арени Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів) (на матеріалах Полтавської губернії УСРР). *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2013. Вип. 6. С. 306–308.
464. Стаценко Д. Формирование однопартийной системы в Украине в первой половине 1920-х гг. (на материалах Полтавщины). *Colloquium-journal*. Warszawa, 2020. № 22 (74). Część 1. S. 7–10.
465. Стаценко Д. Чинники сіоністського і клерикального впливу в єврейському середовищі та труднощі боротьби з ним більшовицького режиму (на матеріалах Кременчуцького округу УСРР другої половині 1920-х рр.). *Держава і Церква в новітній історії України* : зб. наук. статей за матеріалами VI всеукр. наук. конф., м. Полтава, 25-26 жовт. 2017 р. Полтава, 2017. С. 306–321.
466. Стрілець В. В. Встановлення радянської влади в Полтавській губернії (грудень 1919 року – лютий 1920 року). *Історична пам'ять*. Полтава, 2010. № 2. С. 29–40.

467. Стрілець В. В. Встановлення революційними комітетами радянських порядків у Полтавській губернії (грудень 1919 – квітень 1920 років). *Історична пам'ять*. Полтава, 2015. № 33. С. 48–60.
468. Стрілець В. В. Губернський та повітові революційні комітети в Полтавській губернії: організаційна структура та функції (грудень 1919 – квітень 1920 рр.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. Одеса, 2014. № 10-1. Т. 1. С. 11–14
469. Стрілець В. В. Державотворча діяльність політичних партій України (1917–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1992. 18 с.
470. Стрілець В. В. Нормотворча діяльність революційних комітетів Полтавської губернії УСРР (грудень 1919 – квітень 1920 рр.). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки*. Херсон, 2017. Вип. 1. Т. 1. С. 46–52.
471. Стрілець В. В. Революційні комітети Полтавської губернії (грудень 1919 – квітень 1920 рр.): історико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2014. 20 с.
472. Стрілець В. В. Роль революційних комітетів Полтавської губернії в підготовці та проведенні виборів до рад (грудень 1919 – квітень 1920 рр.) *Науковий вісник Херсонського державного університету. Юридичні науки*. Херсон, 2015. Вип. 3. Т. 1. С. 37–41.
473. Стрілець В. В. Становлення української комуністичної партії (боротьбистів) та української комуністичної партії (1918–1919 роки). *Історична пам'ять*. Полтава, 2005. Вип. 1-2. С. 84–99.
474. Стрілець В. В. Структура та компетенція Полтавського губернського революційного комітету (грудень 1919 – квітень 1920 рр.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Право*. Ужгород, 2014. Вип. 29. Т. 1. С. 45–49.
475. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік). Київ : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2002. 361 с.

476. Стрілець В. Організація волосних та сільських революційних комітетів у Полтавській губернії (грудень 1919 р. – лютий 1920 р.). *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2010. № 3 (62). С. 105–114.
477. Стрілець В. Організація губернського та повітових революційних комітетів у Полтавській губернії (грудень 1919 р. – січень 1920 р.). *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2009. № 3 (58). С. 96–104.
478. Тимошук О. В. Анархо-комуністичні формування Н. Махна (вересень 1917 – серпень 1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.03. Запоріжжя, 1995. 25 с.
479. Тригуб О. П. Єврейські політичні партії на Миколаївщині в умовах становлення однопартійної системи. *Реабілітовані історією* : у 27 т. Київ : Світогляд, 2013. Кн. 6: Миколаївська область. С. 31–45.
480. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник). Київ : Парламентське видавництво, 2007. 576 с.
481. Фролов М. О. Вихідці із інших політичних партій у КП(б)У в 20–30-ті роки ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2001. 19 с.
482. Фролов М. О. Комсомол у політичній системі радянської України 1920 – 1930-х рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2010. Вип. ХХІХ. С. 122–130.
483. Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2011. 828 с.
484. Фролов М. О. Політична система радянської України 1920–1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2012. 40 с.
485. Фролов М. О. Політична система УСРР 1920 – 1930-х рр.: взаємодія та ієрархія елементів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2009. Вип. ХХVІІ. С. 192–197.

486. Ченцов В. В., Архієрейський Д. В. Винищення конкурентних партій. *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси* / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2002. С. 284–299.
487. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки : монографія. Тернопіль : Збруч, 2000. 482 с.
488. Чирко В. Крах идеологии и политики националистической партии укапистов. *Український історичний журнал*. 1968. № 12. С. 24–35.
489. Чоп В. М. Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2002. 20 с.
490. Шаповал Ю. І. «Всеми мерами стремиться к исчезновению этой партии...». *Віче*. 1994. № 4. С. 145–157.
491. Шаповал Ю. І., Пристайко В. В., Золотарьов В. В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ : Абрис, 1997. 608 с.
492. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії : монографія. Київ : Наукова думка, 1993. 351 с.
493. Шаповал Ю. Сучасна історіографія тоталітаризму в Україні: здобутки і проблеми. *Генеза*. Київ, 2004. № 1. С. 112–121.
494. Шаповал Ю. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ : Генеза, 2001. 560 с.
495. Шестак Ю. И. Банкротство мелкобуржуазного сионизма в Советской России. *История СССР*. 1984. № 1. С. 149–162.
496. Шестак Ю. И. Борьба большевистской партии против национализма и оппортунизма Бунда : монография. Москва : Знание, 1980. 268 с.
497. Шестак Ю. И. Октябрьская революция и крах Бунда. *Вопросы истории*. 1980. № 8. С. 31–44.
498. Шитюк М. М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні. *Український історичний журнал*. 2001. № 3. С. 128–142.

499. Шитюк М. М. Більшовицький терор у 20-х рр. ХХ ст. проти представників різних політичних партій і течій півдня України. *Краєзнавство*. 2001. № 1-4. С. 160–167.
500. Шитюк М. М. Масові репресії на півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 2001. 35 с.
501. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття : монографія. Київ : Тетра, 2000. 534 с.
502. Шморгун П. М. Політичні партії України на початку ХХ ст.: соціальний склад, чисельність, типологія. *Наукові праці з питань політичної історії*. Київ, 1992. Вип. 172. С. 14–25.
503. Юренко О. Майстренко Іван Васильович. *Реабілітовані історією. Полтавська область* : у 5 кн. / обл. ред. кол.: С. А. Соловей (голова) та ін.; упоряд. О. А. Білоусько. Київ ; Полтава, 2007. Кн. 5. С. 320–327.
504. Юренко О. Огій Яків Родіонович. *Реабілітовані історією. Полтавська область* : у 5 кн. / обл. ред. кол.: С. А. Соловей (голова) та ін.; упоряд. О. А. Білоусько. Київ ; Полтава, 2007. Кн. 5. С. 387–397.
505. Юренко О. П. Левко Борисович Ковалів. *Український історичний журнал*. 1993. № 1. С. 94–104.
506. Юренко О. П. Іван Майстренко: життя, наукова і публіцистична спадщина. *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 112–121.
507. Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України. *Гене́за* : Філософія. Історія. Політологія. 1996. № 1 (4). С. 118–123.